

femme
harmone

A női dimenzió

Femme Harmone

A Kortárs Női Reflexiók Fórumának folyóirata
II. évfolyam 4. szám
2022/Tél

IMPRESSZUM

A női dimenzió

Femme Harmonie

ISSN 2786-3905

Főszerkesztő és felelős kiadó:

Dr. Major Gyöngyi

A Szerkesztőbizottság elnöke:

Dr. J. Újváry Zsuzsanna

Olvasószerkesztő: *Biró Bence*

Korrektor: *Varga Virág*

Szerkesztőbizottság:

Dr. Antalfai Márta, klinikai szakpszichológus, művészetpszichoterapeuta

Birinyi József, UNESCO FIAMP-díjas filmrendező, népzenekutató

Dr. Domokos Tamás, szociológus

Dr. Garaczi Imre, filozófus

Dr. Lázárné Balog Edit, Ferenczy Noémi-díjas kárpitművész

Dr. Major Gyöngyi, közgazdász

Dr. Márfai Molnár László, művészetfilozófus, kritikus

Gróf Nádasdy Borbála, író, korábban balettmester, színésznő

Dr. Prokopp Mária, Széchenyi-díjas művészettörténész

Dr. Szabó Géza, régész

Sziráky Gábor, balettmester, koreográfus, politológus

Dr. J. Újváry Zsuzsanna, történész

Kreatív menedzser: *Antal Csilla*

Web design: *Juhász Márton*

Webszerkesztő: *Ale Gábor*

Szakmai partnerek

MKT Kultúragazdasági Szakosztály

Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány

Szerkesztőség

1114 Budapest, Bosnyák utca 1.

info@femmeharmonie.com

Kiadó

Kortárs Női Reflexiók Fóruma

1138 Budapest, Váci út 165/56.

Tartalom

Szerkesztői köszöntő

Major Gyöngyi: Létezik-e magyar kultúra?..... 4

Tél

Nagy Gábor Miklós: Február (Kalendárium)..... 5

Táncművészet

Sziráky Gábor: Verbunk..... 6

Irodalom

Korszakos történet – Püski Istvánnal Sütő Zoltán beszélget..... 8

Nagy-Molnár Szilvia: Gondolatok Feri Lainšček Szerelem-sziget című regényéről..... 10

Képző- és iparművészet

Sütő Zoltán: A Mesterséges Intelligencia viszonya a művészetekhez..... 17

Tudomány

N. Tóth Ágnes: Női szentek késő középkori ábrázolásairól – Kommentárok a kassai és a bártfai szárnyasoltár-művészetéhez.....23

Nemes András: Egy új világjelenség: gendercsalás a sportban.....65

Jánoki Imre Gergely: A neurális hálózatokról és a magyarországi mesterségesintelligencia-kutatásról..... 78

J. Újváry Zsuzsanna: Dobsina: a fonó és a városka veszedelme a török időkben85

Nőportrék

Csurka Dóra: 190 éve született dr. Torma Zsófia, az első magyar régésznő95

Dialógus kultúráról, társadalomról, hitről és nőiségről – Beszélgetés Áchim Kovács Anikó hegedűművésszel.....99

Kerekasztal

A magyar népzenei hagyomány jövője (*Birinyi József, Bognár Szilvia, Bolya Mátyás, Sebő Ferenc*) 109

Tehetségek fóruma

Mágikus realizmus – Látogatóban a Patrona Hungariae Iskolaközpontban 133

Szemle

V. Molnár László: Fények és árnyak II. Katalin államában (*Józsa György Zoltán*)..... 138

Ismeret-Szerző

Kiss Károly: ChatGPT és a mesterséges intelligencia (The battle of the bots)..... 142

Major Gyöngyi: Megvillant a Mesterséges Intelligencia, avagy a ChatGPT esete a fenntartható káosszal 151

In memoriam

Ivancsó István: Szubjektív találkozásaim XVI. Benedek pápával..... 154

Sütő Zoltán: Merőlegesen az életre – Varga Ferenc huszonhatszoros magyar bajnokra emlékezünk 159

Szerkesztői köszöntő

Létezik-e magyar kultúra?

Igen, jelenthetjük az Úr 2023. évében, télvíz idején, még mindig van magyar kultúra. S bármennyire tényként vehetjük állításunk, soha nem volt indokoltabb ezt illő szerénységgel fogalmaznunk, mint éppen most. Mert nagyot fordult a világ néhány évtized alatt, és egészen más körülmények és hatások kitettségekben kell gondolnunk mindazon értékek megőrzésére és továbbélítésére, amelyeket sok ezer év alatt őseink felhalmoztak és ránk örökül hagytak.

A nemzeti identitás kialakulásának korai megnyilvánulásai között még a szláv-germán tengerben elsüllyedés jelentette az elsődleges fenyegetést. Ezt kisebb-nagyobb csodákkal sikerült túlélnünk. A globális nyomás azonban főként a minket körülvevő, mérhető jellemzőikben nálunk nagyobb kultúrákat támadta meg, s agóniájukat látva nem lehet kérdéses, hogy végezvén velük, miféle elkerülhetetlen sorsot szán nekünk. Ezért ma annak, aki aggódik a magyar kultúráért, ugyanúgy kell aggódnia a francia, a német, az olasz, a spanyol, minden kisebb-nagyobb szláv, valamint a román kultúráért egyaránt. Jóllehet – a politikai felhangokon túl is, nem csekély szimbolikus értékkel – ma bizonyos értelemben Európán kívül állunk, nincs reális elgondolhatósága annak, hogy a globális óceán közepén sziget maradhatunk.

Ebben a minden kultúrát átható folyamatban már nem egyszerű a szélsőségektől mentes, reális önképen alapuló önazonosságunk megfogalmazása. Egy dolog azonban bizonyos. A magyar kultúra szellemi terében embernek lenni csakis a profán élet horizontális, és a transzcendens létezéshez tartozó két pontot, a születést és a halált összekötő vertikális tengely koordinációjában lehetséges. Ez a szellemi tér, akárhogy számoljuk, legalább kétdimenziós, és semmiféleképpen nem férünk bele abba a sokak által oly vonzónak talált, egyetlen horizontális dimenzióba, ami a globális kultúra kínálatában szerepel.

Kifelé kapaszkodván a télből, hitünk az eljövendő tavasz felé fordul.

Major Gyöngyi

Tél

Nagy Gábor Miklós:

Február

Nagy Gábor Miklós költészete meglepetés. Szívesen használna az ember rá olyan bombasztikus jelzőket, mint rebellis alkat, lévén szembe megy a XX. században a formai kötöttségektől sikeresen megszabadult líra jelenlegi divatirányzataival. Ő csak azért sem szabadon versel, hanem lány hullámverésű hexameterekbe burkolva áramoltatja a gyanútlan olvasó felé impresszióit.

– Micsoda csapda! Ebben az ideges korban nyugalommal, harmóniával, a gyermekkor tudat alá bevésődött édes nosztalgiáival támad. Ezzel szemben talán még a kor legmozgalmárabb ízlésdiktátorai is tehetetlenek. Maximum bosszantja őket, mert hiszen még egy jólesőt sem fitoroghatnak, mivel a hexameterekbe öltöztetett tartalom esztétikai fogást találni sem lehetséges. Az a meglepő helyzet állt elő, hogy Nagy Gábor Miklós talán azért versel hexameterekben, mert szeret hexameterekben verselni. És ki tudja, talán éppen ez valami ténylegesen újnak a nyitánya. Túl a szabadság kényszeres akarásán maga a szabadság. Amikor ragaszkodhatunk harmóniában megélt pillanatainkhoz, s miként a japán metszetek finom vonalaira bízta egykor a mesterek, újra kerül lehetőség Európában létezésünk szeretetét hexameterekbe vésni örök időkre.

(Szerk.)

Nagy Gábor Miklós

Február

(Kalendárium)

Farsangkor jó forralt bor melegít, s a tepertős házi pogácsa. Az ablakodon még néha virág nő jégből, s tűnik a semmibe gyorsan a reggeli fényel. Dermedt végtagodat mozgasd! Múlóban a tél már.

Táncművészet

Sziráky Gábor: Verbunk

Zene: Karma Pema Dorje (Ölvedi Gábor)

Rendező és koreográfus: Sziráky Gábor

Szólista, koreográfus: Móga Bence

Lovasok: Rácz Kenéz, Stefanek Attila, Szentgyörgyvölgyi Gábor

Videó: Gábor András, László Péter, László András

<https://youtu.be/nBvOFilT0yg>

Híd a jelenbe

Sziráky Gábor filmetűdje 5 perc táncművészetbe sűrítve keresi a kapcsolatot és a folytonosságot a Kárpát-medencében hazát foglaló akarat és a jelen között. Felvetésének aktualitása a globális és regionális társadalomszerveződés jelenlegi konfliktusos helyzetét tekintve megkerülhetetlen.

A film nem megoldást, nem boldog véget, és nem boldog jövőt vízionál, hanem a probléma lényegét jeleníti meg. Azt a feszültséget, ami akár az évezredes múltra visszamenő lételv és a jelen valósága, illetve a jövő lehetséges megvalósulási ígéretei között vibrál. Mert határhoz értünk. Olyan határhoz, amelynél az egyre halványuló folytonosság végképp megszakadhat.

Jelzésértékű motívumok helyezik történelmi környezetbe a tánc szimbolikáját. A népzene- és néptáncgyökerekből építkező verbunk, valamint az ennek megfeleltethető huszár öltözet ugyanúgy vezet át bennünket a művi jelenbe, mint a híd, amin át a huszárként testesült létezési akarat megérkezik a rítus bemutatásának terébe. A végtelenre lassított, ritmustalan torokhang ellenpontjaként abszurdá gyorsuló verbunk, a sarkantyúk pengésével pontozza a pergő időt. A robusztus férfi nem omlik össze a feladattól, lágyra finomított mozdulatai tartják a tempót. Végül mélyen szemünkbe nézve, feladatunkat jelöli ki: tartsuk a tempót.

(Szerk.)

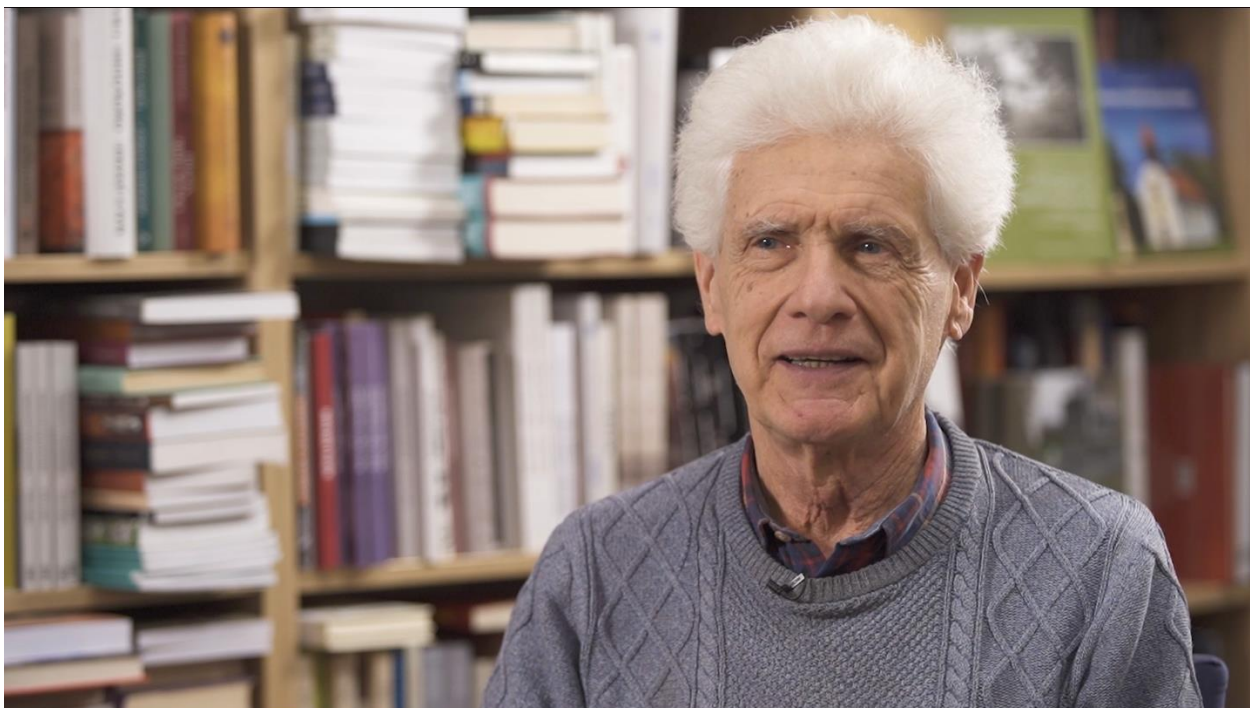
Irodalom

Korszakos történet

Püski Istvánnal Sütő Zoltán beszélget

Jóllehet 200 év különbséggel nehéz érvényes összehasonlítást vonni két korforduló között, mégis utoljára talán az enciklopédisták idején élt át Európa hasonló szellemi földindulást, mint manapság. Akkortájt a magyarság széles rétegeit azonban megkímélték a közvetlen hatásoktól a tömegkommunikáció eltérő lehetőségei, és főként a még sokáig fennálló rendi viszonyok. Bizonyosan ebből következően tolódott át a XX. század első felére az éledő kulturális térbe a paraszti létezésben gyökerező önértelmezés művészi reprezentációja, mely később az urbánus művészettel szemben a „népi” jelölést kapta. Ennek az erős hajtásnak a kiváltó okai között ott van a '48–49-es szabadságharc éppen úgy, mint a népművészet, népi iparművészet és népzene megöröklött és még többnyire eleven hagyománya. Mindenesetre, míg az urbánusok az európai életérzésbe, szellemi áramlatokba ágyazódtak, addig a népiek önálló utat tapostak, és nem riadtak vissza léthelyzetük határozott artikulációjától sem bölcséletben, sem költészetben, sem széprózában. Nyilvános jelenlétük szilárdsága mai napig közvetlen hatásban érhető tetten, beleértve azt a szellemi törésvonalat, ami a népi és urbánus szemlélet oppozícióiban kezdettől adottságnak tekinthető.

A magyar irodalomtörténet e fordulatokban gazdag, izgalmas korszakában a népi írók spontán intézményesülésének folyamata elválaszthatatlanul összeforrt Püski Sándor személyével, illetve tágabb értelemben a Püski család egészével. Püski Sándor tehetsége és ambíciói jókor voltak jó helyen, s olyan szimbiózis tudott létrejönni az ő áldozatokat vállaló, elkötelezett könyvkiadói tevékenysége és a kor meghatározó írói között, ami nélkül a magyar irodalomtörténet ma nem az lenne, mint ami. Riportunkban erről kívánunk eleven benyomással szolgálni, illetve arról, ahogyan e népmesei királyság legkisebb királyfiának szimbolikus útja a kor követelményei szerint sorsszerűen kilép az örökölt hagyomány köréből, a nagyvilágban megtapasztalni örök önazonosságát.

https://youtu.be/7xA_yaMOSOM

NAGY-MOLNÁR Szilvia

Gondolatok Feri Lainšček *Szerelem-sziget* című regényéről

Feri Lainšček *Szerelem-sziget* című művét tizennyolc hónapon keresztül írta, mely 2003-ban jelent meg először, majd több utánnomásban egyebek mellett 2015-ben. Idén készült el a magyar fordítása. A magyar közönség előtt 1996 óta jól ismert szerző rendkívüli alapossággal merült bele a történelmi személyek sorsának tanulmányozásába, a regény idején lezajló háttéresemények elemzésébe. Az író a magyar határhoz közel született, Dolenci faluban, amely Muravidékhez tartozik. Az elemi iskola kezdetéig csak muravidéki nyelven beszélt, csak ezt hallotta a környezetében, mely megegyezik a magyarországi szlovének nyelvjárásával. A mű magyar fordítását dr. Zágorec-Csuka Juditnak, a kötet fordítójának részletes, elemző utószava zárja. Pilisvörösváron, a Muravidéki Baráti Kör Kulturális Egyesület gondozásában 2022-ben látott napvilágot.

A regény az első világháború idején játszódik, amikor végbemegy az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, és bekövetkezik a birodalom korábbi területeinek elcsatolása, jelen esetben a Muravidéknek az újonnan létrejövő Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz történő csatolása.

A *Szerelem-sziget* műfaját tekintve családragénynek mondható, ugyanakkor a lélektani próza hagyományai ugyanolyan mértékben jelen vannak benne. A szerző eltér a megszokott főhőskonceptiótól, hiszen nem férfit, hanem regénye középpontjában egy nőt állít az olvasó szeme elé. (Ezzel a 18. századi angol szerzőkkel [Defoe, Richardson], a romantika irodalmából [Georges Sand, Brontë-nővérek] induló, majd a 20. század nagy elbeszélőinek műveiből [Paszternak, Németh László] ismerős hagyományt folytatja, ideértve a Tolsztoj és Flaubert által megfogalmazott különleges női témákat, figyelemmel a nőkérdés irodalmi megközelítésének korabeli két pólusára, vagyis Ibsenre és Strindbergre.) A női főhős érzelmein, gondolatain, álmain, cselekedetein keresztül ismerjük meg a környezetet, a körülötte élőket, a vidéki és kispolgári lét mindennapjait.

Elica Sreš édesanyjával Belatinczban¹ lakik egy évtizede, csendes magányban. Az édesanya „törékeny volt, és vékony derekú, mint egy kislány. Sápadt arca viszont furcsa módon nagynak tűnt, arckifejezésében volt valami természetellenesség. Azokban a dolgokban, ahol véleményt kellett nyilvánítani, olykor-olykor összetűzésbe kerültek egymással, és ilyenkor úgy tűnt, hogy nem tudnak egymás közelében élni.” Elica alig 23 éves hajadon, aki eddigi élete során egyetlen férfit sem ismert. Erről Zichy Gusztáv gróf lányának, a 29 éves korában elhunyt szintén hajadon Zichy Teodórának temetésén kellett tanúbizonyságot tennie. Az egymásra maradt anya és lánya megtiszteltetésnek vette eme eseményen való részvételt, hiszen a

¹ Vö. FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára Pesten*: Kozma Vazul, 1851: I. kötet: 111. o.

néhai családfő a gróf lóistállójában dolgozott haláláig. Anya és lánya mélyen istenfélő katolikusok voltak, gyakorolták vallásukat, betartották az előírásokat. A hitbeli kérdések mellett szigorúan figyeltek a falusi hiedelmek, szokások megtartására, nem akartak elütni a vidéki közösségtől. Így Elicának bár nem volt ínyére az életkora miatt, végül mégis fehér öltözetben jelent meg a többi falusi szűz mellett a szertartáson. Ez a motívum ellenkezőleg hatott az eseményekre, hiszen úgy tűnt, mintha nem is temetésre készülnének az eladósorba kerülő lányok, hanem saját menyegzőjükre a jövődöbéli vőlegénnyel, aki jelen esetben nem maga Jézus Krisztus. Az Istennel való kapcsolatuk révén a hiedelmek szerint egyfajta áldozatot mutathattak be az esőért. „Mindegyik lány a saját fűzfakosarába feszületet helyezett, behintette száraz falevelekkel, rőzsét tett rá, majd meggyújtotta. A Mura folyó szellemének felajánlott égő hajókosárcák elindultak a folyón lefelé. Ha a következő három nap leforgása alatt eleredt az eső, az áldozat meghallgatásra talált. Ha viszont a szárazság tovább pusztított, egyértelművé vált, hogy valamelyik lány hazudott, a gyanúsítottat egy fából készült csónak aljára kötözték, és az élő csónakot belökték a folyóba. Ha a szerencsétlen lány valahogy mégis megmenekült, akkor ez azt bizonyította, hogy tényleg szűz volt. De ha elnyelték a hullámok, akkor meg voltak győződve arról, hogy a Mura szelleme ragadta el. A műben ily módon előbukkanó, a nép körében meggyökeresedett szokások, mesei elemek magukkal vonzzák a mágikus realizmust, mely sokat vitatott fogalom.² Ilyen elemnek mondható az álom, jelen esetben a „selyempipő aranyozott kapcsokkal”,³ mely egykor Zichy Teodóra lábbelije volt. Az álom, amely rémálomnak tűnt Elicának, anyja értelmezésében mást jelentett. „A sok szűzlány közül a grófnő mégiscsak rád gondolt, és ez emlékezetes lesz az életedben, mindig kísérni fog téged.” Az anya ajándékként fogta fel, míg a lánya úgy érezte, hogy valamilyen bűnt követett el, amiért őt gyanúsítják. A mágikus realizmus akkor mutatkozik meg igazán, amikor az álom a későbbiekben valósággá válik.

Spranszky Iván és Elica megismerkedése a temetésen váratlan esemény. A lány hirtelen észrevette, hogy „világos, kissé hunyorgó tekintet szegeződött rá, mely nem osztozott mindnyájuk szomorúságában, nem volt illedelmes. Talán unatkozott a férfi, és így múlatta az időt.” Elica számára Iván az olvasókönyvében megjelenő vadászhoz hasonlít, aki magányos alak, de férfias, magabiztos, ugyanakkor van valami félelemkeltő is benne a merészségével és hajthatatlanságával. A köztük lévő korkülönbség, a 12 év egyfajta apai gondoskodást nyújtott számára. Tapasztalatlansága Ivánt még inkább arra ösztönözte, hogy felismerje, ő lesz számára a megfelelő feleségnek való, akit majd úgy manipulál, ahogy neki tetszik. Srešné ugyanannyira naiv, mint a lánya. Élete célja, hogy jól adja férjhez egyetlen, életben maradt gyermekét, aki „Isten ajándéka”. Lánya boldogságát reméli a vízügyi felügyelő mellett. Habár a szóbeszédnek valóságnak tűnnek, az idős asszony nem kételkedik bennük, inkább szemet huny

² Bizonyos kontextusban a mágikus realizmus előzményeit a Kolumbusz előtti dél- és latin-amerikai, azték, maya és inka civilizációk szerzőire és prédikátoraira vezetik vissza, egészen a 16. századig. Eszerint nem a Franz Roh által amerikai festmények leírására megalkotott fogalom fedti le a jelenséget, hanem annál tágabb értelmű, nemcsak Marquez vagy Bulgakov vagy a posztmodern és utána következő generáció irodalmában találunk példákat, hanem Gogol művészete is idetartozik. A téma részletesebb magyar szakirodalmát lásd BÉNYEI Tamás: *Apokrif iratok. mágikus realista regényekről*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998; RÉVÉSZ Emese: *Mese, mítosz, história. Archaizálás és mágikus realizmus az 1960–70-es évek magyar művészetében*; kurátor Révész Emese; Balatonfüred: Balatonfüred Kulturális Nonprofit Kft. – Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2021; CZÉRE Béla: *Látomás és mítosz. Lírai próza és mágikus realizmus. Tanulmányok*. Budapest: Hungarovox, 2021.

³ <https://mek.oszk.hu/00700/00756/html/01.htm>

felettük. Bizonyára az emberekből csak az irigység beszél, milyen tehetős, jó megjelenésű nővel ajándékozta meg az Isten. Hiába reagál lánya minden rezdülésére, akár pozitív amaz, akár negatív, Iván esetében valahogy homokba dugja a fejét. Amikor megérzi, hogy lánya titkol előle valamit, akkor is inkább külső segítséghez folyamodik. Új nénihez, a népmesei – de nagyon is valóságos – figurához, a falu boszorkányához, javasasszonyához küldi Elicát, aki régi, jól bevált varázslatait használja, egyben kihasználva a tudatlanokat. Előkerül a só szimbóluma. Ahogyan a Biblia utal a hithű és példamutató keresztényekre: „Ti vagytok az élet sója, és a világ világossága.” (Mt 13, 19) Új néni megjegyzi: „Sót nem tett a bölcsődbe édesanyád.” A só, amely védett az átok és a varázslat ellen, a lány születésekor még ritkaságszámba ment, drága volt, így valószínű, hogy nem adatott meg, ahogyan a szokás megkívánta volna. A só-motívumnak itt adódhat egy másik, szimbolikus olvasata is. Ha Elica nem kapott sót a bölcsőjébe, nem lehet az élet sója sem. Ez talán ott bizonyosodik be, hogy jóhiszeműségében még a házasság megkötése előtt odaadja magát Ivánnak. A férfi tudatosan cselekszik, hiszen, ha a pletykák igazak, előző feleségétől nem született utódja. Tisztában van azzal, ha Elica áldott állapotba kerül általa, már nem lehet más felesége, hiszen egy megszegyenült nővel senki sem házasodna. Elica és Iván között mindvégig egyfajta apa-lánya viszony érezhető. Iván az úgynevezett előnászéjszakán úgy figyelmezteti Elicát, mint egy gyereket, hogy véletlenül se beszéljen senkinek a történeteikről, még a jövőendő gyermekeinek sem. Ennél a mozzanatnál is észrevehető, hogy Iván takargatni akar valamit, ugyanúgy, mint Belatinczen a Mura partján, a réten: „a mi szerelmünk itt vert fészket, és nem szeretném, ha ez bárkinek is felesleges nyugtalanságot okozna. A nagy szeretet ugyanúgy hat, mint az erős gyűlölet, ottmarad még akkor is, amikor az emberek régen meghaltak már.” Elica nem érti a szavak mögött rejlő titokzatosságot, inkább marad boldog tudatlanságban. Akkor eszmél fel, amikor már késő. Vajon miért nem mesélt Iván a múltjáról? – kérdezhetette magától. Valódi énjé akkor kezdett kibontakozni felesége előtt, mikor megmutatta neki, miből szerezte figyelemreméltó vagyonát. Iván számára csak egyetlen Isten létezett, ez pedig az arany volt. És itt válik láthatóvá a mű axiológiai rétege: Ennek megszerzése érdekében képes volt a rászoruló horvát szegény embereket a lehető leggonoszabb módon kihasználni, éjszaka is dolgoztatni. Feri Lainšček szemlátomást rendkívül alaposan tanulmányozta az aranymosás⁴ művészetét. Az olvasó könnyen megérthette, milyen nehéz és fáradságos munka. Az utolsó fázisnál különösen, amikor az aranyat kimosták az iszapos rétegből, és ehhez higanyt kellett felhasználniuk, hogy a szemcsék a felszínre kerüljenek. A végtermékként előállított folyékony aranyból még le kellett fűjni a higany párlatát, amelyhez egészséges tüdőre volt szükség. Iván azzal motiválta embereit, hogy egy kitalált személy, egy bizonyos Kapucinar segítségével felemelte az arany árát. Az embereivel csak szóbeli szerződést kötött, de a szavát mindig állta. Ahogy a férj Elica tudtára adta, miért élnek olyan jó módban, a fiatalasszony csak így válaszolt: „Van aranyunk és eszünk is hozzá, már csak a szív erejére lenne szükségünk.” Az első pillanattól fogva ördöginek, démoninak festett Iván nem értette szavait, majd legyintve csak annyit mondott, megtoldva egy hivatkozással az újszövetségi passzusra: „Mert nem ismered Muraszombatot... Csak a pénz az úr. Akinek van, annak adatik, akinek kevés van, attól az is elvétetik.”⁵ Hasonló a helyzet a hírnév, a becsület esetében, és más dolgoknál is ez a valóság.”

⁴ Lásd *Néprajzi lexikon* (főszerk.: Ortutay Gyula). Budapest: Akadémiai kiadó, 1977: I. kötet: 122. o. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/a-a-71E01/aranymosas-71F3A/>

⁵ Lásd Mt. 13, 12, 25, 29.

Másként vélekedett a férfi, mikor beköltöztek fényűző új otthonukba Muraszombaton. „Minket úgy ismernek, mint akik tiszta lappal indulnak, és tartják a szavukat.” Nem véletlenül kapták ajándékként a narancsot⁶ érkezésükkor Rosa asszonytól, amely 1918 tavaszán hét⁷ fehér virágot bontott, melyek úgy pompáztak, mint a Göncölszekér csillagai. A gyümölcs maga a tisztaság, tökéletesség és termékenység jelképe. Így látszólag tiszta lappal indult az ifjú pár az új lakhelyen.

A szerző regényét három nagy fejezetre tagolta, melyet Julian Spranszky, a frigyből született fiú levele és előszava keretez. Az első részben megismerheti az olvasó a főszereplő nő vidéki környezetét, életkörülményeit, megismerkedését jövőbeli férjével. A második rész már a polgári életüket mutatja be, annak elurasodott állapotában. Előkerül a politika, a háttérben meghúzódó történelmi események, a komoly- és a cigányzene. Ugyanakkor az álom bizonyos szinten valóra válik, hiszen Elica számára feltárul Iván rejtélyes múltja. A fiatalasszony kezdi megérezni, hogy erőszakkal lett kiszakítva vidéki, kispolgári környezetéből. Hiába a legújabb divat és a kávéházi összejövetelek, belül mégis ugyanaz a lány marad, aki bárki előtt fel meri vállalni a véleményét. Így történt ez akkor is, amikor Simon Lenhardt zongoraművész mesél a Schumann házaspárnak Brahms-hoz fűződő kapcsolatáról. Az úri hölgyek mind elítélik Clara Wiecket, amiért 36 évesen többgyermekes anyaként fellángol az ifjú zeneszerző iránt. Szerintük „a férj márpedig férj, a gyerekek pedig egy nőnél legyenek az első helyen!” Erre Elica ekképpen reagál: „Lehetséges, de hát az ilyen fajta szerelmet elpusztítani úgyszemint lehet, ezt az embernek be kell látnia, nemde?”

Clara Wieck apja általi házi őrizete hasonlítható Estella várbeli fogva tartásához Mikszáth Kálmán–*Beszterce ostroma* című művében. A nő fogva tartása persze mélyebb, ősbibb, szimbolikusabb értelmet hordoz. Ugyanez fedezhető fel az ifjú Simon Lenhardt és felesége, Gitta megismerkedése kezdetén, amikor Gitta apja mindent megtett volna, csak hogy lánya nem menjen hozzá a zeneszerzőhöz. Végül a szerelmesek győztek, de az apa nem feledett, így Simon sem kerülhette el azt, hogy a frontra vigyék.

A zene megjelenése a regényben nem véletlen, hiszen a szerző fiatalkorának meghatározó élménye a cigánysággal, annak kultúrájával való kapcsolat volt, így került előtérbe a cigányzene is. A műben megemlékezésre kerül az európai zenekultúrában roppant hatású Reményi Ede neve, aki Brahms egykori barátja volt, egyben neves cigányzenész. A regényben a szlovén és magyar népet képviselő szereplők Iván kivételével egymást segítik. Különösen igaz ez a magyarokra, ennek megfelelően Forgas Jenő segít Andrásnak és Elicának a szökésben. Hiába a politikai háttéreseemények, amelyek a szereplők beszélgetéseiből is kiderülnek, valahogy mégis megvan a két nép közötti összetartás. A Mura folyó az, amely jelképesen szétválasztja őket egymástól.

Elica identitása megkérdőjeleződik. Keresi a létezés értelmét. Érzékeli a házasságában a valódi érzelmek hiányát, a külsőségek hangsúlyozását. A múltba vágyik vissza. Ehhez eleinte a megfelelő lelki társnak az öreg lovászbembert, Forgas Jenőt találja. Ő hangsúlyozza a fiatalasszony számára, hogy hallgasson a szívére és keresse fel édesanyját. Ekkor döbben rá,

⁶ PÁL József – ÚJVÁRI Edit: *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest: Balassi Kiadó, 2001: 351. o.

⁷ PÁL József – ÚJVÁRI Edit: i. m. 212. o.

hogy nemcsak ő magányosodott el, hanem édesanyja is, akit a rossz álmok az örületbe kergettek. Elica ekkor már felismerte, hogy házassága csupán érdekházasság. Őt és főleg édesanyját szegény emberként elvakította a pénz, ezáltal lett férje engedelmes árnyéka. Az erkölcs kettőssége mutatkozik meg: a szegény ember, akit a pénz magával ragad, míg a gazdag ember lelke üres marad. Utóbbi „erkölcsi” mivolta az emberek kizsákmányolásában mutatkozik meg. Ez vezet ahhoz, hogy Iván a feleségétől is eltávolodik. Elica esetében az erkölcs eltűnése a házasságtörésben teljesedik be. Ő csak egy test maradt, mely utódot szült. Ennél a momentumnál kerülhet elő a magyar irodalmi művekben fellelhető párhuzam. Németh László: *Iszonyában* Kárász Nelli szintén csak egy utódnemző test volt a házasságában. Míg Nelli boldogtalanságában megtartóztatta magát a testiségtől, addig Závada Pál *Jadviga párnája* című regényének hősnője keresve kereste az alkalmat a hűtlenségre. Elicában a vágyakozás nem azonnal jelentkezett, hanem a víz közelsége hozta elő belőle. A víz szerepe kétféle lehet. Az egyik az alaktalan, formátlan víz, amely női princípium, maga az őanyag, az univerzális anyaméh, a Magna Mater. A kezdet és a vég káosza, nem indul sehonnan, és nem mozog semmiféle cél felé. A vízbe merülés feminin jellegű. A vízhez, az eredethez való visszatérés, az újjászületés lehetősége.⁸ Elica folyóba merítkezése egyfajta vágyakozás kifejezése az újjáéledésre, amely itt nem a bibliai megkeresztelkedésre utal, hanem inkább az erotika általa eddig meg nem tapasztalt újszerűségére. A folyó áramlása egyfajta megváltás és menekülés a boldogság felé. Tao Te King⁹ szerint a gyengeség ereje a víz, amely lágyágában mégis kivájja a köveket. Ez a latinból ismert igazság, a magyar „lassú víz partot mos”, a szlovén közmondásban így jelenik meg: „A csendes víz megemészti a partot.” („*Tiha voda breg izpodjeda.*”)¹⁰ Wass Albert folyton variált refrénné teszi a múlandóság és állandóság örök szimbólumaiként *Üzenet haza* című versében: „a víz szalad, a kő marad, a kő marad.” Ez a kő főszereplő lesz az öreg javasasszony, Új néni boszorkányos kísérletében, amikor hogy megállapítsa, Elica állapotos-e, vizelettel telt pohárba helyezi a követ e szavakkal: „Az élő kő majd mindent elmond nekünk.” A kő ugyanúgy megjelenik a Mura folyón való kacszázaskor. Elica apja kilencszer tudta megugratni a követ a víz felszínén. Ugyanez sikerült Andrásnak is. A kilences szám visszautal Elica születésére, általában a fogantatástól a születésig eltelt időre, mitologikus módon az élet keletkezésének misztériumára. A hősnő két bátyja halála után kilenc évvel jött a napvilágra. A görög mitológiában a kilences szám a küzdés idejét jelképezi.

A műben a Mura folyót az író nem véletlenül kitüntetett szereppel ruházza fel. Ha csupán ennek a földrajzi névnek az eredetére gondolunk, mindjárt két jelentés is társul hozzá. Az indogermán eredetű szótó a *mori* a ‘víz testét’ jelenti, míg az ógörög *moira* szótó ‘sors’ jelentésű. A Mura teste ebben az értelemben a regényben szimbolikusan Elica teste, melyet férje utódnemzésre használ fel. A megszületett fiúgyermek pedig magára az aranyra utal (az alkímiából ismert *filius regi* alakját idézi), amelyet szintén a folyóból nyer ki magának Iván. Így kerül a mű kontextusába az „aranycsinálás” motívuma, vagyis az alkímia, amelynek elsődleges célja az arany előállítása. Ugyanakkor metaforikus jelentőségű is, amely az ún. filozófiai alkímia szimbolikus tudománya értelmében beteljesíti az öntökéletesedés fogalmát. Alkimista felfogás szerint a természet mindig a tökéletességre tör, így csak aranyat akar létrehozni. E gondolkodás szerint Isten az emberi lelket a tökéletesség utáni vágyakozással

⁸ PÁL József – ÚJVÁRI Edit: i. m. 509. o.

⁹ PÁL József – ÚJVÁRI Edit: i. m. 510. o.

¹⁰ Bojc Etbin: *Pregovori in reki na slovenskem*. Ljubljana: Državna Založba Slovenije, 1974: 146. o.

itatta át. Akár a természetnek, az embernek is az Istenhez való hasonlatosság felé kell törekednie.¹¹ Paolo Coelho népszerű regényében, *Az alkimista* című művében is tudatosan mutatja fel az alkímia súlyát az európai szellemtörténetben. Ez részben Iván magabiztosságában nyilvánul meg, aki szinte mindenki fölött állónak érzi magát. Aki az útjába kerül, és szerinte ártalmas, azzal leszámol. Itt utalhatunk az álomban felbukkant nőre, aki nemcsak a pletykák révén válik valósággá, hanem a száraz kútba hajított, majd megtalált holttest révén is. Ugyanehhez az eszközhöz nyúl Iván, amikor a csendőrök elkergetik Andrást. Az arany a megtisztulás szimbóluma is egyben, hiszen az alkímiai procedúra során a sötét anyagból fehér lesz. Julian utószavából olvasható ki ez az átalakulás, amikor leírja, ahogyan édesapja a Murához való mindennapos látogatásával egyfajta megbánást tanúsít elvesztett felesége iránt.

A mű eredeti címe: *Ločil bom peno od valov*, ami szó szerint azt jelenti: „Elválasztom a habot a hullámoktól.” A hullámokat maga Iván testesíti meg, aki az önmagában romboló erő képviseli. Míg a hab Elica, akiben viszont erősebb a dac. Kettejük kapcsolata párhuzamba hozható Aphroditével és Erósszal. Előbbi a szerelem és termékenység istennője, akinek termékenységi aspektusát attribútumként az alma, illetve a gránátalma jelzi. Aphrodité nevében az *aphrosz* szótó jelentése ‘tajték, hab’,¹² melynek helyére a műben a narancs kerül. A legfrissebb, a folytatást is tartalmazó kötet *Murska saga* összefoglaló címe már jobban rámutat a Mura folyó szimbolikus szerepére. A magyar fordításban Zágorec-Csuka Judit rátapintva a „jelszó” elveszett Paradicsomot visszaadó erejére, a *Szerelem-sziget* címet választotta. Ez a mesébe illő cím a menekülés titokzatos és csábító jelszavaként kulminál a cselekményben. A beteljesedett szerelem Elicát egyetlen férfihez köti, aki nem más, mint András, aki voltaképpen maga a „sziget”.

Az istennő alakja és neve nem véletlenül kitüntetett szerepet kap az alkímiában, „alkimista istennő” gyanánt, mivel misztikus hatalommal rendelkezik, amely másokban felébreszti a szerelmet. Erósz pedig a szerelem férfi istene, aki a szerelmi vágy megtestesítője a teljesség keresésével. Muraszombat egyben az Édenkertet testesíti meg az ifjú pár számára, akik az alma helyett narancsot kapnak a bűnbe vivő kígyótól, aki maga a házvezetőnő. Az alkimisták szemében a kígyó jótékony lény, mivel az embert a tudáshoz irányította, ahhoz a fegyverhez, amelyet teremtője ellen felhasználhat.¹³ Rosa asszony szerepe is látszólag pozitív, hiszen igyekszik egyik fél pártját sem fogni, inkább mindkettővel kedves lenni. A narancs viszont nem a termékenység elősegítését jelenti, hanem a már megtermékenyített állapotra utal. Ebben az esetben viszont a kígyó rosszabbik énje jön elő, hiszen ismerve az előzményeket, felmerül a gyanú, hogy mégis Ivánnal áll cinkosságban.

A regény, folytatásával együtt 2022-ben *Murska saga* címmel jelent meg a Beletrina kiadónál Szlovéniában, mely huszonöt évvel ezelőtt alakult Diákkiadó néven. Megalapítása óta Szlovénia egyik legambiciózusabb könyvesháza, amely világszínvonalú irodalmi és humán területhez sorolt könyvprogramot kínál, és büszke a klasszikusok kiadására, valamint a

¹¹ SELIGMANN Kurt: *Mágia és okkultizmus az európai gondolkodásban*. Budapest: Kairosz kiadó, 1997: 146. o.

¹² PÁL József – ÚJVÁRI Edit: i. m. 47. o.

¹³ SELIGMANN Kurt: i. m. 79. o.

legígéretesebb kortárs irodalmi hangok felkutatására. Feri Lainšček munkái közül tizenkettőt ez a kiadó bocsátotta a nagyközönség elé.

Feri Lainšček Muraszombaton él jelenleg, ahol a fordító, dr. Zágorec-Csuka Judit született. Mindkettőjük jól ismeri a Mura folyót és a Muravidéket, szlovén nevén Prekmurjét. A szerző szegény családból származik, így testközelből megtapasztalta a gyermekkori nélkülözést. Szülei nem voltak magasan iskolázottak, viszont mindig hittek gyermekükben, és abban, hogy valamire viszi majd az életben. Ehhez pedig nagy támogatást és szeretetet kapott tőlük. Megtanulta, hogyan dacoljon a reménytelenséggel. Ifjúkorától szerelmese a festészetnek. Példaképe akkoriban Picasso volt, és ő maga is egészen jól rajzolt. Felvételizett a Képzőművészeti Akadémiára, ám nem járt sikerrel. Ekkor kezdett el dolgozni a Szlovén Rádió hírszerkesztőségében, szabadúszóként. Amint első regényét, a *Zarándokokat* megírta, akkora sikert ért el vele, hogy több bevételre tett szert, mint amikor a rádióban tevékenykedett. Ekkor határozta el magát, hogy minden erejét az irodalomnak szenteli. Sosem vesztette el a reményt és a hitet, hogy sikerülni fog. Úgy tartja, hogy a boldogsághoz bátorság kell. Csak akkor fog bele egy regény megírásába, ha egy téma nagyon izgatja, amikor a lehető legtöbbet meg akar tudni róla. Ha meghatódik egy regény megírása után, akkor az azért van, mert valami újat tanult meg és ezáltal érzi, hogy az olvasóknak is tetszeni fog. Egy mű megírásának két része van: az egyik a racionális rész, amely minden irodalmi mű megalkotásához szükséges. A másik pedig az a rész, ami a tudatalattijából származik. Elmondása szerint nagy hatással van rá C. G. Jung az aktív képzelet módszerével. A regényírás mellett verseket költ, forgatókönyveket ír, folyóiratokat szerkeszt, dalokat ír és egyúttal ad elő. Filmjei között szerepel a *Kakas reggelije*, amelynek története egyik regénye alapjául szolgál, melynek fő motívuma a szerelem, és annak vágyakkal teli megvalósulása. Három regényéért részesült Prešeren- és Kresnik-díjban.¹⁴

Zágorec-Csuka Judit Jókai-díjas szlovéniai magyar költő, író, műfordító, könyvtáros, magyartanár, biblioterapeuta. Jelenleg a Lendvai Könyvtár és Kulturális Központ igazgatójaként ültette át a regényt magyarra. A Maribori Egyetem Fordítástudományi Tanszékén habilitált, ugyanott oktatóként is dolgozik. A Kaposvári Egyetemen szerezte meg fejlesztő biblioterapeutai végzettségét. Költőként a 80-as évektől publikál, eddig nyolc önálló verseskötete és egy novelláskötete jelent meg. Tudományos téren kilenc tanulmánykötetet és három szakmonográfiát alkotott. Szívügyének tekinti a szlovéniai magyarok helyzetét, nyelvi identitását, kapcsolódását az anyanyelvezethez. Fordítástudományi kutatásai is a két nyelv kapcsolatára terjednek ki. Ennek foglalatát kínálja *A magyar-szlovén és szlovén-magyar irodalmi kapcsolatok tükröződése a fordításirodalomban* című monográfiája.

¹⁴ <https://onaplus.delo.si/intervju/feri-lainscek-od-starsev-sem-se-naucil-kljubovati-brezupu/>

Képző- és iparművészet

SÜTŐ Zoltán

A Mesterséges Intelligencia viszonya a művészetekhez

A címben felvetett viszonylat értelmezéséhez megkerülhetetlen legalább nagy általánosságban meghatározni, hogy mit értünk a művészet fogalma alatt. Ez nemcsak azért elengedhetetlen, mert a szélesebb értelemben vett közönség mindig is nagy bizonytalansággal ítélte a különböző megnyilvánulásoknak ebbe a kategóriába való befogadása fölött, ami pedig mindenkor egyben értékválasztást is jelentett. Hanem ezen túl, a különböző korokban is mást és mást gondoltak erről az emberek, és a jelenkorban ugyan létezik egy egyre általánosabbnak nevezhető művészetértelmező szemlélet, azonban úgy a zenében, mint a költészetben és a festészetben léteznek a világ különböző pontjain egymással nem összeegyeztethető indíttatású és hatású művészeti megnyilvánulások. Mondhatni, egészen más oknál fogva ül le egy művész a hagyományos indiai közegben a szitárához, mint amiért Európában egy hegedűművész a kezébe veszi a hegedűt. Mást akar a zenétől India, és mást Európa. Ugyanígy a korszak és/vagy topográfia szerinti csoportosításban vizsgált kultúrák lényegi művészeti koncepciója gyökeresen eltérhet – akár zenét, akár költészetet, akár festészetet vizsgálunk –, olyannyira, hogy egyik a másikból nézve felfoghatatlannak bizonyulhat. Mégis, van egyetlenegy közös pontjuk, mégpedig, hogy mindegyiküknek a saját emberi létezési terén belül van olyan koncepciója, ami szükségessé, sőt elkerülhetetlenül fontossá teszi az adott alkotás létrehozását. Mert mi másért születnének nem csekély energia ráfordításával, praktikus használatbavételre alkalmatlan műalkotások, mint azt egy közösség, de legalább egy személy elengedhetetlenül fontosnak tartja?

A kulcsszó tehát a *koncepció*. Pontosabban a lét-koncepció. Még pontosabban az ember, akinek van lét-koncepciója. Mégpedig lét-koncepcióként csak olyasmi értelmezhető, ami önmagában nem vezethető vissza a létezésre, hanem amiből a létezés eredeztethető, vagyis a létezés fölött van, ami miatt akarja, sőt vágyva vágyja az ember a létezést, holott összehasonlíthatatlanul egyszerűbb lenne elhagynia azt.

Furcsa módon a legkisebb gesztus, amivel az ember körülveszi a praktikus vett életfunkcióinak fenntartásához szükséges megnyilvánulásait, vagyis a legegyszerűbben értelmezhető díszítőművészet – akár egy sorminta – nem céloz egyebet, mint a praxis kiemelését a primér létezésből, elhelyezve tárgyán azokat a praxis szempontjából funkciótlán kódokat, amelyek nem feltétlen azonosítják, de legalább közvetett utalással érzékeltetik az adott tárgy nem önmagában vett, hanem a koncepció, az ember létezési koncepciójából eredő fontosságát.

Mármost, erről a bizonyos lét-koncepcióról rendkívül egyszerű lenne nyilatkozni, ha konkrétumként lehetne fogalmi meghatározásokban előadni, ha a tudat a közvetlen

hozzáférhetőségével bírna. És vannak is az emberi tudat történetének olyan korszakai, amelyekben a létezés tudatos birtoklásának pozíciójával hiteti magát, azonban ha ennek bármiféle realitása lenne, azt a tudatos kultúrát az embernek elhagyni soha többé oka nem lenne. Márpedig az ismert kultúrtörténetben a kultúrák jönnek és mennek. Tehát van itt valami létkonceptió, a létezés lét fölötti forrása, az egyedüli ok, ami miatt az ember a létezésre vállalkozik, holott ez nem tudatos, s ez idő szerint fogalmakkal nem megragadható, mégis van, hiszen az ember rendkívüli energiákat mozgósít saját létfenntartó tevékenysége létből való kiemelhetőségének bemutatására, legalább a benyomások, vagy az érzékeltetés szintjén.

Vegyünk itt egy példát, ha nem is a legegyszerűbb díszítő művészetből, hanem a világirodalom egyik legkomplexebb négy sorából.¹

1. sor, diszpozíció:

A semmi ágán ül szivem,

A nemlétbe ágyazottan: – Vagyok-e egyáltalán?

2. sor, megnyilvánulás:

kis teste hangtalan vacog,

A nemlétbe ágyazottan: Érzem magam – itt a semmiben –, mégiscsak vagyok.

3. sor, realizáció:

köréje gyűlnek szeliden

A nemlétbe ágyazottan: Feltűnnek itt, a létezés peremén más – a létezéssel szemben nálam is tehetetlenebb – létezők, s íme, létezésemen ámulva körém rendeződnek.

4. sor, megigazulás:

s nézik, nézik a csillagok.

A nemlétbe ágyazottan: A centrumban, habár érinthetetlenül, a csillagok csodálatában valósággá válva, magasabb dimenzióba emelkedik érthetetlen létezésem.

Mindazonáltal bocsánatot kérünk József Attilától, amiért konkrét fogalmakkal próbálunk utánamenni verse jelentésének. Egy valódi műalkotás nem váltható ki semmi mással, és egyetlen magyarázat sem érhet fel az alkotásig. Mentségünkre csupán annyi szolgál, hogy József Attila itt az ember saját létezéséhez fűzött koncepciójának kínzó dilemmáját tárja fel – lét és nemlét peremén.

– Lehet-e ilyen dilemmája egy gépnek?

– Lehet-e ilyen dilemmája a Mesterséges Intelligenciának?

– Lehet-e létezési koncepciója a Mesterséges Intelligenciának? Egyáltalán, miféle oka lehet a Mesterséges Intelligencia egy konkrét példányának a létezésben tartani önmagát? – Hacsak nem erre lett felprogramozva.

¹József Attila: Reménytelenül

- A Mesterséges Intelligencia számos vonatkozásban túlteljesítheti az embert. Lehet gyorsabb, erősebb, logikusabb, találékonyabb, sok vonatkozásban még kreatívabb is, egy dologból azonban csupán azért kizáratik, hogy mesterséges: saját létezési koncepciója nem lehet. Annál is inkább, mert nekünk, akik létrehozuk a Mesterséges Intelligenciát, van ugyan létezési koncepciónk, de hogy konkrétan mi az, és nekünk honnan van, azt mi sem tudjuk. (Léteznek persze leegyszerűsítő magyarázatok, de azok nem képezik e gondolatmenet tárgyát.)

- Konkrétan tehát miféle köze lehet a Mesterséges Intelligenciának a művészetekhez?

Válasz: semmilyen. A Mesterséges Intelligenciának és a művészeteknek nem lehetséges közük egymáshoz. Sőt, ha Mesterséges Intelligencia bármilyen módon hozzányúl egy műalkotáshoz, az törvényszerűen leirtja azt a funkcióját, amittől az egyáltalán művészeti alkotásnak tekinthető. Konkrétan, leirtja róla az ember létezési koncepcióját.

Íme Van Gogh portréja a MI által átértelmezve:

Túlzásba esnénk talán, ha mindjárt a mester személyes drámájának hiányát kérnénk ezen a képen számon. Köze nincs hozzá, rendben. De egyáltalán, semmi valós emberi nem jelenik itt meg. Csak máshonnan ellesett motívumok meglepő találékonysággal integrált halmaza látható. A legmagasabb funkciója e tárgynak, amire az emberi kultúrán belül alkalmasnak nevezhető, az a legközönségesebb értelemben vett dekoráció. Dekorációként viszont kifejezetten zavaró ennek a kifejezéstelen, üres emberi alaknak a látszólagos realiztikussága.

Nézzünk egy másik próbálkozást:

Ez a kép az utasítás szerint Caravaggio stílusában készült. Azonban természetesen semmilyen stílusban sem készült. Mérhető jellemzők statisztikus előfordulásából kikevert látvány van itt, ami éppen ezért nem szól, és nem is szólhat semmiről. Van egy a kordivat szerint szépnek nevezhető, szabályos arc, ami mutat valamit egy apácához sztereotip módon hozzárendelendő átszellemültségből, de mivel ez is csak kivonatolt, szükségképpen teszi az arcot maszkszerűvé. Élettelen. A szemek jó helyen vannak, technikailag tökéletesek, de nem néznek. Semmi, de semmi nincs itt abból, amiért festő valaha is ecsetet ragadott.

Nézzünk egy kis romantikát:

Hagyjuk most a fizika törvényeivel nem összeegyeztethető hullámzást – jóllehet ez is a statisztikai alapon összevadászott motívumok elvtelen vegyítésének következménye. Azonban nincs dráma. Egy ilyen képben a várható dráma a természet erőinek kitett kiszolgáltatottság ábrázolása lehetne, azonban sem ez, sem más dráma nem jelenik meg. A hajó fedélzetén emberek ülnek – nem rémülten, nem feszülten, hanem csak vannak. Mondhatnánk, viselik sorsukat, ha lenne sorsuk. De sorsa egy embernek, és csakis egy élő embernek, kizárólag a létkonceptiójához képest lehet. Létkonceptió hiányában viszont törvényszerűen eltűnik a dráma. Maximum formális jegyek maradnak a képen, amelyek a sztereotípiákra hangolható elmékben gerjeszthetnek olyan benyomást, mintha itt bizonyos jelenségek jó minőségű utánezatán kívül bármiféle látnivaló lenne.

Lehet mentségeket keresni, hiszen egyelőre a Mesterséges Intelligencia első, nagyközönség számára hozzáférhetővé tett próbálkozásait van módunkban tesztelni. És nyilván rohamosan fejlődni fog a kis édes. Ugyanakkor, bár az általános mesterséges intelligenciához fűzött transzhumanista remények a materialista természettudomány tökéletes logikával felépített következményei, az így felrajzolódó evolúciós ív az általunk ismert *ember*-fogalmon kívülre vezet. Ők persze önmagukhoz konzekvensek, miután mindig is humán gépezetről – jobb esetben, mint Ray Kurzweil, spirituális gépről – beszéltek. S talán ők már azonosultak is annyira saját víziójukkal, hogy mint gépek, alkalmassá váltak saját gépeik alkotásainak fogyasztására. Mi még hiszünk benne, hogy az ő tudathorizontjukon túl van mód a gépek termékeit is emberi érintéssel a valós élet körébe vonni.

N. TÓTH Ágnes

Női szentek késő középkori ábrázolásairól Kommentárok a kassai és a bártfai szárnyasoltár-művészethez

Absztrakt

A tanulmány az 1480–1490 között készült, egyes feltételezések szerint a kassai Szent Erzsébet-plébániatemplomból származó Mária Magdolna tiszteletére szentelt, a későbbiekben Berkibe került mellékoltár (Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria) és a bártfai Szent Egyed-plébániatemplom három mellékoltárának (Szent Erzsébet-, Szűz Mária- és Szent Anna-oltár) stiláris, ikonográfiai és készítésechnikai kapcsolatrendszerét tárgyalja a közép-európai régióban. Ezek az összefonódó szálak rávilágítanak Kassa és Bártfa szabad királyi városok vallási életére is. A tanulmány kiemelten tárgyalja Árpád-házi Szent Erzsébet, Mária Magdolna, férfiak és nők tömeges mártíromságának tiszteletét, azok képi megjelenítéseit, Szűz Mária, Szent Anna virágzó késő-középkori kultusza mellett.

I.

A kéretlen képek tömegével túlterhelt vizuális világunk nehezen képes befogadni pusztán a gyertyák fénye által megvilágított retábulumnak a korabeli hívek előtt megjelenített formáját, annak mai szemmel tekintve kevésbé mérnöki pontossággal konstruált együttesét és üzenetrétegeit. A bártfai¹ Kálvária-oltáron a *Szent Kereszt imádása*-tábla a csukott oltárszárny jobb alsó ábrázolása. A „kép a képen” megfestett oltármenzán a Jeruzsálembé visszakerült Szent Kereszt-erekye látható két gyertyával. Talán nem tévedünk, amennyiben az oltár előtt térdelő, Krisztus valódi keresztfáját felmagasztaló zarándokokban a bártfai oltár kortárs, az 1470-es években élt megrendelőit véljük felfedezni. (1. kép)

Felvidéki plébániatemplomaink belső terét elsősorban a 15. század utolsó negyedétől – szó szerint – betöltötték a szentélyben, a diadalív két oldalán, a hajókban a pillérek előtt, a falak mentén s a kápolnában sorakozó oltárfelepítmények. A szárnyasoltár egyedi, változtatható térbeli megjelenést mutatott: a középszekrényhez a zsanérok révén ajtószerűen mozgatható szárnyak illeszkedtek, oromzatának építészeti elemeivel nagy változatosságot tükröztek.

¹ Bártfa: szlovákul Bardejov, németül Bartfeld.

1. kép: A bártfai Szent Kereszt-oltár külső szárnyképén a keresztfai imádása az 1470-es évekből

A vallásos társulatok és a céhek közösségi életének alapvető feladatai közé tartozott a tagok lelki üdvéért mondatott szentmise; itt a legszentebb áldozat asztalán, a menza hátsó részén magasodott a retábulum (oltárfelépítmény). Az ízlésváltozás, a felekezeti váltásból adódó türelmetlenség folytán, a tűzesetek következményeként időről időre módosították, lecserélték, esetleg lerombolták a menzákon látható felépítményeket, olykor már néhány évtizeddel a befejezést követően. Más esetben azonban évszázadokon keresztül mégis meghagyták azokat kisebb változtatásokkal, esetleg ökonomikus megfontolások folytán. Az oltárkép, a faragvány devociós gyakorlatának régisége hozzájárult ahhoz, hogy részben újrafelhasználták a korábbi retábulumok részeit. A Magyar Királyság északkeleti területén az evangélikusok által használt egykori katolikus templomok szárnyasoltárait szőnyegekkel eltakarták és az oltárszárnyakat zárva tartották, továbbá az oltárszárnyak külső oldalán gyakorta ábrázolt Passió-jelenetek sem zavarták a reformáció lutheri irányzatának vallásgyakorlatát; így lényegében azok megőrződtek az utókorra.

Kassa szabad királyi város plébániatemploma Árpád-házi Szent Erzsébet (1207–1231) legjelentősebb kultuszhelyét jelentette Marburg mellett. A késő középkor egyik legnépszerűbb szentje Szűz Mária és Szent Anna mellett, tisztelete széles társadalmi rétegeket vonzott.² Háromhajós, sugárkapolnákkal szegélyezett kassai temploma a nagyszabású építészeti térkialakítás által különösen alkalmas volt a zarándoksereg

² Kassa: szlovákul Košice, németül Kaschau.

Szűz Mária tiszteletéhez, vö. PÁSZTOR Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Budapest: 1940: 30–31., 87–88. o.; Szent Annához, vö. Emőke NAGY: Narrative and Visual Sources of Saint Anne's Cult in Late Medieval Hungary (14th–16th centuries) in a Comparative Perspective. Doctoral Dissertation, Eötvös Loránd University Faculty of Humanities in co-tutelle with Babeş-Bolyai University Faculty of Humanities, Budapest: 2015.
<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/22310> (letöltés: 2022. 12. 09.)

befogadására. A templom megépítését – az egykori leégett plébániatemplom helyére – IX. Bonifác pápa 1402. március 1-jén adományozott pápai búcsúengedélye szorgalmazta: „*hogy a templom díszesebben állíttassék helyre, befejeztessék.*” Hiszen a kassai Szent Vér-ereklye „*Urunk Jézus Krisztus vére régi idők óta csodálatosan feltaláltatott*” a feltehetően a 14. század folyamán megtörtént eucharisztikus csoda óta. A kassai búcsújáráshelyen „*a benne gyakrabban történő csodák miatt a hívők és hitetlenek s a szomszédos oláhok és rutének nagy sokasága gyűlik össze, s a hitetlenek közül némelyek az isteni kegyelem folytán a katolikus hitre tértek s naponként áttérnek*”.³ Zsigmond, majd Mátyás király jelentős adományai kísérték a plébániatemplom építkezéseit. A Hunyadi családnak az Oltáriszentség iránti tiszteletét tükrözték a kassai mellett a bátai és a gamszentbenedeki Szent Vér-ereklyével kapcsolatos donációk. 1494-ben újabb búcsúengedélyért folyamodott a kassai bírák, esküdtek, Beatrix királyné és a hívek közössége. A pápai bulla megismételte az 1402-es oklevél indokait: az épület ismét felújítást igényelt; János Albert ostroma 1491-ben a templomot is sújtotta.⁴ A kassai Szent Vér-ereklye eucharisztikus eredetű, vérző ostya lehetett. A későbbiekben eltűnt ereklye egyetlen fennmaradt ábrázolása a Kassai Graduále L iniciáléjának miniatúráján látható, amelyen a Szent Vér-ereklyetartót a vérző szentostyával két adoráló angyal emeli.⁵ A plébániatemplom 15. századi építkezései, külső díszítése, a belső tér reprezentatív és többfunkciós téralakítása, a belső berendezés töredékei, ikonográfiai nyomai a Szent Erzsébet- és a Szent Vér-kultusz együttes bemutatásának igényét sugallják. Tiszteletük Kassán a 15. század folyamán töretlenül bizonyult. Közös jelenlétük nagyban hozzájárult a plébániatemplom kedvelt búcsújáráshelyé formálódásához. Az alábbiakban a Szent Erzsébet-kultusz és az eucharisztikus csoda egymással „*dialógust folytató*” néhány emlékére utalunk.

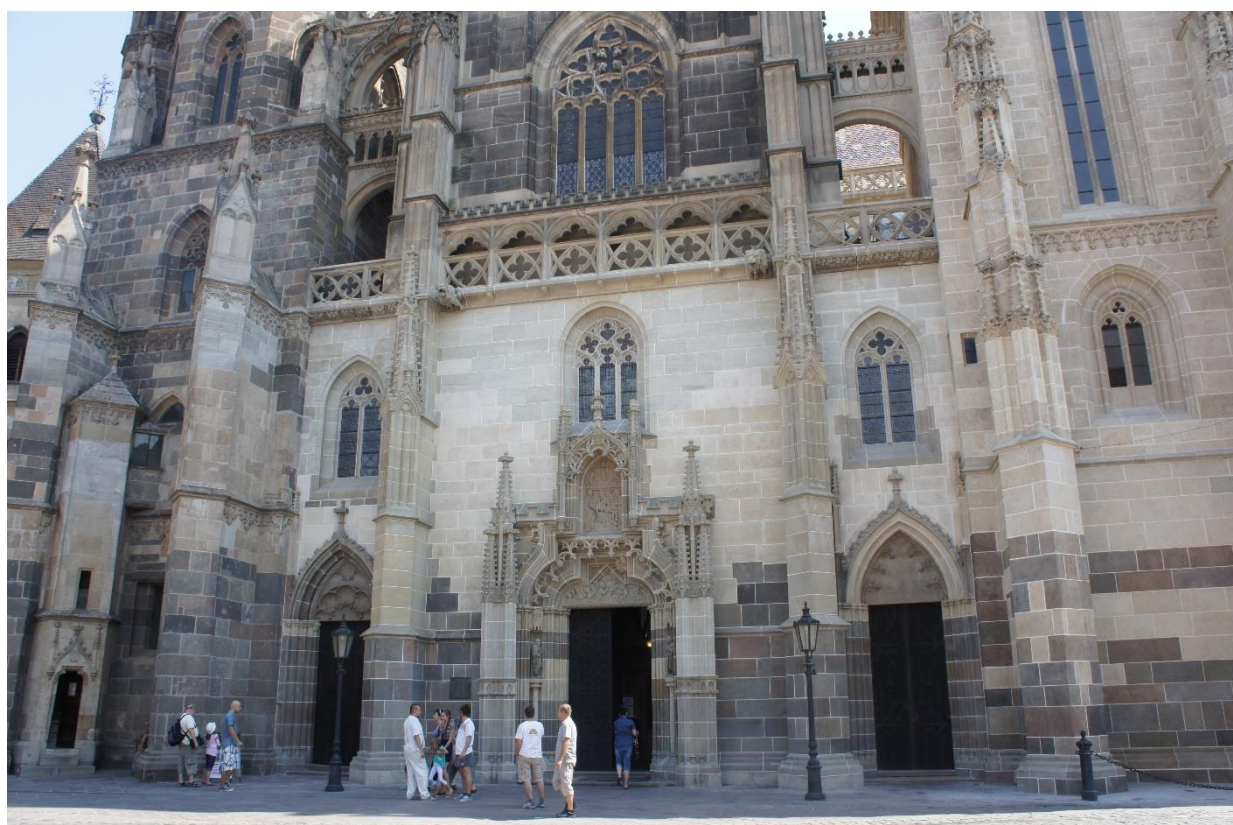
A templom nyugati portálja fölött a *Krisztus az Olajfák hegyén*-dombormű látható, felette a *Pietával* és az angyalok által tartott *Veronika-kendővel*. (2. kép) Szembeötlő a torzított fejekkel és testtagokkal komponáló szobrász 1410 körüli alkotása. Ugyanígy az északi kapuzat *Uto/só ítélet* ábrázolását balról és jobbról keretező két relief mestere Szent Erzsébet irgalmas cselekedeteit „*sűritetten*” jelenítette meg. (3–4. kép)

³ „in quia gloriosus sanguis Domini nostri Jesu Christi a longis retroactis temporibus miraculose est inventus”, Lat. Reg. 102, f. 72r-v., Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I/4, 1889. 417–418. o. WICK Béla: A kassai Szent Erzsébet dóm. Kassa, 1936: 24–27. o.; TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva: A szent vér tisztelete Magyarországon. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról (szerk. Fügedi Erik). Budapest: Gondolat Kiadó: 76–116. o.; JUCKES, Tim: The Parish and Pilgrimage Church of St Elizabeth in Košice – Town, Court, and Architecture in Late Medieval Hungary (Architectura Medii Aevi 6). Turnhout: Brepols, 2012: 125–156., 231–232. o.; ZUBKO, Peter: Kult Svätej krvi v Košiciach. Rozprávanie o stratených stredovekých relikviách. Košice, 2012: 43–46. o.

⁴ Lásd VI. Sándor bullája, 1493. aug. 30.: Vat., Lat. Reg. 952, f. 180r-181v, idézi: TÜSKÉS–KNAPP I. m. 101–102. o.

⁵ „Et nunc temporibus nostris in plerisque ecclesiis ostenditur hostia cum stillis sanguis: sicut in abbacia Bathe et civitate Cassoviensi similiter et civitate Zeghedienzi etc.” In: LASKAI Osvát: Quadragesimale Gemma fidei intitulatum. Hagenau, 1507. Egyetemi Könyvtár Budapest. RMK III. 141. Sermo LXI. Fol. D3/b, idézi: PÁSZTOR I. m. 137. o., 1. jegyzet.

A kassai Szent Vér-ereklye ábrázolásához: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 172a-b, 281 verso, 1518; lásd ikonográfiai nyomaihoz, a kultuszhoz korábbi irodalommal: N. TÓTH Ágnes: Az Eucharisziához kapcsolódó ábrázolásokról a középkori magyarországi oltárművészetben. In: „Leborulva áldlak...” Az Oltáriszentség és az Úrvacsora a magyarországi vallási kultúrában (szerk. Barna Gábor). Budapest: Szent István Társulat, 2020: 106–110. o., 3. kép.

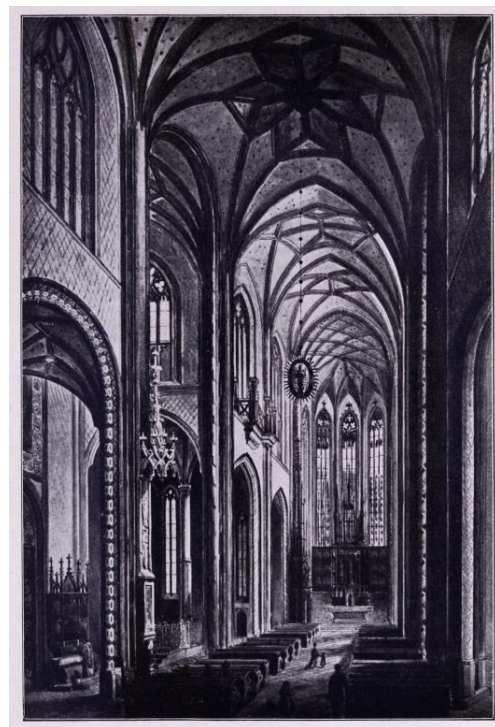

2. kép: A kassai Szent Erzsébet-plébániatemplom nyugati kapuzata

3-4. kép: A kassai Szent Erzsébet-plébániatemplom északi kapuzatának Szent Erzsébet domborművei

A szimultán narráció és a torzítás szemléletességet célzó eszközeivel komponált, valamint a kompozíciókat erőteljes alulnézetre tervezte. A bal oldali domborművön Erzsébet négyszer is megjelenik, karjaiban tartott beteggel tudatosan felidéztek az említett nyugati kapuzat fölötti Pietà-domborművet. Továbbá az ikonográfiai koncepció szerint a keresztre feszítés jelenetét „egybefonták” az Utolsó ítélet-relieffel. *„Bizony mondom nektek, amit a legkisebbek valamelyikével nem tettetek, velem nem tettétek. Ezek örök büntetésre mennek, az igazak meg örök életre.”* (Mt 25,46)⁶ A jobb oldali domborművön Erzsébetet fején koronával ábrázolták (szintén többször megjelenik a négyszögletes mezőn belül), különösen fontosnak bizonyult királyi származásának nyomatékosítása a Magyar Királyság egyik legfontosabb kultuszhelyén, Kassán. (5. kép) Mielőtt a város polgára, a zarándok átlépte a templom kapuját, már koncentrált, tömör tanítással szembesült a két kapuzaton, amely egyben kompassióra buzdított a kifejező és mélyen érzelmes ábrázolási mód által. A Szent Vér- és a Szent Erzsébet-kultusz együttes megjelenítésének további tanúja az a nagyméretű kőbaldachinnal koronázott, jelenlegi formájában átalakított, 15. századi együttes, amelynek hátfalát *Szent Erzsébet reliefje* alkotja. (5. kép) A kőbaldachin csúcsán a pelikán ikonográfiai jelenléte kizárólag az Eucharisziára utalhat, annak is áldozati jellegére. Az átalakítások ellenére úgy tűnik, egy hosszában nagy kiterjedésű tárgy is elfért a baldachin alatt. A fülke ma üresen áll a sekrestye mellett, a szentségház közelében. Eredetileg a négyzet északnyugati pilléréhez csatlakozott, minden bizonnyal nagyszabású „keretét” alkotta a templomhajóban alkalmanként ünnepélyesen kihelyezett Szent Vér-ereklyének, a Szent Vér-kultusz devocionális gyakorlatának kiemelt pontja lehetett az istenházán belül. (6. kép)

5–6.* kép: A kassai Szent Erzsébet-templom pelikánnal koronázott kőbaldachinjá

⁶ GEREVICH László: A kassai Szent Erzsébet templom szobrászata. Budapest: Sárkány Nyomda Részvénytársaság, 1935: 22–37. kép; MAROSI Ernő: Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet-templom építéstörténetéhez II. // Művészettörténeti Értesítő 18 (1969), № 2, 115–116. o.; MAROSI Ernő: A kassai Szent Erzsébet-templom reliefciklusa. // Művészettörténeti Értesítő 2011 (60), № 1, 223–224. o.

E helyre a déli oratóriumból és az áttört kettős csigalépcsőről, az ún. királylépcsőről is rá lehetett tekinteni. A déli torony első emeleti sekrestyéjében fennmaradt nagyméretű, keleti falfülkét az angyalok tartotta *Veronika-kendő domborműve* koronázza, amely az ereklye biztonságos őrzési helye lehetett.⁷

7. kép: A kassai Szent Erzsébet-főoltár nyitott állapotban, 1474–1477

⁷ Myskovszky Viktor akvarellje a Szent Erzsébet-templom restaurálás előtti belső teréről 1860–1878 körül, vö. MIHALIK József: A kassai Szent Erzsébet-templom. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1912: 99. o., 43. kép. A déli torony első emeleti kápolnájához: Tim JUCKES: The Parish and Pilgrimage Church of St Elizabeth in Košice – Town, Court, and Architecture in Late Medieval Hungary (Architectura Medii Aevi 6). Turnhout: Brepols, 2012: 130., 149–156. o., Fig. 114–115, 147/c, 148.

A főszentélyt szinte teljes szélességében kitölti az 1474–1477 között emelt *Szent Erzsébet-főoltár*, amelyet nyitható és zárható szárnyak révén három nézetre terveztek. Méreteit és művészeti szempontjait tekintve korának legkiemelkedőbb szárnyasoltára Közép-Európában, amely a Szent Erzsébet-templom legalább harmadik főoltára lehetett a 14. század óta.⁸ (7. kép) A legnagyobb ünnepeken a dúsan aranyozott főoltár nyitott szárnyakkal tündökölt, szekrényében három nagyméretű szoborral: középen a Madonna szobra áll, jobbán eredetileg Árpád-házi Szent Erzsébet magasodott, aki bal kezében tálat, jobb kezében kanalat tart, (később Bibliai Szent Erzsébet került ide, a bal oldalra). A kanál Erzsébet kezében a Magyar Királyság területén gyakorta előforduló sajátosság; a rászorulókat tápláló fejedelemasszony beszédes attribútuma.⁹ (8. kép) A nyitott oltárszárnyak belső oldalán életének narratív ciklusa bontakozik ki tizenkét táblaképen. Az ünnepi oldalon, a *Szent Erzsébet látomása a marburgi kórházban* szárnyképen a kiemelt Oltáriszentség-tisztelet egybefonódik Krisztus követésével, az irgalmasság cselekedetei által; ezek a jelentésrétegek a kapuzatok ikonográfiájához is szorosan kapcsolódnak. (9. kép) A jelenet előterében égre emelt tekintettel a térdelő Erzsébet az Urat dicséri. A felhők közt Krisztus, Mária és János apostol, a fő közbenjárók jelennek meg az angyalok kórusával. A háttérben, jobboldalt betegek fekszenek a marburgi kórházban. Baloldalt a miséző pap éppen a szentostyát tartja jobbáiban, a kelyhet baljában. Kétkedő tekintete alapján, úgy tűnik, nem érzékeli a mennyei víziót.¹⁰ Az oltármenza hátsó részén a megfeszített Krisztus, Mária és János evangélista, mintegy „kép a képben” szobrai ugyancsak a Megváltó az emberiségért hozott áldozatára emlékeztetik a celebránst. A háttérben az imádságában elmerülő asszony sem látja a mennyei jelenést. Szent Erzsébet irgalmas cselekedetei és kétkedés nélküli, Krisztusba vetett erős hite által, Isten kegyelméből még életében megpillantotta a mennyei dicsőséget a misehallgatás közben, látomásában. Kompozíciós és tartalmi szempontból a három dongaboltozatos térszakaszt (a miseáldozat, középen a kontempláció, a látomás, illetve az ispotály helyszínét) Erzsébet személye fűzi össze; megmutatkozik az ima és Krisztust a szenvedőben felismerő, helyes emberi cselekedet útja. Mindezt a főoltár tábláit festő mesterek az ünnepi oldal hangvételéhez igazodó, emelkedett, az udvari művészet sajátosságait is hordozó stílusnak megfelelően formálták.¹¹

A belső szárnyak behajtásával a Passió jelenetei láthatók a négy oltárszárny alkotta képfalon, hiszen a szárnyak a belső és a külső oldalon is festettek. Krisztus szenvedésének részletes narratíváját huszonnégy táblaképen jelenítették meg, bizonyára szoros összefüggésben a megtörtént eucharisztikus csodával. Ugyan nem ismerünk általános szabályt az oltárszárnyak nyitása és zárása kapcsán; mégis joggal feltételezhető, hogy a

⁸ TÖRÖK Gyöngyi: Die Ikonographie des Hochaltarretabels der Kirche St. Elisabeth in Kaschau. In: Elisabeth von Thüringen – eine europäische Heilige. Aufsätze, Petersberg: Imhof Verlag, 2007: 411. o., 2. j.

⁹ TÖRÖK Gyöngyi: About the Iconography of the Cycles of the Life and Legend of St. Elizabeth. In: Anuario 2002–2004. Conferenze e convegni. (szerk. Csorba László–Kömlössy Gyöngyi) Roma: Accademia d’Ungheria, 2005: 274–275. o.; TÖRÖK 2007 I. m. 402. o.

¹⁰ Az átlényegülés tanával kapcsolatos kétkedések hatására a 14. századtól megszokasodtak az eucharisztikus csodák egész Európában, amelyekre kegyelmi ajándékként tekintett a hívek közössége.

¹¹ TÖRÖK 2005 I. m. 274–285. o.; TÖRÖK 2007 I. m. 402., 409. o., 19. kép.; Robert SUCKALE: Mátyás késő gótikus műpártolásának közép-európai kapcsolatai. In: (Farbaky Péter–Végh András szerk.), Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Budapest: Budapest Történeti Múzeum, 2008: 101–108. o.; GERÁT, Ivan: Iconology of Charity. Medieval Legends of Saint Elizabeth in Central Europe. Leuven: Peeters, 2020: 171–172. o.

liturgikus év során a böjti időszakban a szenvedéstörténet képeit láttatták. Fontos eucharisztikus tartalmat közvetítettek a miseáldozat háttéréül, és egyben a Szent Vér-kultusz devociós vonásait is felmutatták. Feltehetően a Mária ünnepek idején és a hétköznapokon láthatták a hívek a külső szárnypár bezárását követően, annak külső oldalán Szűz Mária életének jeleneteit – ez a főoltár harmadik nézete.

8. kép: A kassai Szent Erzsébet-főoltár szekrénye

9. kép*: Szent Erzsébet látomása a marburgi kórházban, a kassai főoltár táblaképe

II.

A kassai Szent Erzsébet-templom belső berendezési tárgyait nagyrészt megsemmisítette 1556-ban a várost pusztító tűzvész. A főoltáron kívül három szárnyasoltár (a *Szent Antal-oltár*, a *Mária halála-oltár*, a *Mária látogatása-oltár*) maradt épen tizennyolc oltára közül.¹² 1671-ben megtaláltak egy nagyméretű monstranciát a plébániatemplom szentélyében befalazottan, amelyet Thököly Imre kurucai elvittek 1682-ben, és gyaníthatóan beolvasztottak. A kassaiak I. Lipót királyhoz levelet intéztek, ebben így írtak erről: „*Európa-szerte csodálatra méltó, másfél embernagyságnyi, Felsőged ellenségei által profán célra fordított arany monstrancia.*”¹³ Nemcsak a Szent Vér-ereklye, hanem a kultusz hatását mutató oltárok, berendezési tárgyak is nagyrészt elenyésztek.

¹² DIVALD 1929. I. m. 56. o.

¹³ WICK Béla: A kassai Szent Erzsébet dóm. Košice: Szent Erzsébet nyomda, 1936: 64–65., 232. o.; MAROSI Ernő: Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet-templom építéstörténetéhez I. // Művészettörténeti Értesítő 18 (1969), № 1, 30. o. „idézi, 129. j.: (...) illa etiam Europeo solomiranda Semialterius hominis Altitudinis aurea monstrantia in Profano Usus hostibus Maiestatis vestrae conversa ...” Kassa titkos k. C NO° 33.

10. kép: A berki Mária Magdolna-oltár, Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, 1480–1490

A feltételezések szerint a Sáros vármegyei Berkin megtalált *Mária Magdolna-oltár* a kassai Szent Erzsébet-templom egyik kápolnájának szárnyasoltára lehetett.¹⁴ (10. kép) A berki Szent

¹⁴ Berki szlovákul: Rokycany. A berki Mária Magdolna-oltár a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Budapest tulajdona (Itsz. 55.901.1–55.901.13.). E tanulmány alapját jelenti a szerző szakdolgozata, vö. TÓTH Ágnes: Tanulmányok a kassai és a Sáros megyei szárnyasoltár-művészet köréből. A berki Mária Magdolna mennybevitel-oltár (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, Itsz. 55.901.1–55.901.9). Szakdolgozat, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Művészettörténet szak, Budapest, 1999.

Katalin-templom a falucska középkori temetőkápolnája. 1894-ben itt talált rá a régi művészet lelkes felmérője, Myskovszky Viktor rajztanár egy a középrészben domborműves jelenetet ábrázoló oltárra a diadalív jobb oldalán. Töredékes állapota ellenére – ekkor már predellája és orozata is hiányzott – a 19. század kutatói felismerték, hogy a retábulum (elsősorban színvonalas domborműve alapján) nagy valószínűség szerint nem e kis falu templomába készülhetett, hanem kiselejtezett oltárként került Berkibe a későbbiekben. Myskovszky Viktor nem nevezte meg közelebbről forrását, de kiemelte leírásában, hogy a kassai dómból került Berkibe. (Nagyrészt a Szent Erzsébet-templomban talált négy, testüket tollal fedett angyal-szoborra alapozta kijelentését, amelyeket tévesen a berki oltárhoz tartozónak vélt.) Zsigmond király 1429-ben Kassának adományozta a falut, a berki templom tehát Kassa kegyurasága alá tartozott, eszerint a templom liturgikus berendezési tárgyait a kegyúrnak kellett biztosítani. A templom szentélyének számárhátíves záródású sekrestye ajtaja felett a Magyar Királyság és Kassa város homokkőből faragott címere kapott helyet.¹⁵

Az oltárról 1906 körül még a berki templomban készült egy forrásértékű fényképfelvétel.¹⁶ A topográfiai leírást és a fényképet Divald Kornél készítette, akit nyugodtan nevezhetünk a felvidéki oltárok őrangyalának. Elek Artúr így jellemezte őt: *„»Szentek fuvarosa«-nak nevezte el csúfondórosan a sárosi humor, ő pedig a maga kesernyés humorával »műtörténeti detektív«-nek nevezi olykor magát. A »szentek fuvarosa« annyit jelent, hogy Divald Kornél évek fáradságos munkájával bejárta a Felvidék nagy részét – tizennégy vármegyét –, felkutatta annak minden félreeső faluját, és ami művészettörténeti anyagot bennük talált, szentek szobrait és képeit »elfuvarozta« Bártfára, Besztercebányára, Kassára, néha még Budapestre is. A »művészettörténeti detektív« meghatározásának pedig az az értelme, hogy a sorra vett falvakban a padlásokat és a kamrákat sem hagyta megtekintetlenül.»¹⁷*

A retábulum méretét tekintve közepes nagyságú szárnyasoltár, amely mellékoltárként funkcionálhatott.¹⁸ (11–12. kép) Az oltár egyik jellegzetessége, amelyet már Divald is leírt, hogy eredetileg külső és belső, mozgatható szárnypárral rendelkezett; a jobboldali külső szárnya már ekkor hiányzott. A dupla szárnypár nem ritka Kis-Lengyelországban és

¹⁵ A berki Szent Katalin-templom építéstörténetéhez és az oltár provenienciájához: MYSKOVSZKY Viktor: Sárosmegyei műemlékek. // Archeológiai Értesítő XIV (1894), 406–408. o.; MIHALIK József: A kassai középkori művek viszonyáról a sváb művészetéhez. // Archeológiai Értesítő XV (1895), 167–170. o.; TÓTH (szakdolgozat). I. m. 17–18. O.; SABOL, Dominik: Stredoveký kostol v Rokycanoch. // Pamiatky a múzea, 2016 № 4, 36–39. o.

¹⁶ A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél Felső-magyarországi topográfiája és fényképei 1900–1919. (szerk. BARDOLY István – CS. PLANK Ibolya) Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1999: Berkihez: 213–214. o. A berki Magdolna-oltárról a legrégebbi, a berki Szent Katalin-templomban készült fényképfelvétel a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Régi Magyar Osztály Fotótárában, ltsz. 2629. Az 1908-ban Divald Kornél által írt Magyarország középkori szárnyasoltárai című sorozatban elsőként publikálta az oltár középszekrényének (1908 előtt készült) fényképét, ez már egy töredékesebb állapotot mutat az 1906-ban készült felvételhez képest (jobboldalt áttört faragvány hiányai, Magdolna kézfeje), vö. DIVALD Kornél: Magyarország középkori szárnyasoltárai. // Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye XLII (1908), 113. o., 14. ábra.

¹⁷ ELEK Artúr: Divald Kornél. // Nyugat 19 (1926), XII. 1. 23. szám, 884. o.

¹⁸ Jelenlegi méretei az elveszett orozat és predella nélkül: 200 x 265,5 cm, szekrény: 200 x 133,5 x 25 cm; dombormű: 163 x 122 x 19,5 cm; szárnyak: 200 x 66 cm; szárnyak jelenetei: 89,5 x 53,5 cm, vö. TÖRÖK Gyöngyi: Gótikus szárnyasoltárok a középkori Magyarországon. Állandó kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. Budapest: Kossuth Kiadó: 2005, kat. 12., 119. o.; a berki Mária Magdolna-oltárhoz, további irodalommal: vö. N. TÓTH 2020 I. m. 110–119. o.

Sziléziában, a kassai és sárosi oltárművészetéhez közeli területeken.¹⁹ A Magyar Királyság területén a monumentális kassai főoltár – ahogyan láttuk, a mozgatható szárnyak révén három különböző nézetet is felmutat – az egyetlen és jelentős példája ennek az oltártípusnak. Jóval szerényebb megoldásaival a Berkin fennmaradt Mária Magdolna-oltár a típus egyetlen fennmaradt emléke mellékoltárként.²⁰

11. kép*: Divald Kornél felvétele a berki reliefről

12. kép: A berki Magdolna-oltár középszekrénye

Mária Magdolna személyében Nagy Szent Gergely pápa (540–604) homíliai óta összeolvadt az evangéliumokból megismert három nőalak. Egyrészt a Magdalából származó Máriát Krisztus hét ördögtől szabadította meg (Lk 6,2), másrészt Mária, Márta és Lázár testvére az Úr szavait hallgatta (Lk 10,38–43), és Lázár halála után Krisztus lába elé borult (Jn 11,1–45). A betániai vacsoránál Jézust olajjal megkente, és lábát hajával törölte (Mt 26,6–13; Mk 14,3–9;

¹⁹ Például a boroszlói Szent Erzsébet-templom dupla, mozgatható szárnypárral rendelkező egykori Angyali üdvözlés-oltára, 1480 körül (Varsó, Nemzeti Múzeum, ltsz. 124 MNW), vö. Justyna ANIOŁEK, kat. II.9, In: Galeria Sztuki Średniowiecznej, Muzeum Narodowe we Warszawie, Warszawa, 2017, 176–182. o.

²⁰ A bal külső oltárszárny nincs felszerelve a berki oltár baloldali belső szárnyára, tehát ez nem látható az állandó kiállításon a Magyar Nemzeti Galériában. A deponált oltárszárnyat érintő megfigyelésekhez (a zsanérok nyomai az oltárszárnyakon), lásd N. TÓTH 2020 I. m. 19. j. (111. o.). Vö. Melléklet, 62. o., e tanulmány végén.

Jn 20,11–18). Végül a farizeus házában egy rossz hírű nő olajjal megkenete Krisztus lábát, könnyeivel áztatta, és hajával szárította (Lk 7, 36–50).²¹

A berki oltár középszekrényébe a bűnös életvitelt követően, a Mesterrel való találkozás után megtért asszony legendájának egyik legfontosabb epizódja került: az immár szent életű, vezeklő asszony naponta többszöri elragadtatása. Harminc éven keresztül élt a pusztában, közben kizárólag égi kenyeret vett magához. Magdolnát szemből látjuk, imára összetett kézzel. Öt angyal emeli az ég felé, a legalsó, tollas testű angyal térdelve szolgál, aki Magdolna föld felett lebegő testét a talpaknál érinti.²² Mindannyian segítkeznek, hogy az angyalok kenyérével táplálkozhasson és dicsőítő mennyei énekükkel beteljen. (13. kép)

13. kép: A berki Magdolna-oltár domborműve

²¹ Herbert HAAG: *Bibliai lexikon*. Budapest: Szent István Társulat, 1989: 1162–1163. o.; *Lexikon der christlichen Ikonographie (LCI)*. Freiburg i. Br.: Herder Verlag, 1974: VII. köt., M. ANSTETT-JANSSEN, 516–541. o. INGENHOFF-DANHÄUSER, Monika: *Maria Magdalena. Heilige und Sünderin in der italienischen Renaissance*. Tübingen, 1984, 4–12. o.; SAXER, Victor–LIEBL, Ulrike: *HI. Maria Magdalena*. In: *Lexikon des Mittelalters*. (szerk. Robert-Henry Bautier) 6. (1993), 282–284. o.; Esther MEIER: *Handbuch der Heiligen*. Darmstadt: WBG, 2010: 73–75. O. A berki Magdolna-dombormű ikonográfiájához: vö. Martin, ŠUGÁR: *Svätá Mária Magdaléna – neznámy príbeh*. // *Ročenka Slovenskej národnej galérie v Bratislave*, 2006: 148–149. o.; Ivan GERÁT: *Legendary Scenes. An Essay on Medieval Pictorial Hagiography*. Bratislava: Publishing House of the Slovak Academy of Sciences, 2013: 130–131. o., 289. o.

²² Divald Kornél 1908 előtt készült fényképén a szekrény hátfalán, Magdolna fejtől jobbra és balra látható feltehetően csapolási nyomok akár két angyalfigura rögzítéséhez is szolgálhattak; talán koronát tarthattak Magdolna feje felett, vö. DIVALD 1908 I. m. 114. oldalon 14. ábra és lásd e tanulmány 27. jegyzetét.

A vezeklő életmód toposzának, az elvonulás zord körülményeinek semmi nyomát sem látjuk a domborművön. Inkább a sugárzó szépség kifejezése tükröződik a jelenet egészén. (14. kép)

14. kép: A berki Magdolna-oltár szekrénydomborműve

A Legenda aurea szövege szerint: „(...) úgy ragyog a szent asszony arca az angyalok hosszas és folyamatos látásától, hogy a napra lehetett nézni, de az ő orcájára nem. (...) Megváltónk nem földi étekkel, hanem mennyei eledellel akarta őt táplálni. Mindennap a hét kánoni órán angyalok emelték a magasba, és az égi seregek dicsőséges énekét testi fülével is hallotta. Nap mint nap ezzel az édességes lakomával telt be, s midőn az angyalok visszavitték lakóhelyére, testi táplálékra már nem volt szüksége (...) az angyalok leszálltak oda, ahol Mária Magdolna lakott, fölemelték a levegőbe, és egyóra múlva isteni dicséretet zengve ugyanott letették.”²³ A dombormű mestere Magdolnát nem a vezeklő szentek szőröcsuhájában vagy testét részben hosszú hajzuhataggal takartan, esetleg a romlatlan természetben eltöltött életmódhoz alkalmazkodva testét hajjal, szőrrel fedetten (ném. Haar-, Pelzkleid) jelenítette meg.²⁴ A középkori Magdolna égbe emeltetése kompozíciók közt egyedinek mondható a berki relief, hiszen hosszú, fényaranyozott, azurit béléses palástban, vörös lüszterrel színezett ruhában ábrázolták. Minden, ami személyéhez tartozik, ami égi elragadtatását érinti, aranyozott, illetve lüszteres színezett (például az egyik angyal zöld lüszteres gallérja). A *Legenda aurea* szövegének ismeretét is tükröző, fénylő ragyogás Isten mennyei dicsőségének szól, hiszen ettől a boldogságtól itatódott át Magdolna kora reggeltől késő estig, a szerzetesi imaórák idején; ez belső és külső szépségének forrása. Nemes habitusából, az ábrázolás mikéntjéből tisztaság és elegancia árad. A domborművön nem érezni utalást korábbi bűnös életre, míg ekkortájt képi ábrázolásain kifejezetten hangsúlyozták mezítelenségét vagy félig eltakart testét.²⁵

Jézus a házasságtörő asszonyhoz intézett szavainak erejét is illusztrálhatná a dombormű: „*Én sem ítélek el. Menj, de többé ne vétkezzél!*” (Jn 8,11) A levitáció során viselt egész testét eltakaró, hosszú, aranyozott palást – a képtémán belül egyáltalán nem szokványos ikonográfiai részlet – a kutatókat is meglepettette, a szekrénydomborművét 1938-ig Szűz Mária mennybemenetelének tartották. Lehetne az *Assunta* is a képtípus, ám a kenőcsös tégyelt, Magdolna attribútumát a dombormű jobb sarkába faragta a szobrász az egyértelmű azonosítás érdekében. Felette a sziklatömbök is hangsúlyozzák az aranyozott edényt.²⁶ (15–16. kép)

²³ Jacobus de VORAGINE: *Legenda aurea*. (Madas Edit előszó, válogatás). Budapest: Helikon Kiadó, 1990: 153, 154. o.

²⁴ Mária Magdolna a vezeklő létállapothoz igazított habitusának az ún. vad ember és vad asszony (ném. wilder Mann, wilde Frau) ikonográfiai típusa is előképe, vö. *Die wilden Leute des Mittelalters*. Kiállítási katalógus, Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe, 1963. Legutóbb Mária Magdolna ikonográfiájához, vö. Matthias WENIGER: *Magdalena monochrom*. Das Münnertstädter Retabel und Tilman Riemenschneider. Kunst & Kapitalverbrechen. In: Veit Stoss, Tilman Riemenschneider und der Münnertstädter Altar. (hrsg. Frank Matthias Kammel), München, Bayerisches Nationalmuseum, kiállítási katalógus, Hirmer, 2020: 29–32.o., a berki (Rokycany) Mária Magdolna-oltár említése: 31. o., és 16, 21. j. Tévesen a budapesti Nemzeti Múzeum tulajdonaként említi, nyilván a korábbi, a 20. század első felének irodalma alapján, amikor még a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában volt 1936–1939-ig. Továbbá a szerző félreértés folytán a berki domborművet is ahhoz a körhöz sorolja, ahol Magdolnát a testén is hajjal fedetten (Körperbehaarung) ábrázolták, mint Riemenschneider münnertstädti oltárán.

²⁵ Például Gregor Erhart szobrán 1516/1520 körül (Párizs, Louvre, Ltsz. RF 1338) Magdolna teljesen mezítelen. Hosszú hullámos haja egyrészt feneke alá ér, tehát eltakar, ugyanakkor jobb mellét kifejezetten kiemelte a szobrász, a két hosszú hajtincs körülveszi azt; egyértelműen a testiséget hangsúlyozó konnotációval látta el a művész. Nem véletlenül kapta a szobor a „La Belle Allemande” elnevezést, vö. In: Manuel TEGET – WELZ: *Ingeniosus Magister*. Der Augsburger Bildhauer Gregor Erhart. Petersberg: Imhof Verlag: 2021: kat. A-12, 238–247. o.

²⁶ A képtípus meghatározása, lásd SCHÜRER, Oskar – WIESE, Erich: *Deutsche Kunst in der Zips*. Brünn–Wien–Leipzig, 1938: 69., 190. o.

15–16. kép: A berki Magdolna-dombormű

17a. kép*: Magdolna elragadtatása, dombormű,
Aachen, Suermondt-Ludwig-Museum, 1480–1490

Az aacheni Suermondt-Ludwig-Museumban őrzött, a berki relieffel egykorú, 1480 körül készült, ahhoz stiláris szempontból is közel álló, töredékes domborművön Magdolna testét prémszerű szőr borítja a mell és a térd kivételével, illetve részben hosszú haja takarja.²⁷ (17a. kép) Ahogyan ezen az aacheni reliefen Magdolna fején abroncskorona töredéke látható

²⁷ 1480–1490 körüli, sváb eredetű dombormű, ltsz. SK 0324. Tévesen Magdolna helyett Egyiptomi Máriaként határozta meg Brigitta Falk (vö. ugyanez a korábbi irodalomban is), vö. Von der Erde zum Himmel. Heiligendarstellungen des Spätmittelalters aus dem Suermondt-Ludwig-Museum, Aachen, 1993: Kat. 43, 104–105. o.

angyalok általi elragadtatásán, a *Winterfeld család diptichonján* (1430–1435 körül, Varsó, Nemzeti Múzeum) az Atya helyezi a szent fejére az ékköves koronát.²⁸ (17b. kép)

17b. kép: Mária Magdolna elragadtatása a Winterfeld család diptichonján, Varsó, Nemzeti Múzeum, 1430–1435

17c. kép*: Oromzati dombormű, Mária Magdolna elragadtatásának másodlagos felhasználása a lőcsei Jánosok oltárán

A lőcsei Szent Jakab-plébániatemplomban az 1520-ban befejezett *Jánosok oltárán*, annak oromzatában reneszánsz keretezés alatt egy legalább száz évvel korábbi, 15. századi domborművet használtak fel másodlagosan. (17c. kép) Minden bizonnyal megújított festéssel (Fassung) illesztették az új oltár oromzatába. A megrendelőnek, Johannes Henckel plébánosnak Mária Magdolna iránti tiszteletét kell látnunk az effajta „historizálásban”, értékmegőrzésben. A plébános Lőcse városának iglói malmot adományozott, amelynek bevételét a városnak minden második évben a bűnös életvitel után megtért asszonyok helyzetének megkönnyítésére kellett fordítania.²⁹ A Jánosok oltára *Szent János evangélista*

²⁸ A Winterfeld család diptichonján Mária Magdolna még egyszer megjelenik a devocionális képként megfestett Pietá-ábrázoláson, amint a halott Krisztus lábfejét tartja kezében és erősen siratja a Mestert (Itsz. 206. a), in: Meisterwerke mittelalterlicher Kunst aus dem Nationalmuseum Warschau. München: Hirmer, 2007: kat. 8., 78–81. o., kép a 81. oldalon.

²⁹ Henckel János adományához, vö. PÁSZTOR I. m. 59–60. o. VÉGH János: Der Johannesaltar des Stadtpfarrers von Letschau Johannes Henckel. Eine ikonographische Studie. // Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte XLVI/XLVII (1993/1994), № 2, 769. o., 16. j.; Martina HRICOVÁ: Prínos reštaurovania k bližšiemu poznaniu tabuľových malieb

utolsó miséjén a menzán látható arany oltár ténylegesen megfelel a kivitelezett felépítménynek. A retábulum egészében aranyozott, vörös lüszterrel színezett „kép a képen” ábrázolása párhuzamba állítható a vidékünkön sajnos elveszett oltártervrajzokkal (ném. Altarriss). A lőcsei oromzati reliefen Mária Magdolnát behajlított lábakkal, félig oldalról, az angyalok általi emelés közben ábrázolták. Amint szokásosnak mondható, hajszerű „ruha” borítja egész testét. Az aacheni és a lőcsei relief tehát Magdolna égbe ragadásának igen elterjedt ikonográfiai típusváltozatát illusztrálja.

18. kép: A berki Mária Magdolna-oltár nyitott állapotban

A berki dombormű aranyozott és lüszterezett alakjai valóban kiemelkednek az élénkzöld, a barna, a szürke árnyalataival festett háttérből. Ez a hatás a retábulum 2021-ben befejezett restaurálását követően még inkább érvényesül, egyben előtérbe került a virtuóz faragástechnika is.³⁰ Mária Magdolna inkarnációjának eredeti színeit, így például a szem kék íriszét is feltárták. (18. kép)

Oltára sv. Jánov v levočskej Bazilike sv. Jakuba. In: Majster Pavol z Levoče a jeho doba. (szerk. Mária Novotná), Levoče: Slovenské národné múzeum Spišské múzeum: 123–131. o., képek a 122–123. oldalon.

³⁰ 1940 előtt a dombormű tisztítása és az áttört faragvány kiegészítése; 1967: a dombormű restaurálása (Liber Gizella, Hoffman Henriette). Megjegyzendő, hogy eredetileg az angyalok mindkét szárnya nagyméretű volt (vö. két alsó lebegő angyal eredeti belső szárnyai), a 20. században egészítették ki a restaurálások során a hiányzó szárnyakat kisméretű szárnyakkal. Így ez változtatott a dombormű egészének megjelenésén. 1943 előtt a belső oltárszárnyak

A *Legenda aureában* kietlen környezetként írták le a vezeklés színhelyét: „Azon a helyen sem patak, sem fák, de még egy fűszál sem volt, ami enyhülést nyújthatott volna neki (...).”³¹ A kopár környezettel szemben itt madártávlat-szerűen, gazdag mesélőkedvel megénekelte a táj terül el: erdők, dombok, gyorsfolyású, fodrozódó patak kacsákkal és gilisztát elkapó gólyával. Még a csúszómászó szelvényeit is jelezte késsel és szürkével a dombormű festője. A felemelkedő szenthez képest kisméretű barnás-szürkés sziklát feltehetően a távolság érzékeltetése végett látták el halványkékes hangsúlyokkal. A változatosan kifaragott növény- és állatvilág a teremtett világ szépségét dicséri.

E.S. Mester több rézmetszetéből merített előképként a dombormű mestere, majd harmonikus kompozícióvá alakította a képi összetevőket. Elsősorban E.S. Mester *Magdolna-metszetét* (L. 169) használta. (19. kép) Továbbá a tájháttér elemeinél (kanyargó patak, hattyú, lebukó madár) *János evangélistát* ábrázoló metszetét (L. 150); illetve a dombormű térdelő, felfelé tekintő angyalához *Szent Hubertusz* páncélos alakját ábrázoló metszetét is (L. 147) tekintetbe vette. (20–23. kép) A metszetátvételek egyben arra is felhívják a figyelmet, hogy a retábulumot készítő műhelyben E.S. Mester metszeteinek biztosan gazdag tárháza állt rendelkezésre. E.S. Mester, Schongauer, Hausbuchmeister stb. metszeteit szokásosan alkalmazták képi forrás gyanánt. A művészetet „mobilizáló” nyomtatott grafika révén a helyi hagyomány és a távolabbi művészeti központok közötti termékenyítő csere állandósult a 15. század második felében.³²

tisztítása; 1973–1974 restaurálása (Deák Klára). A deponált oltárszárnyon sok (20. századi) retus. A berki Mária Magdolna-oltárt a Magyar Nemzeti Galéria – Szépművészeti Múzeum Régi Magyar Restaurátor Osztályon 2019–2021 között Szutor Katalin restaurátor vezetésével (Fekete Dóra, Ganzsough Kinga, Györök Natália, Kozma Péter, Magyar Ferenc, T. Szabó Marianne, Zsámboki Orsolya) restaurálták, a bal külső, raktárban őrzött szárny kivételével. Erőteljesen eltűzött a szekrény hátfalának kék átfestése. Az eredeti azurit kék igen töredékes állapotban maradt fenn (a dombormű mögött egy meghagyott kutatóablak azuritmaradvánnyal), mégis erőteljesen eltűzött a szekrény hátfalának kék átfestése.

³¹ *Legenda aurea* I. m. 153. o.

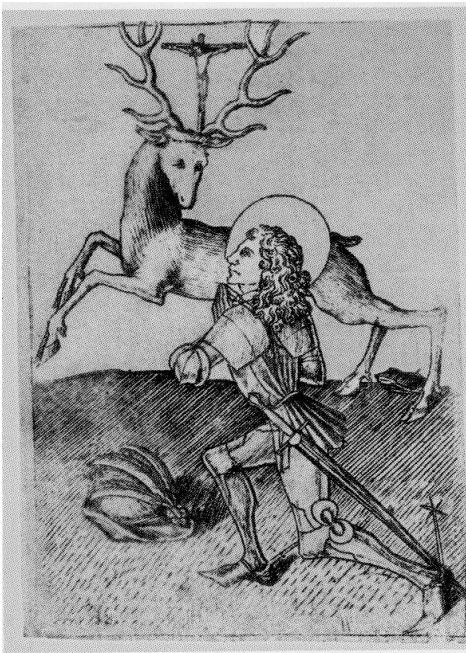
³² BALOGH Jolán: *L'origine du style des sculptures en bois de la Hongrie médiévale. //Acta Historiae Artium, IV (1957), 240. o., 31–32. kép; TÓTH (szakdolgozat). I. m. 20. o.; Janez HÖFLER: Der Meister E.S. Ein Kapitel europäischer Kunst des 15. Jahrhunderts. Regensburg, Schnell und Steiner, 2007: Textband, 98–99., 100–101., 101–102.; 210., 211., 212. o. Tafelband, L. 147, 1460–1465, 147. kép; L. 150, 1467, 150. kép; L. 169, 1450–1455, 169. kép. Christof METZGER: Als die Bilder laufen lernten. Die Rolle der Druckgraphik als vermittelndes Medium. In: Van Eyck bis Dürer. Altniederländische Meister und die Malerei in Mitteleuropa. (szerk. Till-Holgert Borchert). Stuttgart: Belser, 2010: 104–111. o.; Vor Dürer. Kupferstich wird Kunst. Deutsche und niederländische Kupferstiche des 15. Jahrhunderts aus der Graphischen Sammlung des Städel Museums. (hrsg. Regina Freyberger–Martin Sonnabend–Philipp Demandt). Dresden: Sandstein Verlag, 2022: 20–22. o.*

19. kép: E.S. Mester: Magdolna elragadtatása,
L. 169

20. kép: E.S. Mester: János evangélista
Patmosz szigetén, L. 150

19. kép: E.S. Mester: Szent
Hubertusz, L. 147

22–23. kép: A berki dombormű részletei

24. kép: A berki Mária Magdolna-oltár belső oltárszárnyai csukott állapotban (az oltár közbenső nézete)

A berki Mária Magdolna-oltár domborművének színvonala a szárnyakénál jóval jelentősebb. Ennek ellenére egységes elképzelés szerint készült a retábulum, ezt bizonyítják elsősorban ikonográfiai programja és műhelykapcsolatai is. Saját korában ez a minőségbeli eltérés nem számított példa nélkülinek. Az ünnepi, fő oldalon Mária Magdolna mennybe emelése kiemelten eucharisztikus vonatkozást hordoz. A belső szárnypár bezárásával eredetileg nyolc álló szent alakja kapott helyet, főképp a legkedveltebb női szentekkel szintén ünnepélyes megjelenést áraszt a háttér gránátalmamintás aranyustrájával. (Az elveszett jobb külső szárny két álló szentjének kivételével összesen hat álló szent őrződött meg. Lásd Melléklet és 24. kép.) E közbenső nézeten, a bal külső szárnykép belső oldalán *Egyptomi Máriát*

ábrázolták, az alsó képen. Mellén keresztbefűzött karja kifejezi Isten iránti engedelmességét és alázatosságát. A karján tartott három kenyér jellegzetes attribútuma. Egyiptomi Mária örömlányként élt, majd megtérését követően Magdolnához hasonlóan bűnbánó életet folytatott. Negyvenhét éven át tartó vezeklése idején csodálatos módon csupán három, kőkemény cipő szolgált táplálékul a sivatagban. Mezítelen testét általában leomló haja fedi. Itt a szárnyképen a mester a Magdolna-domborművön alkalmazott palásttal borított megoldást követte; egyszerű, hosszú fehér köpenyben és fátyollal, mezítelen lábakkal ábrázolta. Talán nem véletlen, hogy a Bűnbánó Magdolna Nővérek fehér színű rendi habitusára emlékeztet Egyiptomi Mária megjelenése.³³

A külső szárny pár behajtását követően, a fennmaradt bal szárny felső képén *Krisztus megkísértése* kapott helyet. A sátán a kövekre mutat: „*Ha Isten Fia vagy, mondd, hogy ezek a kövek változzanak kenyérré.*” (Mt 4,3). A következő szentírási szakaszt jelenítették meg Jézus válaszában megfelelően: „*Nemcsak kenyérről él az ember, hanem minden igével, amely az Isten szájából származik.*” (Mt 4,4)³⁴ Kompozíciós szempontból ennek felel meg a szárny alsó ábrázolása, a *Csodálatos kenyérszaporítás* jelenete. Krisztus szintén baloldalt áll bíbor ruhában. A gesztusok nyelvén szólaltatták meg a „*dialogust*”. A felső képen a patáslábú ördög a kövekre mutat dobverőjával, míg az alsó képen János apostol a lábuk előtt heverő öt kenyérré és a halra, amellyel majd az embertömeget jól lakatják. A *Csodálatos kenyérszaporítás* jelenetét a késő középkorban ritkábban ábrázolták; itt a kenyér lényegében annak eucharisztikus összefüggése végett került az ikonográfiai programba. Az egyházi év nagy részén minden biztonnal ezt a két jelenetet, illetve az elveszett jobb szárny ábrázolásait látták a hívek. Nem ismerjük az elpusztult predella ábrázolásait, talán a sebeit mutató Fájdalmas Krisztus, Máriával és János evangélistával kísért domborműveire gondolhatunk, mint a bártfai Szent Egyed-templom Szent Erzsébet-oltárán. (25. kép)

A berki oltár elveszett, jobb külső szárnyán (a belső oldalon) akár Árpád-házi Szent Erzsébetet is megjeleníthették a második, közbenső nézet álló szentjei körében, esetleg a szárny külső oldalán az éhezőket tápláló Erzsébet legendájának egyik jelenete volt látható. Mindez csupán feltételezés, ám a berki oltár megmaradt részei és a közös műhelyben készült oltárok ábrázolásai alapján elképzelhető ez a megoldás. Szent Erzsébetet gyakorta kezében csúcsos veknival ábrázolták, kancsót is tarthat, illetve egy szőlővel teli tálal. Ez utóbbi elsősorban Közép-Európában jellemző sajátosság.³⁵ Így a *bártfai Szent Egyed-plébániatemplomban a Szent Erzsébet-oltár főszobrán* is így jelenik meg. (26. kép)

³³ OSMM Ordo: Sanctae Mariae Magdaleneae de Poenitentia, vagyis a Magdolna Nővéreknek, a Magyar Királyság területén is voltak kolostoraik. Fehér rendi öltözetben például a Szent Márta halála-tábla, 1360–1370 körül, ltsz. Gm 103a, in: Die Gemälde des Spätmittelalters im Germanischen Nationalmuseum. Franken 1. (hrsg. Daniel Hess-Dagmar Hirschfelder–Katja von Baum). Regensburg: Schnell & Steiner: 2019: Kat. 3, 80. o.: 3.3. kép.

A berki Magdolna oltár közbenső, II. nézetéhez, vö. RADOCSAY Dénes: A középkori Magyarország táblaképei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955: CXIX. tábla.

³⁴ N. TÓTH 2020 I. m. 11–13. kép (117–118. oldalon).

³⁵ Szent Erzsébet faszobra, kezében kenyérral és szőlővel (Krakkó, Zamek Królewski na Wawelu Panstwowe Zbiory Sztuki, ltsz. 302, 1400 körül); Martinus mester: Trónoló Madonna Szent Katalinnal és Szent Erzsébettel, (Jánosháza, 1497, Pozsony, Szlovák Nemzeti Galéria, ltsz. O1594), Erzsébet kannával és egy tál szőlővel, Ivan GERÁT In: Elisabeth von Thüringen – eine europäische Heilige, (hrsg. Dieter Blume – Diana Joneitis). Katalog, Petersberg: Imhof Verlag, 2007: Kat. 271, 423. o.; Kat. 255, 386–387. o.

25. kép: A bártfai Szent Erzsébet-oltár predellája angyalok tartotta Fájdalmas Krisztussal, Máriával és János evangélistával

26. kép: A bártfai Szent Erzsébet-oltár főszobra

27. kép*: Az Utolsó vacsora táblaképe a kassai főoltárról

Attribútumai felidézik a jótekonyság cselekedeteit, a borral telt kancsó elsődlegesen a szomjúságot oltja, a szőlő a tálon az éhséget csillapítja, ezen felül az Oltáriszentségre vonatkozó asszociációkat is magában rejt. A kassai Szent Erzsébet-főoltár *Utolsó vacsora-képén* (Passió-sorozat) a Mester és a tanítványok által körbeült asztal közepén nyilvánvaló az utalás a tálon felkínált pászkabarányra. A tanítványok előtt, az üres előtérben – a nézőhöz legközelebb – a borral telt korsó és a kenyerekkel feltöltött kosár még erőteljesebben nyomtatékosítja, előrevetíti Krisztus megváltó áldozatát. „*»Vegyétek és egyétek, ez az én testem!« Aztán fogta a kelyhet, hálát adott, és ezekkel a szavakkal nyújtotta nekik: »Igyatok ebből mindnyájan, mert ez az én vérem, a szövetségé, amelyet sokakért kiontanak a bűnök bocsánatára«*” (Mt 26,26–28). (27. kép) A kassai főoltáron, a *Szent Erzsébet betegeket ápol a marburgi kórházban*-táblán a jobboldalt fekvő betegek mögötti polcon szintén itallal megtöltött korsó, a cipók és a szőlőfürt látható a tányéron.

A berki oltáron a kettős mozgatható szárny pár – úgy tűnik – lehetőséget teremtett egy bonyolultabb, az oltár mindhárom nézetén átívelő tematikus koncepcióra; ez egyáltalán nem általános a kor felvidéki szárnyasoltárait tekintve. Magdolna a néző számára láthatatlan égi eledele, sugárzó elragadtatása, Egyiptomi Mária csodás kőkemény cipói, a Megkísértés kövei és Isten ígéje, a Kenyérszaporítás kenyeri mind rávilágítanak Isten gondoskodó szeretetére, a teremtett világ szépségeire. Az evilági lét és a mennyei dicsőség összefüggéseit jelenítik meg, egyben lefedik az egyházi évet a differenciált ünnepi és hétköznapi oldalak révén.

Folytatva a Magdolna-relief és a két belső szárny együttesének értelmezését, Magdolna égbe emelését felül *Krisztus mennybemenetele* „keretezi” baloldalt, míg *Mária utolsó imája* jobboldalt. Így a főjelenettel a földről a mennybe jutást látjuk. Az aranyozott gránátalmamintás-háttér előrevetíti a mennyei dicsőséget. Feltehetően ezt a szó szerint emelkedett hatást az elveszett oromzat még inkább erősítette. Krisztus mennybemenetelén, az ún. *Eltűnő mennybemenetel* képtípusán a Mester hegyen hagyott lábnyoma emberi természetének bizonyítéka. Felhők takarta felemelkedő alakjából csak lába, ruhája alsó szegélye bukkan elő, amellyel isteni hatalmát tudatosították. Mária halálának közép-európai képtípusa 1360 körül kezdett formálódni: nem ágyban fekvő ábrázolták a Szent Szület földi élete végén, hanem az imapulznál utolsó imája elmondása közben. Amint átadta lelkét Krisztusnak, a mennybe vétetett. Az apostolok a halotti szertartást végzik Szent Péter vezetésével.³⁶ Mély szomorúságukat, síró szemüket a festő a szemek körüli vörös kontúr segítségével is kiemelte. Ez összefügg a korban a valóság minél hívebb bemutatásának vágyával, amely a németalföldi mesterek festészeti realizmusában és annak Európa-szerte elterjedt hatásában érte el csúcspontját. (28–29. kép)

Mindkét táblán az apostolok kísérik Jézust, illetve Szűz Máriát. Magdolna a középkorban is használt elnevezése, „*apostola apostolorum*” egy újabb jelentésrétege tárul fel a két felső szárnyképen a relieffel együtt. Az apostolok közösségével követte a Mestert, a legközelebbi tanítványainak egyike lett. A kereszt tövében Máriával és Jézus legkedvesebb tanítványával,

³⁶ Krisztus mennybemeneteléhez: lásd Gertrud SCHILLER: *Ikonographie der christlichen Kunst*. Gütersloh, 1971. 3. köt., 157–160. o.; Mária utolsó imájához, lásd TÖRÖK Gyöngyi: *Die Ikonographie des letzten Gebetes Mariä*. // *Acta Historiae Artium* 19 (1973), 192. o., 41. kép; ILKÓ Krisztina: *Nyitra vidéki falképfestészet a középkorban*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2019: 9., 142–161. o.

János apostollal együtt a kereszthalál tanúja. És mindenek felett Magdolna Krisztus feltámadásának első tanúja (Mt 16,9; Jn 20,11).³⁷

28–29. kép: A berki Mária Magdolna-oltár két szárnyképe, Krisztus mennybemenetele és Mária utolsó imája

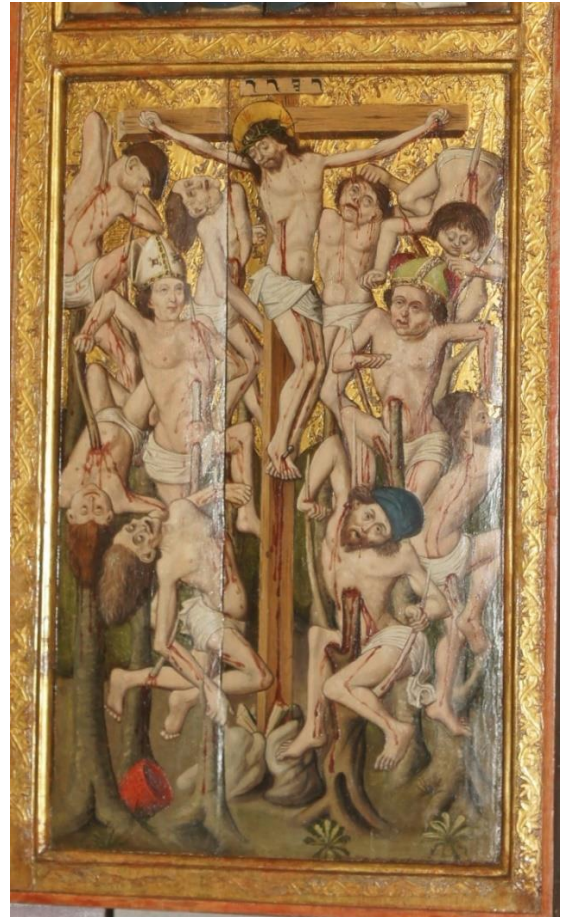
A két belső oltárszárny belső oldalán, lent egészen zsúfolt, tömeges mártíromság-jelenet szólította meg a kortársakat. Az oltárszárny mesterének kompozíciós módszere a sokalakos, szinte az egész képmezőt kitöltő történet „kiterítése”. A zöldek és a vörösek komplementer kontrasztjára épít, ehhez járul még az azuritkék, a fehér, és nem utolsósorban az aranyozás használata. A táblaképek festői színvonala eltér a dombormű harmonikus kompozíciójától. A táblákon a főmester és a jellegzetes, groteszk arcokat festő segéd / segédek munkája elkülönül egymástól (például Mária, János és Péter – a többi apostol arca a Mennybemenetelen; Mária, Péter, János – a többi apostol arca a Mária halálán; a külső oldalon Szent Margit – Szent Katalin arca). Leginkább mégis a festői mintaképek eltérő szintű követése érhető tetten a táblákon. Festőegyéniséget nehezen lehet elkülöníteni – már csak a minőség ingadozása miatt is –, hiszen a festőműhelyekben az egyes fázisok munkamegosztása volt jellemző, emellett a grafikai és a festői mintaképek különböző szintű imitálása. Nem utolsósorban a gyorsabb, biztosabb kivitelezés érdekében is feltehetően sablonokat

³⁷ Victor SAXER: Le culte de Marie-Madeleine en occident, des origines à la fin du moyen âge. Auxerre-Paris, 1959: 344–345. o.

használtak (nem csak a kereten).³⁸ Általában a jelenet fő szereplőire (a berki oltáron például Péter apostol a Mária halálán) és az oltár legfontosabb, ünnepi nézetének képtábláira fordították a legfőbb figyelmet a kivitelezés során. A legdrágább pigmenteket, fémfóliákat leginkább az említett ünnepi nézeten – a berki oltárnál két nézeten is, a belső szárnyak mindkét oldalán – alkalmazták.

30. kép: Szent Orsolya és a tizenegyezer szűz vértanúsága a berki Mária Magdolna-oltárról

31. kép: Kálvária és a tízezer keresztény katona vértanúsága a berki Mária Magdolna-oltárról

Nemcsak a dombormű és táblaképek színvonalának különbsége, hanem az idilli szépség és az alsó táblákon a nagy vérvesztéssel járó szenvedés közti kontraszt is szembeűnő. Mégis a színek, az aranyozás és az ikonográfiai koncepció megfeleltetése sajátos egységet, hierarchiát teremtenek a retábulumon belül. Nők és férfiak sokaságának kegyetlen földi halálát és (a két felső táblával is megegyező) az aranymustrás háttér előtt egyben égi születésnapjukat jelenítették meg. A tömeges vértanúság értelmét Krisztus követésében találták meg: a háborúskodásoktól, a rablótámadásoktól, a békétlenségtől korántsem mentes 15. század folyamán valóban aktuális lehetett mindkét ábrázolás. *Szent Orsolya és társai* leggyakoribb képi megfeleltetése (baloldalt), pendantja *Szent Achatius, magyarul Ákos és társai vértanúsága* (jobbaldalt). (30–31. kép) A képek elhelyezkedése talán nem független a

³⁸ NOVALIŃSKA, Małgorzata: On the Art of Copying. Studies Inspired by Research on the Repeatability of Cracovian Hodegetria 1400–1550. Krakko, Wwydawnictwo Akademii Sztuk Pięknych, 2019: 53–128. o.

templomban a híveknek a hierarchikus rendnek megfelelő, nemek szerinti elkülönülésétől; baloldalt a nők álltak, míg jobboldalt a férfiak.³⁹ Szent Orsolya és a tizenegyezer szent szűz vértanúságát tizenegy szűz képviseli, nyílzáporral ölik meg őket a nagyrészt a 15. századnak megfelelő páncélba bújtatott hunok. A *Krisztus a kereszten és a tízezer katona* az Ararát hegyén meghalt kereszténnyé lett sereg közép-európai ikonográfiai variánsa.⁴⁰ Eucharisztikus képtípusának emlékei nagyrészt a 15. század utolsó negyede és a 16. század első két évtizedéből származnak Szilézia, Kis-Lengyelország, továbbá a Magyar Királyság területéről Szepes, Sáros és Szeben vármegyékből.

Passiójuk legjellemzőbb jelenete vértanúhaláluk képi ábrázolása, amely a legenda narratív ciklusaiból önállósult. A legionáriusok haláltusájukat vívják, megvallott hitükért hegyes karókba taszítják őket (karóba húzás), eközben a keresztre feszített Krisztus osztozik szenvedésükben. Krisztus keresztre feszítve látható, kétoldalt hatalmas, hegyes végű, csupasz karokon szenvednek a mártírok; összesen tízen, minden vértanú ezer társának felel meg. A ruhátlan, Krisztust követő vitézek hozzá hasonlóan fehér ágyékkendőt viselnek. A Megfeszített jobbán a harcosok lelki vezetője, Hermolaus püspök látható fején ékköves mitrában, vele szemben, Krisztus balján a katonai vezér Achatius primicerius, ún. hercegi sapkában (Herzogshut). Ezek a díszes, rangjelző fejfedők különböztetik meg őket a többi mezítelen társuktól.⁴¹ A tízezer vértanú legendája a Thébai légió, Szent Orsolya és társai története nyomán keletkezett a 12. század folyamán. A keresztes hadjáratok kezdeteitől keresztény férfiak és nők tömeges mártírhalálát állították a keresztények elé példaképpen. Már a legkorábbi ábrázolásokon megjelentek a tízezer katona mártíromságának fő motívumai: a narratív ciklusban összefonódott az *imitatio Christi* a *miles Christi* gondolatkörével. Így passiójuk „stáció”, a haláluk pillanatában támadt földrengés, habitusuk, testtartásuk, gesztusaik, vérző testük valóban Krisztus hű követését mutatják a szenvedésben.

Tiszteletük a 13. századtól terjedt el, Szent Ákos a későbbiekben a Tizennégy segítőszent egyike lett; leginkább a haldoklók hívták segítségül. Itt Közép-Európában sajátosan realizálódott tehát a Megfeszített megjelenése a katonák körében: a képi elbeszélés szerint velük együtt, a képmező tengelyében öt-öt haldokló katona mellett szenved. (31–32. kép) Ennek a kegyetlen földi halálnak és a mennyei örök életnek az antitézisére utalnak a képteret nagyrészt betöltő kiszáradt ágak és körülötte a dús zöld vegetáció ellentéte a berki táblán.

³⁹ TÜSKÉS Anna: The Cult of St Ursula in Hungary: Legend, Altars and Reliquaries. In: The Cult of St. Ursula and the 11.000 Virgins. (szerk. Jane Cartwright) University of Wales Press, 2016: 196. o.

A templomi ülésrendhez, vö. GERGELY Katalin. In: Magyar Néprajzi Lexikon, (főszerk. Ortutay Gyula), Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982, V. kötet, 260. o.

⁴⁰ A kiérlelt képtípus egyik első fennmaradt emlékét, egy 1450 körüli vászonfestményt Divald Kornél találta meg a Bártfa szomszédságában fekvő rokitói templom padlásán (Rokyto, SK). Krisztus kereszten és a tízezer vértanú ikonográfiai típusának kialakulásához és írott forrásaihoz, korábbi irodalommal lásd N. TÓTH Ágnes: Hozzászólások a Tízezer vértanú ikonográfiájához. Egy püspök a mártírok körében. In: Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. Budapest: CentrArt Egyesület, 2009: 137–144. o.; GERÁT 2013 I. m. 289–293. o.; KÓNYA Anna: Eucharistic references in the representations of saints: A case study of Late Gothic wall paintings in Transylvania. // Acta Historiae Artium, 58 (2017) № 1, 88–94. o.; N. TÓTH 2020 I. m. 115–117., 122–125. o.

⁴¹ Hermolaus püspök személye a Tízezer vértanú közép-európai képtípusának kialakulásához jelentősen hozzájárult, szoros összefüggésben Sziléziában az eretnekekkel folytatott harcokkal. Egyházi szerepvállalása miatt ábrázolásain gyakran hangsúlyosabbnak bizonyult, mint a katonai vezér Szent Ákos (Achatius) képi megjelenítése.

32. kép: A berki Tízezer vértanú-tábla a megfeszített Krisztussal, Szent Achatius vezérrel és Szent Hermolaus püspökkel

Krisztus vitézeinek haláltusája a katonákat buzdította az *imitatio Christi* eleinte a husziták, majd az oszmán harcok idején a törökök ellen; a vizualitás nyelvén kezdettől fogva mély eucharisztikus tartalmat közvetítettek. A Felföldön, Kassán és Bártfán is a 15. század folyamán többször valós veszélyként élték meg a huszita támadásokat.⁴² Ugyanakkor a képi megjelenítést tekintve a mezítelen emberi test változatos kitekeredés, nézet szerinti ábrázolása igazi kihívást jelentett a festők számára, ezt látjuk a Magdolna-oltár tábláján is. Ebből a szempontból egyedülálló a Tízezer vértanú ikonográfiai típusa.⁴³ A drasztikus jeleneteken a Krisztusért életüket feláldozó nők és férfiak példája megszólította a kor hívő keresztényeit. Bizonyára nem független a kassai Szent Vér-csodától, hiszen Krisztus, a szüzek és a katonák egész testéből bőségesen ömlik a vér. Az 1450 körül készült, oberweseli Mária-templom északi mellékhajójában álló Mária-oltáron a két szárnykép belső oldalán Szent Orsolya látható, palástja alatt az oltalmazottakkal és a Tízezer katona vértanúsága. Ez utóbbin a püspöki ornátusban szenvedő Hermolaus püspököt egy pribék megvakítja. Ezen a jobb szárnyon a katonák felett megjelenő Atyaisten kezében mondatszalogot tart, feliratán

⁴² Marie-Madeleine de CEVINS: Az Egyház a késő-középkori magyar városokban. Budapest: Szent István Társulat, 2003: 166–167. o.; Stanisław A. SROKA: A középkori Bártfa és kapcsolatai Kis-Lengyelországgal. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Központ, 2016: 41–51. o.

⁴³ Daria DITMEYER: Gewalt und Heil. Bildliche Inszenierungen von Passion und Martyrium im späten Mittelalter. Köln: Böhlau, 2014: 136. o. „Das Bildthema bietet wie kaum ein anderes im sakralen Bereich die Gelegenheit, ungewöhnliche Körperhaltungen darzustellen; vergleichbar sind allenfalls Darstellungen der Sünder und ihrer Bestrafungen in der Hölle.”

olvasható: „Bátraknak kell lennetek a háborúban.”⁴⁴ A szent szüzeket, a keresztény lovagokat és egyáltalán a városok polgárait is mintegy felkészítették és vigasztalták ezek a vértanúság-jelenetek: a Krisztusért vállalt mártíromság végső jutalma a Megváltóban nyert örök élet.

33. kép: Albrecht Dürer: A tízezer katona vértanúsága, 1508, Bécs, Kunsthistorisches Museum

A tízezer harcos legismertebb ábrázolása Albrecht Dürer 1497 körül készült fametszete (B. 117) és *Tízezer keresztény vértanúsága* című festménye (1508). Dürer a kortárs események valós veszélyeire reflektált a kivégző pogányok keleti ruhás török katonáival, illetve a képmező közepén saját és 1508-ban elhunyt barátja, Conrad Celtis fekete ruhában megjelenített, egész alakos portréjával.⁴⁵ (33. kép)

III.

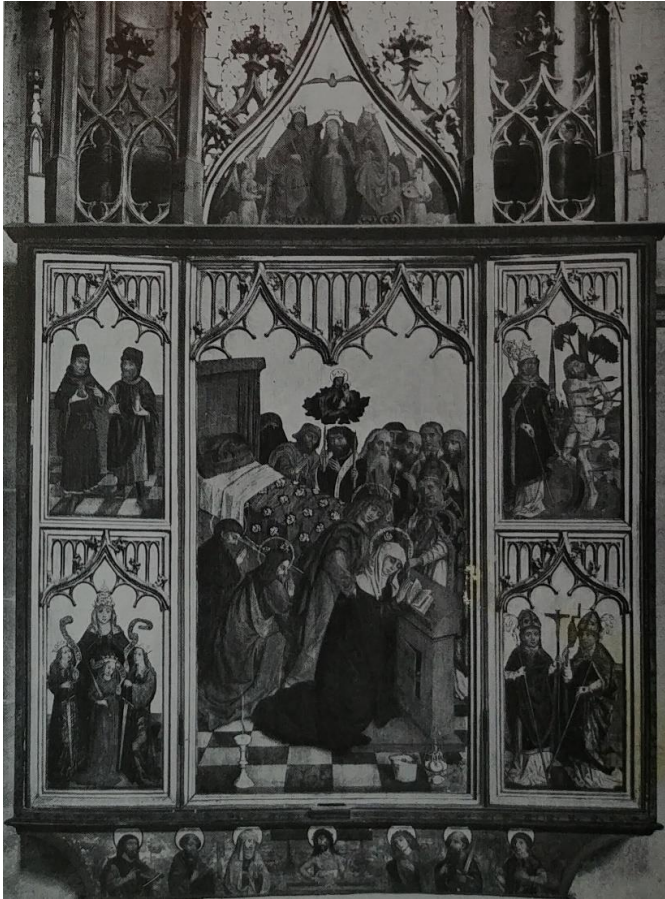
Stiláris szempontokat is tekintve, a berki Szent Katalin-templomban megtalált Mária Magdolna-oltár legfőbb mintaképe a kassai Szent Erzsébet-templom főoltára, s az elpusztult Mária halála mellékoltára. (7–9., 34. kép) A Mária halála-oltárnak csak a predellája maradt fenn, ma a kassai dóm Szent Antal-oltárának a predellája.⁴⁶ (35. kép) A Magdolna-oltár

⁴⁴ A középképen a trónoló Mária szentek társaságában (Sacra conversazione). A jobb szárny latin felirata: „Estote fortes in bello”, utalva az „estote fortes in bello et pugnante cum antiquo serpente” kezdetű antifónára, vö. www.inschriften.net/suchergebnis.html?tx_hisodat_search%5BsearchMode%5D=20&tx_hisodat_search%5Bquery%5D=searchstrings%3A10%3B1%3BEstote%20fortes%3B0&tx_hisodat_search%5BitemsPerPage%5D=10&tx_hisodat_search%5BborderBy%5D=70&tx_hisodat_search%5BascDesc%5D=10&tx_hisodat_search%5Bsource%5D=77&tx_hisodat_search%5Baction%5D=searchdetails&tx_hisodat_search%5Bcontroller%5D=Sources&cHash=2d9dad5f0462fa52fba754efb062bc5f Nr. 77. (Letöltés: 2022. 12. 12.)

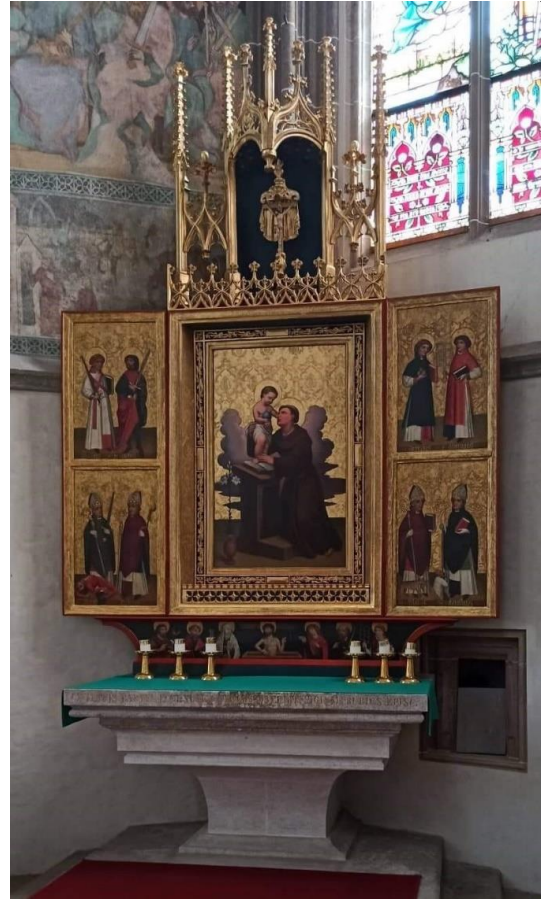
⁴⁵ Bécs, Kunsthistorisches Museum, 1508, ltsz. GG 835, legutóbb lásd Albrecht DÜRER. (hrsg. Christof METZGER). Wien Albertina, München: Prestel Verlag, 2019: 294–299. o., 458, kat. 125.

⁴⁶ N. TÓTH 2020 I. m. 111–113. o., 20. j.

méreteit tekintve minden bizonnyal mellékoltár lehetett, belső oltárszárnyát aranyustrás háttérrel díszítették mindkét oldalon, amely egészen gazdag és ünnepélyes megjelenést kölcsönzött a retábulumnak, ebben – ahogy említettük – egyértelműen a kassai főoltárt követi.

34. kép: Az egykori kassai Mária halála-oltár

35. kép: A Szent Antal-oltár a kassai Szent Erzsébet-plébániatemplomban, az elpusztult Mária-oltár predellájával

A Magdolna-oltár belső szárnyain, a belső oldalon egyes részletek felidézik a kassai főoltár Passió-, Mária élete-ciklusát, illetve a kassai Mária halála-oltár szárnyképeinek belső képeit. E szárnyak külső oldalán a négy női szenttel (*virgines capitales*) sajátos monumentalitásra törekedtek a berki oltárt festő mesterek, a kvalitást tekintve kevésbé sikerülten, mégis felismerhetővé válik az előkép a kassai Mária halála-oltár hétköznapi oldalán a szent nőalakokban (Szent Borbála, Szent Emerenciána, Szent Apollónia).⁴⁷ Természetesen a nagyszabású Szent Erzsébet-főoltárhoz nem hasonlítható a berki oltár, hiszen a főoltárt egészen más, reprezentatív igényeknek megfelelően kiviteleztek, s főoltárként más funkcióknak kellett megfelelnie.⁴⁸ Három szekrényiszobra az ekkortájt Közép-Európában igen

⁴⁷ A berki Magdolna-oltár, a bártfai Szent Erzsébet-, Mager Veronika és Szent Anna-oltár és a nagyrészt megsemmisült kassai Mária-halála triptichonnal való összehasonlítását a II. világháború előtt készült történeti fényképfelvételek (Budapest, MÉM MDK) részben lehetővé teszik, vö. TÓTH 1999 (szakdolgozat) I. m. 49–50. o., 273. j., 140–146. kép.

⁴⁸ Aus der Nähe betrachtet. Bilder am Hochaltar und ihre Funktionen im Mittelalter. (hrsg. Jochen Sander–Stefanie Seeberg–Fabian Wolf), Berlin–München: Deutscher Kunstverlag, 2016.

divatosnak tartott, Niclaus Gerhaert von Leyden által meghonosított, majd széles körben Bécsben, Bécsújhelyen, Pozsonyban és Kassán meghonosodott németalföldi eredetű szobrászati stílusirányzat képviselője.⁴⁹ A kivitelezés szempontjából fontos nyomatékosítani, hogy az irodalomban a főoltár táblaképei tekintetében méltán hangsúlyozott eltérő stílusrétegeket a hétköznapi és ünnepi nézetek ma már kevésbé átlátható megrendelői igénye, koncepciója is meghatározta. A főoltár mindkét oldalalán festett, dupla szárnyainak mesterei mégsem teljesen elkülönülten dolgoztak a Szent Erzsébet-, Passió- és Mária élete-sorozaton, hanem feltehetően a retábulum mindhárom nézetén közreműködtek. A funkció gazdagsága a források hiányában nehezen rekonstruálható, ám minden bizonnyal megalkotásánál igen fontos szerepet töltött be az egyes főünnepnek, ünnepeknek és a hétköznapi időszaknak finom differenciálása és kifejezése a képi nyelven.⁵⁰

A bártfai plébániatemplom Szent Erzsébet-oltárán az *Egy koldusasszony sárba taszítja Szent Erzsébetet*-tábla háttérében egy elképzelt 15. századi városka ablakokkal áttört gótikus temploma, főtere és utcája látható, amely nem áll távol a bártfai Szent Egyed-templom és környezetének egykori megjelenésétől. (36–37. kép)

36. kép: Bártfa főtere a Szent Egyed-plébániatemplommal és a városházával

⁴⁹ TÖRÖK Gyöngyi: Zu Fragen der skulpturalen Ausstattung des Altars der hl. Elisabeth in Kaschau. In: Flügelaltäre des späten Mittelalters. (hrsg. Hartmut Krohm–Eike Oellermann) Berlin: Reimer, 1992: 157–166. o.; Stefan ROLLER: Niclaus Gerhaert und seine Bedeutung für die Bildhauerkunst Mitteleuropas. In: Niclaus Gerhaert der Bildhauer des späten Mittelalters. Petersberg: Imhof, 2012: 113–114. o., uo. Stefan ROLLER – kat. 52.; Angyali üdvözlés szobrai, Bécs, Hofburgkapelle, 1470–1480 körül, 348–349. o.

⁵⁰ TÓTH 1999 (szakdolgozat) I. m. 45–52., 54. o.

37. kép: Egy koldusasszony a sárba tisztítja Szent Erzsébetet-tábla a bártfai Szent Erzsébet-oltárról, a háttérben egy késő gótikus templommal

A megfestett templom bejárata felett számárhátíves lezárású oratórium magasodik a bártfai oltárképen. A bártfai Szent Erzsébet-oltár eredetileg a templom déli bejárata feletti oratóriumban, annak keleti falánál állt, ma a déli mellékhajó első pillére előtt pompázik. A kápolna építését az okleveles adatok szerint 1486-ban fejezték be.⁵¹ Innen a Szent Erzsébet-oratóriumból le lehet látni a Mager Veronika, Mager Péter bártfai bíró özvegye által építtetett kápolnára, annak Szűz Mária-oltárára. Az Irgalmasság Anyja Testvérület számadáskönyve alapján tudjuk, hogy ez utóbbi kápolnát 1481 és 1485 között emelték, majd retábuluma 1489-ben elkészült. Az írott források szerint Severinus pictort különböző munkákért díjazták.⁵² Továbbá említenek egy Steffen Tarner nevű személyt, akit Severinus pictor vitatott tevékenységéhez hasonlóan a későbbi kutatás gazdag kereskedőként, fővállalkozóként

⁵¹ RADOCSAY 1955 I. m. 119–120., 266. o.; RADOCSAY Dénes: A középkori Magyarország faszobrai. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967: 68–69., 152. o., 87. kép; CIDLINSKÁ Libuše: Gotické krídlové oltáre na Slovensku. Bratislava, 1989. 30. Ivan GERÁT – KAT. 4.37 : In: Dejiny slovenského výtvarného umenia. Gotika. Bratislava. 2003, 711. o.

⁵² IVÁNYI Béla: Bártfa szabad királyi város levéltára. Budapest, 1910, I. 331, 344., 355. o., 2212. sz., 2302. sz.; 2373. sz.; PÁSZTOR I. m. 28–29; RADOCSAY 1955 I. m. 120. O. 267–268.; RADOCSAY 1967 I. m., 68–69., 154–155.; CIDLINSKÁ I. m. 32.

azonosított. Feltehetően ő szerezte be a retábulumhoz szükséges anyagokat, például a Szűz Mária-szoborhoz az aranyat és az ezüstöt. A felsorolt tételek megfelelhetnek a Mária-szobron látható színezésnek, hiszen a forrás felsorol aranyozást, ezüstözést. E szobron az ezüstözést a vörösen lüszterezett fémfóliaréteg („Rotlack” bevonattal ezüsfólia) jelenti Mária ruháján. Nem egyértelmű, hogy a testvérület számadáskönyvében Severinus pictor pontosan mit festett, illetve mekkora összeget kapott.⁵³ Az sincs kizárva, hogy Severinus a Szűz Mária-oltár Mária szobrának és a szárnydomborműveknek festését, aranyozását (Fassmaler) végezte, és nem csak a külső oldal festett táblaképein dolgozott.⁵⁴

A templom déli oldalához épített kápolnák a déli oldal statikai megerősítését is szolgálták.⁵⁵ Emellett új berendezési tárgyak is készültek tehát az 1480-as évek második felétől. Ma a déli mellékhajó második pillére előtt látható a Szent Anna-oltár, amelyet 1485-ben fejeztek be. Eredeti elhelyezkedése bizonytalan a plébániatemplomon belül.⁵⁶ (44. kép) A bártfai templom oltárai kisebb-nagyobb változtatásokkal jórészt fennmaradtak. A predellák, oromzati szobrok, szekrényszobrok az évszázadok során cserélődtek és elkallódtak. Szinte minden késő gótikus oltár átesett Moritz Hölzel bártfai szobrászmester felújítási munkálatain a 19. század végén. A Szent Egyed-templom fennmaradt tizenegy oltára közül elsősorban az északi mellékhajók felépítményei vészték át *in situ* a későbbi évszázadok történéseit. A falnál, a pilléreknél, a diadalív mellett elhelyezkedő retábulumok együttese – amely jórészt a templom 15. század második felének, 16. század elejének „lenyomatát” őrzi – Európa-szerte ritkaságnak számít.⁵⁷ Divald Kornél 1915-ban készített fényképfelvételén az is látszik, hogy az oltármenzákon a misézéshez elengedhetetlen liturgikus felszerelési tárgyak terítővel letakartan sorakoznak, tehát minden mellékoltárnál miséztek évszázadokon keresztül (természetesen, amikor a katolikusok kezén volt az istenháza).⁵⁸

A Berkin fennmaradt Magdolna-oltár legközelebbi műhelykapcsolatait a bártfai Szent Erzsébet-oltár, illetve a Mager Veronika által emelt kápolnában a Szűz Mária-oltár jelenti. Emellett a Szent Anna-oltárral is kimutathatók egyezések a két festett oltárszárny tekintetében, amelyek a késő középkor egyik legkedveltebb legendáját, Anna és Joachim történetét beszélik el a belső szárnyképeken. (44. kép) Fontos hangsúlyozni, hogy az 1480-as években a bártfai templomba készült oltárok már nem a Kis-Lengyelországból és Sziléziából érkező mesterek alkotásai, hanem a helyi, kassai műhely alkotásai.⁵⁹ Ebben a műhelyben

⁵³ Ivan CHALUPECKÝ: Štefan Tarner – bardejovský rezbár? // *Ars* 1988/1, 17–18.

⁵⁴ Feltehetően több festő munkájára is vonatkoznak a kifizetések, nemcsak Severinus pictorra.

⁵⁵ A bártfai Szent Egyed-templom déli kápolnához, vö. MYSKOVŠKY 1879 I. m. 17–18., 112. o.; Norma URBANOVÁ, in: *Dejiny slovenského výtvarného umenia. Gotika.* (Buran, Dušan szerk.), Bratislava, 2003: kat. 1. 3. 30., 647. o.

⁵⁶ DIVALD Kornél: A bártfai Szent Egyed templom. // *Archeológiai Értesítő* 37 (1917), 113–114. o. A Szent Anna-oltárt 2003-ban, a Mager Veronika által alapított Szűz Mária-oltárt 2004–2005-ben (M. Kutný és Í. Cáp) restaurálták, vö. KUTNÝ, Martin: *Ochrana pamiatok a reštaurovanie v Bardejove od roku* In: *Zborník prednášok V. medzinárodnej konferencie o reštaurovaní, Bardejov: Obec reštaurátorov Slovenska, 2006, 77. o.*

⁵⁷ E. A. KROESEN, Justin: *Seitenaltäre in mittelalterlichen Kirchen. Standort – Raum – Liturgie.* Regensburg: Schnell & Steiner, 2010: 28–31., 65–66. o., az északi mellékhajó kelet felé, fénykép a frontispiciumon, 12. és 40. kép.

⁵⁸ DIVALD 1999 I. m. 190. o., kat. 47., MÉM MDK, ltsz. 370.

⁵⁹ A lengyel kapcsolatokat tekintve gondolunk itt elsősorban a bártfai plébániatemplom 1466-ban befejezett, egykori nagyszabású főoltárára (ebből Szent Egyed szobra maradt fenn, ma Mager Veronika kápolnájában látható), továbbá ehhez a körhöz szorosan kapcsolódó ún. Bártfai Madonna-függőképre (ma Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria tulajdonában, ltsz. 55.908) és a bártfai Szent Borbála-oltárra (1450–1460 körül), illetve a bártfai Szent Kereszt-oltárra (1470-es évek). Legutóbb: Dobroslawa HORZELA, *Późnogotycka rzeźba drewniana w Małopolsce ok. 1440–1477*, Kraków 2012 (Studia do dziejów sztuki średniowiecznej Instytutu Historii Sztuki

készült a másodlagosan Berkire került, Magdolna tiszteletére szentelt oltár is. Az a mester, aki a Mária Magdolna-domborművet faragta, a Szent Erzsébet-oltár Szent Erzsébet-szobrát, valamint a Szűz Mária-oltár főszobrát és szekrénydomborműveit is elkészítette (a két utóbbinál segítők közreműködésével). (38–43. kép) A három szobrászati együttes közül a legkvalitásosabb, legvirtuózabb, változatos faragástechnikát a Mária Magdolna-reliefen tapasztalhatjuk. A tájháttér jellegzetes, párhuzamos vájatokkal rovátkolt felülete, vagy Magdolna fehér fátylán a tremolálás mint anyagimitáció vagy olyan egyedi részletek, mint az angyalok kezén, az ujjperceknél az alapozásba bekarcolt vonalak, a Mager Veronika oltárán is tapasztalható sajátosságok (például a Királyok imádása-dombormű figuráinak kezén). A női szentek fejtípusának felépítése, az inkarnát kivitelezése megegyező – ez a Magdolna-oltár és Mager Veronika oltárának legújabb restaurálásai óta még inkább szembeötlő. (13., 42–43., 45. kép)

Sommásan elmondható, hogy faragástechnikai szempontból a két bártfai oltár főszobrai és a négy szárnydombormű kissé sematikusabban faragott. A Szent Erzsébet-szobor magassága (125 cm) és a Mária-szobor magassága (120 cm) Magdolna szobrának nagyságával (a háttér nélkül kb. 125 cm) lényegében megegyező. A Magdolna-oltár és Mager Veronika oltárának lüszterezett részletei (vörös, zöld) gazdagon csillogó, változatos felületeket mutatnak az aranyozások mellett. A bártfai Szent Erzsébet-szobron Erzsébet fátyol alatt feltűzött, mattaranyozott haján vörös lüszterrel megfestett divatos hajháló látható. (46. kép) A sablonminták egyezései a következők: a Szent Erzsébet-oltár szekrényhátfalán a vízszintes elválasztó sáv mintája egykor megegyezett a berki oltárszekrény kicserélt, külső keretlécének mintájával. Ugyanez a vörös alapon fémszínezett, stencilezett minta látható az erősen sérült, restaurátor által kiegészített Mager Veronika oltárának festett szárnyképein, a keretlécen. Egy 1940 előtt készült archív fényképfelvételen ez a motívum még látható a berki oltárszekrényen. Faragójának jellegzetes facsoportjait szintén megtaláljuk a Vizitáció háttérében Mager Veronika oltárán, baloldalt Mária mögött. (47–48. kép) A berki Magdolna-oltár belső szárnyképének külső oldalán az aranyozott mustra Mager Veronika oltárán a szekrénydomborművek háttéréhez nagyon hasonló, csupán apró részletekben tér el. A berki belső szárnyképek belső oldalának aranyustrája a Szent Erzsébet-oltár szárnyainak belső, ünnepi nézetével azonos. (49–50. kép)

Uniwersytetu Jagiellońskiego. 147–149. o.; PATAŁA, Agnieszka, Pod znakiem świętego Sebalda. Rola Norymbergi w kształtowaniu późnogotyckiego malarstwa tablicowego na Śląsku. Wrocław: Via Nova, 2018: 106. o.

38–41. kép: A bártfai Szent Erzsébet-oltár nyitva; A Szent Erzsébet-oltár szekrényszobra; A berki Magdolna-oltár nyitva; A berki dombormű főalakja

42–45. kép: A bártfai Mager Veronika oltára nyitva; Mager Veronika oltárának Madonna szobra;
A bártfai Szent Anna-oltár nyitva; A berki dombormű részlete

46. kép: A bártfai Szent Erzsébet-oltár főszobrának részlete

47. kép: A bártfai Mager Veronika oltára, a szárnydombormű tájháttere

48. kép: A berki Magdolna-dombormű tájháttere

Térjünk vissza a bártfai Szent Erzsébet-oltárhoz! A szekrény középső fülkéjében Szent Erzsébet szobra látható, a főszobrot két-két fülke övezi (ún. Viereraltar).⁶⁰ Az oltárszárnyakon Szent Erzsébet életének narratív ciklusa kapott helyet a külső és a belső oldalon négy-négy képtáblán. Tehát az „üzenet”, amely az egész retábulumot átszövi, Szent Erzsébet kiemelt tiszteletének szól. Függetlenül, hogy nyitva vagy zárva volt az oltár, a hívek a teljes egyházi évben találkoztak irgalmas cselekedeteinek követésre buzdító képeivel. Ez a rendezési elv erősen emlékeztet a Magdolna-oltárnál elemzett megoldásra: ott mindhárom nézetet meghatározó képi programmal találkozunk (lásd Melléklet). A minden emberben Krisztust felismerő nemes lelkű királylány alázatos cselekedetei, a szegények jótévője („*mater pauperum*”), a férjét féltőn szerető hitves és az alázatos özvegy példája bontakozott ki a hívek előtt. Szent Erzsébet valóban mint „*mulier fortis*”, erős asszony jelenik meg a bártfai táblaképeken: nem a mártírhálál vállalásában, hanem az erények gyakorlásában példa. IX. Gergely pápa így dicsőítette kanonizációs bullájában Erzsébetet 1235-ben:

*„Ó boldog asszony, ó csodálatos nő; ó édes Erzsébet (...)
aki a szegények táplálásáért rászolgált az angyalok kenyerére!
Ó dicső özvegy, aki az erények sarjával vagy áldott...”⁶¹*

⁶⁰ A szekrény négy angyalfigurája nem tartozott a retábulum eredeti kialakításához. Myskovszky leírása szerint a mellékoltár négy fülkéje ekkor, 1879-ben már üres volt, vö. MYSKOVSKY Viktor: Bártfa középkori műemlékei. A Szent Egyed templom műrégészeti leírása. Budapest: Magyar tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1879: 74–75. o.

⁶¹ Magyarország virága. 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről. (Horváth Tamás–Szabó Irén szerk.) Budapest: Kairosz Kiadó, 2001: 184–185. o.; KLANICZAY Gábor: A nők szentsége a késő-középkorban – Árpád-házi Szent Erzsébet mint modell. In: (Medgyesy S. Norbert – Ötvös István – Őze Sándor szerk.) Nyolcszáz esztendő a Ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről, Budapest. Írott Szó Alapítvány – Magyar Napló, 2013: 928–929. o.

49–50. kép: A bártfai Szent Erzsébet-oltár és a berki Magdolna-oltár szárnyképeinek aranymustrás háttere

Árpád-házi Szent Erzsébet kassai képciklusa az udvari környezet rekvizitumait tárja elénk a kifinomult és összetett stílusú mű által. A bártfai plébániatemplom Szent Erzsébet mellékoltárához igazított Erzsébet-narratíva nyolc képtáblán, a szekrény főszobrával és minden bizonnyal a fülkékben egykor négy női szent szobrával volt látható, amelyek így együtt a szentek városi-polgári, szélesebb társadalmi rétegek közt elterjedt tiszteletéről

tanúskodnak, a kassai képciklusnál jóval egyszerűbb, mindenki által könnyebben érthetőbb „nyelvezettel”.

A Szent Erzsébet búcsúja-táblán a kassai főoltár táblaképéhez hasonlóan Erzsébet és Lajos őrgróf búcsúját látjuk, ikonográfiáját az ihlette. Ugyanakkor a festő (és segédei) – aki a berki Mária Magdolna-oltár festőjével azonos – a képszerkesztés szempontjából a berki oltárnak a 11 000 szűz vértanúságát megjelenítő tábláján alkalmazott kompozíciós módszert alkalmazta. A páncélos Lajos őrgróf a bártfai képtábla jobb szélén áll előrelépő pózban, míg a berki festményen, az előtérben álló szent szűzre kardot emelő harcos hasonló páncélt visel, mint Erzsébet hitvese. A berki oltár Mária utolsó imája tábláján az ágy haránt irányú elhelyezése megfelel a bártfai Szent Erzsébet-oltáron a hitvesi ágy elhelyezésének. A megfeszített Krisztust rózsákkal fellelő Lajos és Erzsébet az udvar jelenlétében részesei a csodának. A keresztre feszített Krisztust hasonlóan jelenítették meg, mint a berki Tízezer vértanú-tábla csodás jelenetén.

A bártfai Szent Anna-oltár szekrényszobrai 1390–1410 körül készültek, talán másodlagosan felhasználták őket az új retábulum készítésekor a jobb alsó női szent kivételével, ez utóbbi az oltárszárnyakkal egykorú. Festésüket (Fassung) feltehetően megújították az 1480-as években. A női szentek mögötti fülke-hátfalak imitált textilmintájának kidolgozása hasonlatos Mager Veronika oltárának középszekrényének szintén lüszterezett, aranyozott hátfalához. Ezeket a mintákat általában perforált pausz és szénpor segítségével vitték fel az előkészített felületre (ném. Lochpaus), illetve sablonokat használtak például az olajaranyozott mintáknál. Ezek készülhettek akár szabad kézzel, mint itt a Szent Anna-oltár női szentjeinek lüszterezett ruháinál.⁶² Az átfogó restaurálásra váró Szent Erzsébet-oltár főszobrán, Erzsébet ruhaujján nehezen kivehető, szintén zölden lüszterezett minta látható. A Szent Anna-oltár külső szárnyképeinek nőalakjai nemcsak a Szűz Mária-oltár (Mager Veronika oltára) kettesével álló női és férfi szentjeivel mutatnak rokonságot, hanem a berki retábulum álló szentjeivel is. (51–53. kép) A Szűz Mária-oltáron Szent Erasmus egyértelműen az elpusztult kassai Mária halála-oltár Szent Fábián pápa ábrázolását idézi. A berki Hermolaus püspök arca a Tízezer vértanúságán – mint a legszínvonalasabban kivitelezett férfi-arc a képtáblán – a Mária halála-oltárról Szent Fábián pápa arcát követi.

Ezek az 1480-as évek második felében készült bártfai szárnyasoltárok a város legnagyobb belső terének, a plébániatemplomnak fő ékességei voltak. A Berkin fellelt Magdolna-oltár provenienciáját nem tudjuk írott forrásokkal minden kétséget kizáróan igazolni, miszerint a kassai Szent Erzsébet-plébániatemplomból származna. Nem eldönthető, eredetileg hová szánták. Kassa mint kegyúr, a kiselejtezett, megsérült retábulummal Berki templomát ellátta. Oltártípusát, a szekrénydombormű és az oltárszárnyak képi forrásait a kassai főoltár és a Mária halála-oltár jelentették. Mindenesetre Kassa közelsége a fent tárgyalt szempontok alapján még inkább kézenfekvőnek bizonyult. Szoros műhelykapcsolat mutatható ki elsősorban a bártfai Szent Erzsébet-, Szűz Mária-oltárral. Mindhárom retábulumon ugyanaz a szobrász (és segédei) dolgozott ugyanazokkal a táblakép festőkkel. Nyilván jóval több oltár készült műhelyükben, amelyek azóta elpusztultak.

⁶² RADOCSAY 1967 I. m. 151. o.

Mint láttuk, a Krisztusban nyert mennyei dicsőséget mintegy előrevetítették az aranyozott, lüszterezett képi ábrázolások segítségével. Női és férfi szentek eltérő életútjának, legendájának egészen gazdag tárháza bontakozott ki csupán ezen a néhány szárnyasoltáron. A szentek példáiban – Árpád-házi Szent Erzsébet és Mária Magdolna kultuszában – a megélt csodát a hívek számára „kézzelfoghatóvá” tették a szobrászok, festők, asztalosok közös műve révén; a szakralitás valóságát kísérelték megjeleníteni a képek nyelvén.

51. kép: A berki Magdolna-oltár Szent Margit táblájának részlete

53. kép: A bártfai Szent Anna-oltár Szent Orsolya táblájának részlete

52. kép*: A Szent Borbála és Szent Katalin-tábla részlete a bártfai Szűz Mária-oltáron

Melléklet

A berki Mária Magdolna-oltár (rekonstruált) három nézete
Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria (Itsz. 55.901.1–55.901.13.)

I. nézet

1	I	2
3		4

II. nézet

9	5	6	11?
10	7	8	12?

III. nézet

13	15?
14	16?

- I. Mária Magdolna elragadtatása-dombormű
1. Krisztus mennybemenetele
2. Mária utolsó imája
3. Szent Orsolya és a tizenegyezer szűz vértanúsága
4. Krisztus a kereszten és a tízezer katona vértanúsága
5. Nikomédiai Szent Borbála
6. Alexandriai Szent Katalin
7. Antiochiai Szent Margit
8. Caesareai Szent Dorottya
9. Regensburgi Szent Farkas püspök
10. Egyiptomi Szent Mária
- 11?–12? Az elveszett, jobb külső mozgatható szárny belső képei
13. Krisztus megkísértése
14. Csodálatos kenyérszaporítás
- 15?–16? Az elveszett, jobb külső mozgatható oltárszárny külső képei

Képjegyzék

A *-gal jelölt képek forrását lásd az adott képnél, a többi kép a szerző felvétele.

1. kép: Bártfa, Szent Kereszt-oltár külső szárnyképe, A keresztfa imádása, 1470-es évek, restaurálás előtt
2. kép: Kassa, Szent Erzsébet-templom nyugati kapuzata
3. kép: Kassa, Szent Erzsébet-templom északi kapuzat, Szent Erzsébet-relief, 1410-es évek
4. kép: Kassa, Szent Erzsébet-templom északi kapuzat, Szent Erzsébet-relief, 1410-es évek
5. kép: Kassa, Szent Erzsébet-templom, kőbaldachin a Szent Erzsébet-relieffel és a pelikánnal
6. kép*: Kassa, Szent Erzsébet-templom, kőbaldachin, reprodukció, in: Mihalik József: *A kassai Szent Erzsébet-templom*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1912: 99. o.
7. kép: Kassa, Szent Erzsébet-főoltár, nyitott állapot, 1474–1477
8. kép: Kassa, Szent Erzsébet-főoltár, oltárszekrény, 1474–1477
9. kép*: Kassa, Szent Erzsébet-főoltár, Szent Erzsébet látomása a marburgi kórházban, táblakép, 1474–1477, reprodukció, in: Gábor Méry–Marcell Jankovics: *Dóm svätej Alžbety v Košicach*. Méry Ratio, 2013: 42. o.
10. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria – Szépművészeti Múzeum, ltsz. 55.901.1–55.901.9, 1480–1490, restaurálása, 2021 előtti állapot
11. kép*: Berki, Mária Magdolna-oltár szekrénye, reprodukció, in: Divald Kornél: *Magyarország középkori szárnyasoltárai*. // Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye XLII (1908), 113. o., 14. ábra
12. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár szekrénye; restaurálás, 2021 előtti állapot
13. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár domborművének részlete; restaurálás, 2021 utáni állapot
14. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár szekrénye; restaurálás, 2021 utáni állapot
15. kép: Berki, Mária Magdolna-dombormű részlete; restaurálás, 2021 előtti állapot
16. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár domborművének részlete, attribútum
- 17a. kép*: Mária Magdolna elragadtatása, dombormű, Aachen, Suermondt-Ludwig-Museum, 1480–1490, ltsz. SK 0324; reprodukció, in: *Von der Erde zum Himmel. Heiligendarstellungen des Spätmittelalters aus dem Suermondt-Ludwig-Museum, Aachen*, 1993: Kat. 43, 105. o.
- 17b. kép: Mária Magdolna elragadtatása a Winterfeld család diptichonján, 1430–1435 körül, Varsó, Nemzeti Múzeum, ltsz. 206. a
- 17c. kép*: Lócse, Jánosok oltára, oromzati dombormű, reprodukció, in: Méry Gábor–Jankovics Marcell: *A lócsei Szent Jakab-templom szárnyasoltárai*. Méry Ratio: 2007, 50–51. o.
18. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, nyitott állapot, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria – Szépművészeti Múzeum, ltsz. 55.901.1–55.901.9, 1480–1490, restaurálás, 2021 utáni állapot
19. kép: E.S. Mester: Mária Magdolna elragadtatása, L. 169, reprodukció a szerző archívumából
20. kép: E.S. Mester: János evangélista Patmosz szigetén, L. 150, reprodukció a szerző archívumából
21. kép: E.S. Mester: Szent Hubertusz, L. 147, reprodukció a szerző archívumából
- 22–23. kép: Berki, Mária Magdolna-dombormű részlete

24. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, csukott állapot, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria – Szépművészeti Múzeum, ltsz. 55.901.1–55.901.9, 1480–1490
25. kép: Bártfa, Szent Egyed-templom, Szent Erzsébet-oltár predellájának részlete
26. kép: Bártfa, Szent Erzsébet-oltár, Szent Erzsébet-szobor
27. kép*: Kassa, Szent Erzsébet-főoltár, Utolsó vacsora-tábla, 1474–1477, reprodukció, in: Gábor Méry–Marcell Jankovics: *Dóm svätej Alžbety v Košicach*. Méry Ratio, 2013: 58. o.
28. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, Eltűnő mennybemenetel-tábla
29. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, Mária utolsó imája-tábla
30. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, Szent Orsolya és a 11 000 szűz halála
31. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, Kálvária és a tízezer katona vértanúsága
32. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, Kálvária és a tízezer katona vértanúsága, részlet, Krisztus a kereszten, Szent Hermolaus, Szent Achatius (Ákos)
33. kép: Albrecht Dürer: A tízezer katona vértanúsága, 1508, Bécs, Kunsthistorisches Museum, ltsz. GG 835
34. kép*: Kassa, Szent Erzsébet-templom, Mária halála-oltár, reprodukció a szerző archívumából
35. kép: Kassa, Szent Erzsébet-templom, Szent Antal-mellékoltár, több retábulum részeiből, predellája: Mária halála-oltár egykori predellája, 1470-es évek
36. kép: Bártfa főtere a Szent Egyed-templommal és a városházával
37. kép: Bártfa, Szent Egyed-templom, Szent Erzsébet-oltár, Egy koldusasszony a sárba taszítja Szent Erzsébetet, a háttér részlete
38. kép: Bártfa, Szent Egyed-templom, Szent Erzsébet-oltár
39. kép: Bártfa, Szent Erzsébet-oltár Szent Erzsébet szobra
40. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár
41. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, Mária Magdolna részlete
42. kép: Bártfa, Szent Egyed-templom, Mager Veronika oltára, 1489
43. kép: Bártfa, Mager Veronika oltára, Szűz Mária szobra
44. kép: Bártfa, Szent Egyed-templom, Szent Anna-oltár, 1485
45. kép: Berki, Mária Magdolna-dombormű részlete
46. kép: Bártfa, Szent Erzsébet-oltár, Szent Erzsébet szobra, részlet
47. kép: Bártfa, Szent Egyed-templom, Mager Veronika oltára, oltárszárny domborművének tájháttere, 1489
48. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, a dombormű táj háttere
49. kép: Bártfa, Szent Egyed-templom, Szent Erzsébet-oltár, aranymustra részlete
50. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, aranymustra részlete
51. kép: Berki, Mária Magdolna-oltár, Szent Margit-tábla részlete
52. kép*: Bártfa, Mager Veronika oltára, Szent Borbála- és Szent Katalin-tábla, reprodukció, in: Méry Gábor – Jankovics Marcell: A bártfai Szent Egyed-bazilika. Méry Ratio, 2009: 40. kép
53. kép: Bártfa, Szent Egyed-templom, Szent Anna-oltár, Szent Orsolya-tábla részlete

NEMES András¹

Egy új világjelenség: gendercsalás a sportban

*„Isten megteremtette az embert, saját
képmására,
az Isten képmására teremtette őt,
férfinek és nőknek teremtette őket.” (Ter.1.28)*

Absztrakt

A transzneműek megjelenésének a művészvilágban talán nem olyan erőteljes a következményrendszere, mint az élsport világában, hiszen a művész közegben bizonyára nincs jelen az a fajta küzdelem, mint ami az élsport jellemzője, amit még inkább kiélez az a tény, hogy a sport egyre profitorientáltabb területté válik.

Jelen tanulmányban a női sport védelme mellett elsősorban nem alkotmányos érveket sorolok fel, hanem visszatérek Pierre De Coubertin 1912-ben írt „Óda a sporthoz” című verséhez, s annak kulcsszavait – szépség, igazság, bátorság, tisztesség, öröm – ütköztettem a mai valósággal. (Coubertin báró bizonyára feszengene karosszékében, ha napjainkban élne, sőt az is elképzelhető, hogy nem kapott volna első díjat az álnéven írt versére.)

A tanulmány érintőlegesen kitér szociológiai megfontolásokra is.

Módszerek

sportrendezvények világának kritikai elemzése
esettanulmányok elemzése
megfigyelés
tapasztalati módszer

Bevezetés

A Nemzetközi Úszószövetség (FINA) 2022. június 20-án Budapesten megtartott rendkívüli kongresszusán – ahol Thomas Bach, a Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB) elnöke is jelen volt – több hónapos tudományos, jogi és társadalmi előkészítő munka után a versenysport területén – ideértve a tömegsport és hobbisport területét is – egy új kategória felállítását javasolta a transzgender sportolók számára. A FINA-fórumon elhangzott javaslat a

¹ A szerző ügyvéd, a Testnevelési és Sporttudományi Egyetem nyugalmazott professzora, a Nemzetközi Sportjogász Társaság (IASL) tudományos alelnöke.

versenysport tisztaságának megőrzése miatt óriási jelentőségű, hiszen a nemváltás lehetősége a csalás melegágyává válhat. A hír jelentősége feltétlenül túlmutat azon, hogy pusztán véleménynyilvánítással viszonyuljunk hozzá. A Nemzetközi Olimpiai Bizottság számára éppen ezért készítettem egy javaslatot,² amely mindeddig nem váltott ki komolyabb érdeklődést, pedig megalapozhatná a következőrendszertörténet elmélyülését.

Kiindulópontként a legindokoltabb, ha visszatérünk az eredeti eszmeiséghez, Coubertin báró³ *Óda a sporthoz* című verséhez, amely értelemeszerűen mutat rá az újkori olimpiai játékok szellemiségére és elindításának motivációs rendszerére.

Pierre De COUBERTIN: Óda a sporthoz⁴

I.

*Istenek ajándéka, sport! Élet éltető vize!
A nehéz munka idejében kiszórod boldog fényedet,
követe vagy te a régen letűnt napoknak,
mikor ifjú örömben mosolygott még az ember
s felfelé hágott a napisten, s kigyúltak a hegyormok,
s távoztakor fénybe merültek a magasságos erdők.*

II.

*A szépség vagy te, Sport!
a testeket te formálod nemessé,
elűzöl romboló vad szenvedélyeket,
acéllá edzel lankadatlanul.
Lábak, karok, törzsek összhangja és
tetszetős ütem tőled való.
Bájt és erőt te fűzöl együvé,
szilárddá és rugalmassá te téssz.*

III.

*S igazságos vagy, Sport, igen!
Megértésért és igazságért be sokszor
hiába küzd az ember, hogyha te
Nem vagy vele – de nálad fölleli.
Hiába adna kincseket az ugró új rekordért,
s élete minden percét is hiába:
mert csak erő és akarat jelölhet
pályája csúcán új határt.*

² Lásd Proposal in „Confrontation of the political correctness and the traditional values of sport” (round table presentation on 7. May 2021, Terramo-Italy)

³ Báró Pierre De Coubertin az újkori olimpiák megálmodója és megalkotója.

⁴ Pierre De Coubertin: *Ode to Sport*, 1912.

IV.

*Bátorság vagy te, Sport!
Izom s erő reménye egy lehet csak,
s azt úgy hívják: merészség!
A bátorság nem vakmerő bolondság,
de bátor hit a megszerzett erőben:
nyeglék, s hazárdok véletlenre lesnek,
a te merszed, hogy ismered erődöt.*

V.

*Tisztesség vagy te, Sport!
Ha tőled jó, igaz kincs a dicséret,
mert csak derék munkával nyerhető!
A versengésnek görbe útjai
a hitvány fogások sorsa büntetés.
És megvetéssel sújtanak, aki
a pálmát álnok csellel küzdené ki.*

VI.

*Az öröm vagy te, Sport!
Szavadra testünk örömtől remeg,
ragyog szemünk, erünkben vér viharzik,
és tiszta szárnyra kel a gondolat:
nyomasztó súlytól szabadul a lelkünk
s boldog létét ujjongva hirdeti.*

VII.

*A termékenység vagy te, Sport!
Megnemesíted az emberi fajt, célratörő úton.
Beteg csírákat elfojtasz, eltüntetsz foltokat,
a tisztaság bősztől mérgétől óvod.
Erőtől duzzadó az atléta és
fiakra vágyik, akik a babért,
dicsőséggel aratják úgy, miként ő.*

VIII.

*A haladás vagy te, Sport!
Szolgálatodra ki méltó kíván lenni, az vigyázzon,
hogy teste-lelke egyre jobb legyen,
kerüljön mindent, mi mértéktelen,
tökéletességre törjön ernyedetlen,
s óvja egészségét, legfőbb javát,
mint ki a régi mondásból tanul:
Ép testet választ, az ép lélek otthonul.*

IX.

*A béke vagy te, Sport!
a népeket egymáshoz fűző szép szalag:
és testvérré lesznek mind általad,
önuralomban, rendben és erőben.
Mert önbecsülést tanulnak az ifjak tőled,
s más népek jellemét is éppúgy megértik,
és nagyra tartják, hogy te tanítod őket
túlszárnyalni egymást:
mert versened a béke versenye.*

Az egyenlőségi eszme – képzet és valóság

A Testnevelési Egyetemen⁵ eltöltött harminc évet követően a felvetett „genderhacking” kérdéskör részemről a hatályos törvények figyelembevételével feltétlenül sportcentrikus megközelítésben értelmezhető.

Az élsport világában az üzleti túlreprezentáltság miatt fokozatosan jelentek meg az értékromboló jelenségek: a „bundázás” (matchfixing), a jogellenes sportfogadás (illegal sportbetting), a sportbeli csalás (cheating) és a teljesítmény tiltott fokozása (doping). Az immár hagyományosnak mondható négy „ing”-jelenség mellett napjainkban megjelent a nemekkel megvalósuló sportbeli csalás, a „genderhacking”.

A sport világszerte arról ismert, hogy a közös érdeklődés, vagy csupán a szurkolás okán összehozza azokat az embereket is, akiket egyéként – számtalan megfontolásból – áthághatatlanak mondható szakadék választ el egymástól. A sport a legvalósabb lehetősége a viszályoktól és konfliktusoktól mentes világnak, legmeghatározóbb inspirációja a békének.

Sajnos, nem kell nagyon mélyre ásni ahhoz, hogy átláthatóvá váljon az alapeszmétől való távolodás – az, hogy a sport világa ténylegesen nem az egységről és nem is az egyenlőségről szól. A nemek között jelentős szakadék tátong még manapság is, aminek markáns megnyilvánulását érzékelhetjük a sportban a részvétel, a pénzdíjak és a népszerűség tekintetében egyaránt.

A probléma mélyen gyökerezik a kultúránkban, nem csak a sportkultúrában, hanem általában a világ kultúrájában. A nők részvétele a sportban a huszadik században megnőtt, főként a társadalomban bekövetkezett változások eredményeként, amelyek a nemek közötti egyenlőségre fókuszáltak. Mégis mindeközben, hogy a női versenyzők világszerte rekordokat döntögetnek,⁶ és a női sport jelenleg a média egyik legforróbb témája, a probléma korántsem tekinthető megoldottnak. Annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedekben a férfiak és nők által űzött sportokban csökkent a nemek közötti szakadék, még mindig kérdés, hogy miért van az, hogy a szakadék továbbra is ennyire jelentős. És ami még lényegesebb, miért volt/van egyáltalán szakadék?

⁵ Magyar Testnevelési és Sporttudományi Egyetem.

⁶ Lásd <https://www.eurosport.hu.atletika.story>, valamint a <https://www.olympic.org/olympic-results>

Jelen tanulmány célja az, hogy ráirányítsa a figyelmet arra, hogy a felszínen látványosnak tekinthető eredmények mellett, ami a kvótákat illeti, a mélyben beláthatatlan méreteken – bújtatottan – kerül hátrányba a női sport.

Viták és kontraproduktív döntések keresztüzében

Az Európai Unióban zajló viták bizonyítják, hogy a kérdés napirenden van. A dolgok mélyére ásva az Egyesült Államok hozzáállása viszont egyáltalán nem tekinthető egyértelműnek. Kérdéses ugyanis, hogy ténylegesen a megoldás – az egyenlőség – irányába motiválja és mozdítja-e a fejleményeket, vagy éppen ellenkezőleg, az egyenlőtlenség előtt nyit meg újabbnál újabb kapukat.

A közelmúltban Katy Faust, az USA-beli Them Before Us elnevezésű szervezet munkatársa mutatott rá, hogy az Amerikai Egyesült Államok baloldali szimpatizánsai körében a férfiakról és nőkről alkotott nézetekben határozott képmutatás tapasztalható. Egyfelől azt hangoztatják, hogy a nők egyedülállóan értékesek, mivel a társadalom meghatározó részét képezik. Másrészt azt mondják, hogy a nők felcserélhetők a férfiakkal, és önmagukban nem képviselnek valódi értéket.⁷

Ebben a vonatkozásban érdemes egymás mellé illesztenünk két amerikai jogszabályt, amelyek Washington államban mentek át a törvényhozáson. Az egyik az a 2018-as törvényjavaslat, amely valamennyi létező törvényből kitörölt – szinte kisöpört – minden utalást az anyákra vagy az apákra vonatkozóan, abból a megfontolásból, hogy ezzel is legitimálja az azonos nemű párokat, azt hangoztatva, hogy a gyerekeknek nincs szükségük anya és apa befolyására az egészséges fejlődéshez.

Ezzel szemben született egy másik jogszabály ugyanabban a törvényhozási ülészakban, amely azt írja elő, hogy minden vállalat igazgatótanácsában legalább 25%-ban kell a nőknek képviseltetniük magukat. Feltehetően ennek a törvénynek az volt a célja, hogy elismerje, a nők egyedülálló és értékes hozzájárulást tudnak nyújtani a vállalati szférában.

Érdemes nem szem elől téveszteni ezt az inkohereciát, amely – mint látható – mindmáig tetten érhető. Egy ilyen ellentmondásos helyzetben került napirendre a genderkérdés. Induljunk ki a kezdeti eltiltások példáiból, amelyek szintén bonyolítják az összképet.

A kezdeti eltiltások esetei

2022. június 1-jén az USA-beli Utah államban két sportolót tiltottak el a sporttevékenységtől. Az egyik egy 16 éves fiú volt, aki a junior lány röplabdacsapatban játszott, mert nőnek érezte magát. Mivel nyilvánvalóan nem lány volt, eltiltották őt a csapatban történő játéktól. A másik pedig egy 13 éves úszó fiú volt, akit egyébként az előbb említett fiúhoz hasonlóan kifejezetten kedveltek a csapattársai, sőt még az edzői is, de identitásavara miatt őt is eltiltották a női úszócsapatban történő részvételtől.

⁷ Martin, Ed: The Leftist Hypocrisy On Gender Differences, The Federalist, 2020 March 13.

Egyébként pedig Idaho államban jött létre először egy általánosan elfogadott tiltó szabály még 2020-ban arra nézve, hogy transzgender sportolók ne játszhassanak egységesen heteroszexuális női csapatsportágakban.⁸ A jogeset lényege, hogy egy kis transznemű „hölggy”, Lindsay Hecox részt kívánt venni a helyi atlétikai futóklub sportversenyein, ám a helyi idahói szabályozás megtiltotta azt. A „lány” a helyi bírósághoz fordult. Brad Little idahói kormányzó írta alá az általános tilalmi szabály bevezetését, amely megtiltotta a transznemű sportolók részvételét. A határozat igen jelentős, mert Idaho az első olyan állam, ahol elfogadtak egy ilyen általános jellegű tiltó szabályt, ráadásul nem csupán a főiskolai atlétikacsapatban való részvételtől tiltották el, hanem az egész államban elfogadottá tették a tiltást az atlétikasportágban.

Kétségtelenül az atlétika a legérzékenyebb sportág a genderhacking esetekre, de más sportágakban is megjelent a jelenség, ráadásul arra a furcsaságra is van példa, hogy éppen fordítva, nő akar egy férfias sportágban férfiként versenyezni. Valójában ez is gendercsalás, de ez egy kivételes helyzet, itt ugyanis nem a női sportolók esélyegyenlőségét veszélyezteti a csalás. A nagyobb sportteljesítményre ösztönző biológiai predesztináltság a férfiaknak kiírt sportágban egy nőt (még ha férfinak tekinti is magát) mégiscsak hátrányosan fog érinteni.

2022. február 13-án a Ponte Vedra Beach területén működő Nease főiskolán Drew Adams transznemű futballjátékos azt kérte, hogy szabadon használhassa a férfi fürdőszobát. Az eset előbb meghökkenést, majd ellenkezést váltott ki a sporttársakból. A sportoló ugyanis biológiailag nőnek született, de fiúvá „alakította át” magát. A főiskolán férfiként regisztrálták, de a sportolók egy csoportja sérelmezte azt, hogy nem a női, hanem a férfi fürdőszobát használja. Később aztán igazi „modern” megoldást ajánlottak számára, választhatóan egy külön helyet a női fürdőszobában, vagy egy elkülönített gendersemleges fürdőszobát. Adams azonban megalázónak érezte ezt a helyzetet, és a bírósághoz fordult. A bíróság nem adott helyt a kérelmének, az ítélet indokolásában az szerepel, hogy a zavaró hatások miatt nem engedélyezhető számára a férfi fürdőszoba használata. A fiú családja részt vett a tárgyaláson, de hiába próbálták elfogadtatni a helyzetet, kérésük süket fülekre talált, a bíróság hajthatatlan maradt. Következésképpen látható, hogy Floridában szigorodott a szabályozás a „genderhacking” kérdésben.

Trendek, és a gondolat szabadsága

A hazai sportjogi irodalomban kevesen foglalkoztak a „genderhacking”-problémával. Ennek végtelenül egyszerű magyarázata van: azok, akik erről írhatnának cikkeket, nem merik ezt megtenni. 2020. július 1-jén a Pécssett megrendezett országos Sporttudományi Kongresszuson magam is megtapasztaltam, hogy csak a kávészünetben mondhattam el hallgatóságomnak a női atlétikai versenyek tisztaságát veszélyeztető „genderhacking”-ről írt előadásomat. A hallgatóság – akik zömmel egykori TF-es hallgatóim voltak – egyetértettek abban, hogy a probléma valós, és azt orvosolni is kell, de fiatalok lévén nem kívántak exponálódni a témában.⁹

⁸ Lásd a sportjogi szakirodalomban B, Hecox vs Little case -ként elhíresült eltiltási ügy.

⁹ Az érett kornak is megvannak a maga előnyei: akkor már nevének nevezhetők a problémák.

Több évtizedes sportjogászai munkásságom alatt a sport értékeinek védelmében több konferencián is szót emeltem a kényes kérdésekben. Egyik legjelentősebb eset az volt, amikor a kínai antidopping-politika bevett gyakorlatát elemezve mutattam rá arra, hogy az úgynevezett S-6 stimuláns-csoportok¹⁰ tekintetében ugyanazokat a sztenderdeket alkalmazzák, mint a harmincéves színesbőrű¹¹ atléták esetében. Ez azért lényeges, mert a WADA (World Anti Doping Agency) által közzétett tiltólista, ami a doppingvizsgálatok alapja, akkor még nem tett különbséget a sportolók életkora tekintetében.¹² Az S-6-os stimuláncsoport olyan hatóanyagok gyűjteménye volt, amelyeket – lebomlásuk gyorsasága folytán – még a verseny előtti napon is igen gyakran bevehettek a versenyzők anélkül, hogy doppingvétséget követtek volna el. A tapasztalat szerint ilyenkor már nem voltak kimutathatóak a sportolók vizeletéből. A kínai falansztermódszernek nevezhető gyakorlat lényege viszonyt az, hogy a tornászklányokat már óvodás korukban elkezdi trenírozni a későbbi olimpiai aranyéremre. Ezeknek a gyerekeknek ezért a hormonháztartása teljesen felborul, ami kihat a nemiségükre. Mindez elkerülhető lenne egy JR-változat elfogadásával, ami azt jelentené, hogy a kiskorúakra – az esélyegyenlőség miatt – más sztenderdek vonatkoznak, mint a nagykorúakra. (Meg kell jegyezni, hogy valami kis könnyítés történt e tekintetben, így ma már a kiskorúakra vonatkozóan három különböző kategória létezik, ha nem is abban a kontextusban, ahogy javasoltam. Ma már más veszélyekre hívhatnám fel a figyelmet – ha módom nyílna rá, például a hormonkezelések veszélyeire, azokra az eljárásokra, amelyekkel lassítani, vagy leállítani is lehet a testi fejlődést, de ennek az ellenkezője is működik, nevezetesen, ha a hormonkezelés a teljesítmény fokozás érdekében történik.)

Hasonlóan problematikus fogadtatása volt annak a javaslatomnak, amelyet a moszkvai IASL-konferencián¹³ tettem 2011-ben, nevezetesen, hogy a sportjogász-társadalom ne támogassa azon városok olimpiai jelölését, amelyek országai nem tartják be az öt legfontosabb nemzetközi emberi jogi rendelkezést. (Az ENSZ alapokmányát, a kínzás és embertelen bánásmód ellen elfogadott Genfi Egyezményt, az Emberi Jogok Egyetemes Jognyilatkozatát, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát és az Olympic Truce nevű IOC-dokumentumot.) Bizonyára nem túlzás az állítani, hogy nem sok olimpiát rendezhettek volna meg ezen követelmények számonkérése mellett.¹⁴

Ebben az értelemben a „genderhacking”-gel mint új világjelenséggel kapcsolatos tapasztalatok is nyugtalanságra adnak okot. Hadd említsek egy viszonylag új esetet:

2021. május 17-én az olaszországi Terramóban online kerekasztal-konferenciát¹⁵ tartott a Nemzetközi Sportjogász Társaság egyik elnökségi tagja, Anna di Giandomenico. Hozzászólásom a női sport védelmében a transzgender sportolók megjelenésének a

¹⁰ Ez a csoport zömmel kábító hatású szerek gyűjteménye.

¹¹ Mint ismeretes, a „színesbőrű” kifejezés használata is sérti a politikai korrektséget.

¹² Ma már létezik a kis- és nagykorú sportolói diszkrepancia a WADA-listán.

¹³ A Nemzetközi Sportjogász Társaság (IASL) 17. konferenciája, Moszkva, 2011. november 27–30.

¹⁴ Csak példálózó jelleggel: a berlini és a moszkvai olimpiai játékok nem lettek volna megrendezhetők a human dignity (emberi méltóság megsértése) miatt, a Sidney-i olimpiai játékok megtartása ellen szólt volna a property law (a tulajdonhoz való emberi jog), a Pekingi olimpiai játékokénak a human life (az élethez való), az emberi jog megsértése, amelyre vonatkozóan az előadás részletes katalógust adott.

¹⁵ Confrontation of the political correctness and the traditional values of sport (17. May 2021, Terramo-Italy)

veszélyére hívta fel a figyelmet. A hallgatóság – főleg egyetemisták – érdekes módon egyáltalán nem találták ezt a kérdést olyan nagy horderejűnek, mint amilyenek én bemutattam. A prezentációmba be volt ágyazva a Monty Python egyik filmjéből¹⁶ az a jelenet, amikor egy lázadó zsidó fiatalember bejelenti a barátainak, hogy ezentúl hívják őt Lorettának. A jelenetben a diskurzus valahogyan így hangzik: „*Nőnek érzem magam, gyereket akarok szülni!... De hát nem vagy nő, hogyan akarsz gyermeket szülni, hogy fogod kihordani, talán szatyorban?*”

A kétperces bejátszást humornak szánták a film alkotói, azonban – sajátos módon – mára ez már nem vicc, hanem elfogadott narratíva. (Ez a film ma már talán el sem készülhetett volna.)

Az előadás utáni hozzászólásokban olyan javaslatok hangzottak el, hogy például a női-férfi versenyzői kategóriákat ellenőrizhető paraméterekkel kellene meghatározni. Még az is felmerült, hogy valójában nemcsak a női és férfi versenyzők kategóriájára van szükség, hanem a genderfluid (transz/genderqueer) versenyzőkére is.

Arról azonban már nem volt szó, hogy az ilyen versenyeken elindult sportolók győzelmének milyen a presztízisértéke, és az majd hogyan fog viszonyulni a hagyományos nemi identitással rendelkezők győzelméhez, hiszen a merítés mértéke lényegesen kisebb volumenű. Bármennyire kaotikus is a helyzet, az atipikus jelenség még nem előzte meg a tipikusát, vagyis a hagyományosan értelmezett női sportban lényegesen több versenyző méretteti meg magát, mint a transzneműek a saját köreikben definiált versenyében, ha egyáltalán létrejön a transzneműek versenye.

A felvételekre reflektálva rámutattam arra az értelmezési zűrzavarra, hogy a női sport jelenleg be van szorítva a fősodró liberális értelmezés zsákutcájába. Amennyiben ugyanis egy férfi sportoló nem elég erős ahhoz, hogy a saját nemében aranyérmet nyerjen, elég, ha kitalálja, hogy nőnek érzi magát, és máris elviheti a „valódi nők” elől a győzelmet. A hallgatóság tanult nyelvként használta az angolt, tehát senki sem beszélt anyanyelvi szinten, következésképpen a nyelvi finomságokat sem érzékelték. Ezért volt fontos rámutatnom, hogy korábban még az angol nyelvű „sex” szó jelentése magyarul a „nem” fogalmát jelentette.¹⁷ Ismert volt már ugyan a gender szó is, a szótárban egyszerre hím és nőneműként megjelölve a jelentését.¹⁸

A jelentéstartalom manipulálhatósága

A gendertéma ékes bizonyítéka annak, hogy rövid idő alatt is mekkora változások történhetnek a jelentéstartalmakban. Mára a *biológiai nem* fogalma mellett megjelent a köztudatban a *társadalmi nem* kategóriája egyre inkább ledominálva azt. A fiatalabb generáció, kiindulva a jelen szóhasználatból, észre sem veszi a változást. Szemléletes Székely

¹⁶ Monty Python: Brian élete című film

¹⁷ Lásd Országh László: Angol–magyar nagyszótár, ötödik átdolgozott kiadás, 1976, kilencedik változatlan lenyomat, 1996, 2. kötet: N-Z Franklin Nyomda, Budapest, 1996, 509. oldal.

¹⁸ Lásd Országh László: Angol–magyar nagyszótár, ötödik átdolgozott kiadás, 1976, kilencedik változatlan lenyomat, 1996, 2. kötet: A-M Franklin Nyomda, Budapest, 1996, 795. oldal.

János püspök úr hasonlata, amit a Gender Forradalma című kritikai műhöz [2] írt előszavában¹⁹ használ. Nem mindegy ugyanis, hogy egy forró vízzel teli fazékba teszünk egy békát, ahonnan azonnal kiugorhat, vagy csak lassan kezdjük melegíteni a vizet, s mire a béka érzékeli, hogy baj van, már meg is főtt.

A fiatalok nem értik, mi történik körülöttük és velük. Pedig fontos lenne, hogy álljanak ki a női sport védelmére érdekében és küzdjenek a hagyományos sportértékekért, hogy méltók lehessünk Coubertin elképzeléseire, és a sport ne váljon a jelenkor áldozatává.

Azok a sportértékek elleni támadások, amelyek hátterében a pénz áll, (a tiltott teljesítményfokozó szerek és módszerek arzenálja, a bundázás, a jogellenes spotfogadási módszerek, és sorolhatnám még), viszonylag jól definiáltak az élsport világában. A genderelmélet is közel harminc éve jelen van a társadalomban, azonban bujkáló tengeralfutó-üzemmódban.

Visszatekintve az ellene való küzdelemre, látható, hogy már 1950-ben a Nemzetközi Amatőr Atlétikai Szövetség (IAAF) előírta a női sportolók kötelező nemi tesztelését, és ebben az évben júliusban, a belgiumi Európa-bajnokság előtti hónapban a sportolókat saját országukban tesztelték. 1966-ban az atlétikai Európa-bajnokságon felmerült annak a gyanúja, hogy a Szovjetunió és Kelet-Európa legjobb női atlétái valójában férfiak. Fontos hangsúlyozni, hogy akkor még nem volt elvárás a politikai korrektség, ami azt jelenti, hogy akkor még nevével lehetett nevezni a dolgokat. 1968-ban az olimpián bevezették a tesztelést annak érdekében, hogy a sportolók ne vessék alá magukat szükségtelen műtéteknek.²⁰

Akkor már ismert volt annak a kockázata, hogy pszichológiai károknak vannak kitéve azok, akik alávetik magukat a teszt procedúrájának,²¹ a hormonszintek változása ugyanis szexuális identitásválsághoz, illetve a köz- és magánéletben megaláztatáshoz, sőt egyes sportolók esetében társadalmi elszigetelődéshez, depresszióhoz, esetenként öngyilkossághoz vezethet. A probléma tehát már akkor is érzékelhető volt, sőt – mint említettem – akkoriban még keresve a megoldást, lehetett róla értekezni.

1992-ben – három évvel a pekingi cselekvési terv²² berobbanása előtt – a Nemzetközi Atlétikai Szövetség megszüntette az összes sportoló szexuális szűrését, de megtartotta annak a lehetőségét, hogy gyanú esetén teszteljék őket. (Az említett cselekvési platformot, vagy tervet mint ENSZ-állásfoglalást 1995. szeptember 15-én, a nőkről szóló 4. világkonferencia zárásaként fogadták el annak érdekében, hogy világszerte elterjedjenek a nők és a férfiak egyenjogúságának alapelvei.)

¹⁹ Lásd Dale O'Leary: A gender forradalma, az esélyegyenlőség átértelmezése Ős-kép Kiadó, Budapest, 2020, 6. oldal.

²⁰ A Nemzetközi Olimpiai Bizottság nem várja el, hogy egy sportoló – nő vagy férfi – műtéti úton érje el, hogy egy férfi femininnek, vagy egy nő masculinnak tűnjön.

²¹ A Nemzetközi Olimpiai Bizottság a biokémiai paramétereiktől (női vagy férfi hormonszint) tette függővé a nemhez tartozást. A régi NDK-ban gyakorlattá vált például a női sportolók fokozott tesztoszteron-kezelése jobb atlétikai eredmények elérése érdekében.

²² Lásd „https://www.un.org/en/events/pastevents/pdfs/Beijing_Declaration_and_Platform_for_Action.pdf” \t "_blank"

Az 1992-es olimpiai játékokat követő olimpián, 1996-ban a NOB a Női Egészségügyi Világszervezet konferencián határozatot fogadott el arról, hogy az olimpiai játékok során megszűnik a nemi szűrés. (Kromoszómavizsgálatot utoljára az atlantai olimpián végeztek.)

Ennek megfelelően 1999 júniusában a NOB Végrehajtó Bizottsága megszavazta a nemi tesztelés gyakorlatának megszüntetését. Tíz évvel később 2009-ben a Dél-Afrikai Mokgadi Caster Semenya – magát nőnek definiáló kétszeres olimpiai és világbajnok férfi – az IAAF kérésére kötelező nemi tesztelésen esett át, ennek következtében bevezették a tesztoszteron-tesztelést az ilyen esetek azonosítására, egyúttal a NOB arra ösztönözte a nemzeti bizottságokat, hogy vizsgálják ki a nemi jellemzőkben mutatkozó eltéréseket.²³ 2012-ben a NOB közzétette a női hiperandrogenizmussal kapcsolatos irányelvét, amelyben kijelentette, hogy a NOB nem kívánja meghatározni a nemet, csak azonosítani azokat a körülményeket, amelyek megléte esetén a sportoló (a hormonális jellemzők miatt) nem indulhat a 2012-es olimpiai játékokon.

Abban az esetben, ha egy sportolót alkalmatlannak nyilvánítanak a női kategóriában való versenyzésre, a sportoló férfi sportolóként versenyezhet, feltéve, hogy az adott sportágban a férfiak versenyére kvalifikálja magát. 2015-ben a NOB ülést tartott a transzneműekre és a hiperandrogenizmusra vonatkozó politikák megvitatására, és a transznemű sportolókkal kapcsolatban kijelentette, hogy nem zárhatók ki a sportágban való versenyzésből, és hogy a transznemű sportolók, amennyiben női sportolóként azonosítják magukat, versenyezhetnek ebben a kategóriában, feltéve, hogy a tesztoszteronszintjük a verseny előtt legalább 12 hónappal 10 nanomol/liter alatt van. A NOB arra is rámutatott, hogy a műtéti anatómiai változtatások megkövetelése a részvétel feltételeként az emberi jogok megsértésének minősülne. Az említett 10 nanomol/ liter cenzus előbb 5-re, majd 2,5-re módosult.

Tekintettel arra, hogy a versenysport megkülönbözteti a női és a férfi kategóriákat, ezt a kérdést folyamatosan vizsgálta a NOB. Ennek a diszkrepanciának az az oka, hogy a nemek között sok évszázados tapasztalat szerint fizikai kapacitásbeli különbségek vannak. Nem véletlen nevezik „gyengébb nem”-nek a régimódi úriemberek a hölgyeket. A hormonkülönbségeket a biológiai férfi–nő különbségtétel alapjaként lehet definiálni. Mivel a tapasztalat is azt bizonyítja, hogy vannak férfias kinézetű nők és nőies férfiak, az esélyegyenlőség érdekében jelentette be Sebastian Coe, a Nemzetközi Atlétikai Szövetség elnöke azt, hogy március 31-étől nem indulhatnak nemzetközi atlétikai versenyeken olyan transznők, akik áttestek a férfi serdülőkoron nemváltoztatásuk előtt. A rendelkezés ugyan most még csak átmeneti, de döntés született arra, hogy egy munkacsoport tovább fog vizsgálni e körben. Ezzel végül is forradalmi döntés született, amivel a női versenyzőket szeretné védeni a nemzetközi szövetség. Emellett az XY-kromoszómával rendelkező (biológiailag férfiként definiálható) versenyzők – mint például Caster Semenya, vagy Maria Mutola – hormonszintjét is a módosított paraméterek mentén kell vizsgálni a női atlétikai versenyszámokban való indulás érdekében a jövőben. (Az eddigi 10, majd 5 nanomol/literes értéket 2,5-re csökkentették, így már csak azok a sportolók indulhatnak majd a női versenyszámokban, akik ezen érték alatt maradnak két éven keresztül folyamatosan.)

²³ Lásd „<https://www.bbc.com/sport/athletics/65051900>” \t " _blank

A Nemzetközi Sportjogász Társaság (IASL) alelnökeként egy online-kerekasztal konferencián már 2021. május 17-én megfogalmaztam a NOB részére egy javaslatot, nevezetesen, hogy vagy legyen következetes eltiltás, vagy vezesse be a NOB a transzneműek versenyét.

Ha nem is az IASL javaslatára, de sportolói nyomásra végül is megtört a jég. Előbb a FINA, majd az IAAF versenyszámaiban történt meg a paradigmaváltás. 2022. június 20-án ugyanis Budapesten, a Puskás Arénában tartott rendkívüli kongresszusán nagy többséggel megszavazta azt a 24 oldalas dokumentumot, hogy a jövőben csak azok a transznemű úszók indulhatnak a másik nem mezőnyében, akik 12 éves korukig meghozták ezt a döntést.²⁴ A határozatot 196-an támogatták, 42-en tiltakoztak ellene és 36-an tartózkodtak. Ez a döntés a fő sodor elvrendszerének ellenében született.

Számos további esetet sorolhatnánk. Legalább tizenkilenc olyan esetről van tudomásunk, ahol férfiak nyertek női számokban, de a politikai korrektség tiltja a jelenség felemlegetését. Azt mégis megemlítem, hogy Lia Thomas, eredetileg férfi nemű sportoló hormonkészítményeket szed a nőiség elérése érdekében, és az Egyesült Államokban a női mezőnyben komoly előnnyel nyert versenyeket. Jelenleg az egyik legismertebb transznemű úszó.

A FINA álláspontja az, hogy senkit ne tiltsanak ki a versenyeiről – azok tehát nyitva állnak bárki előtt, bármilyen neműnek is vallja magát a sportoló, ugyanakkor a versenyek igazságosságát és egyenlő feltételeit is szeretné megtartani.

Coubertin báró versének harmadik versszakában írt „igazságosság” tehát így értelmeződik és valósul meg napjainkban. Jelenleg a FINA a fiúnak születettek részére a nők közötti versenyzést csak akkor engedélyezi, ha a tesztoszteronszintje nem magasabb 2,5 nanomolnál literenként. A nemzeti szabályozások ettől ugyan eltérhetnek, mégis a FINA szervezésében rendezett világbajnokságokon, olimpiai játékokon ma már ez az új elfogadott szabály érvényes.

Következésképpen javaslatom – ha nem is a sport egészére vonatkozóan, de legalább az említett két sportágban – meghallgatás nélkül is – teljesült, mert gyakorlatilag lehetlenné vált a transznemű sportolók részvétele a női számokban. (Ezzel a biokémiai feltétellel azonban az olimpiai játékok a „kemolimpiának” nevezett irányban értelmeződnek át.)

Következtetések helyett

A genderhívók alapállása abból indul ki, hogy a születés előtti és utáni testi fejlődés szubcelluláris és szervi szintű párosításainak különbségei miatt egyes emberek nem egyértelműen nők vagy férfiak (nevezetesen az úgynevezett SRY-gén más kromoszómán helyezkedik el, a két X kromoszómával rendelkező emberek hormonálisan vagy fenotípusosan férfiként fejlődhetnek, míg az X és Y kromoszómával rendelkező emberek

²⁴ Lásd a FINA 2020. június 20-i budapesti határozatát: „Policy on eligibility for the men’s and women’s competition categories” címmel.

hormonálisan vagy fenotípusosan nőként fejlődhetnek). További érvek, hogy a kromoszómateszt nem megfelelő egyes etnikai csoportok nemének azonosítására, a tesztoszteron teszt megalázó, szükségtelen és sok ember számára diszkriminatív, sőt a hiperandrogenizmus meghatározása sem védi a magánéletet és szükségtelen kezelést igényel a versenyzőktől, amennyiben versenyezni kívánnak.

Jogi alapállás, hogy meg kell hallgatni a másik felet is. A genderelmélet elleni sportszakmai, vagy csak egyszerűen természettudományos érvelést azonban azok, akik azt támogatják, általában nem hajlandók tudományos érvekkel tárgyalni. Nemes egyszerűséggel azzal vádolják a genderelmélet kritikáját, hogy az nem eléggé megengedő, ami azt jelenti, hogy az észérvek ellen érzelmi érveket állítanak. Azt pedig jelen korunk sajátos paradoxonának tekinthetjük, hogy manapság éppen a konzervatív alapállás nem megengedett.

A probléma valóban nagyon kényes. Több szakértő is rámutatott arra, hogy a nem bináris nemi identitás és kifejezés olyan személyt ír le, akinek a neme nem sorolható kizárólagosan férfi vagy női, illetve kizárólagosan férfias vagy nőies kategóriába. Kutatásaim során én is talákoztam érvanyaggal, amelynek valóságos biológiai vagy élettani alapja van. Íme, álljon itt egy genderkritikai műből²⁵ vett idézet a probléma megvilágítására:

„A biológia azt mutatja, hogy külsőleg az emberek két nemre oszthatók, a fiziológia öt területéhez kapcsolódóan azonban vannak olyan kombinációk is, amelyek általában véve és nagyon leegyszerűsítve eldöntik azt, amit az ember biológiai nemének nevezünk... E kombinációk gyors és némiképp elégtelen osztályozása alapján legalább öt biológiai nemet kell megkülönböztetnünk: férfiak (olyan emberek, akiknek két heréjük van), nők (olyan emberek, akiknek két petefészük van), hermafroditák, más néven mermák (olyan emberek, akiknek egy heréjük és egy petefészük van), hímnemű hermafroditák (olyan emberek, akiknek heréik vannak, ugyanakkor a női nemi jelleget is mutatják), nőnemű hermafroditák más néven fermák (olyan emberek, akiknek petefészük van, ugyanakkor a férfi nemi jelleget is mutatják).”²⁶

Nem vitatva a fenti érvek igazát, azt gondolom, mégsem kell visszavonulót fújnunk, mert a női számok védelmében érveltünk, a fent említettek pedig zömmel nem női jellemzők. Ha már az úszókat emlegettük a sportolói genderhadjáratban paradigmaváltó harcosokként, hadd fejezzem be írásomat egy világ- és Európa-bajnok úszó, dr. Hargitay András gondolataival: *„Életünket Isten kegyelméből kapjuk és gyermekeinknek adjuk tovább. Nem tekinthetünk rá önző módon, nem nézhetjük játékszernek, ahogyan a természet törvényeit sem. Nem szabad, hogy önelégült tudásunk felborítsa az évmilliók óta jól működő természeti – vagy ha jobban tetszik, teremtoi – rendet, és aláassa az egészségünket.”²⁷*

²⁵ Dale O' Leary: A gender Forradalma. Az egyenlőség átértelmezése. Ős-kép kiadó, 2020, 10.

²⁶ Marta Llamas: Cuerpo: Diferencia sexual y género in Cristiana Delgado Definiciones estraidas de documentatos usadosen Foro Mar del Plata; 2–3. oldal.

²⁷ : Dale O' Leary: A gender forradalma, az esélyegyenlőség átértelmezése. Ős-kép Kiadó, Budapest, 2020 (hátsó borítón olvasható ajánlás).

Irodalmi hivatkozások

1. Pierre De Coubertin: Ode to Sport; (1912).
2. Dale O'Leary: A gender Forradalma. Az egyenlőség átértelmezése Ős-kép kiadó, 2020 10.
3. Az ENSZ népesedéssel foglalkozó konferenciája, Kairó, 1994.
4. Beijing Watch, 1995. szeptember 11.
5. ENSZ nőügyi konferenciái (1975-ben Mexikóvárosban, 1980-ban Koppenhágában, 1985-ben Nairoiban, 1995-ben Pekingben).
6. Women's Environment and Development Organization (WEDO), 1990.

Jogforrások

1. European Convention of Human Rights (1950)
2. International Covenant of Civil and Political Rights (1966)
3. Convention Preventing the Torture and Inhuman or Degrading Treatment (1987)
4. UN Convention Against Torture and Inhuman or Degrading Treatment (1984)
5. Geneva Convention on the status of refugees (1951)
6. Olympic Truce IOC (1998)
7. A gyermekek védelméről szóló – többször módosított – 1997. évi XXXI. törvény
8. A pedofil bűnelkövetőkkel szembeni szigorúbb fellépésről, valamint a gyermekek védelme érdekében kiadott egyes törvények módosításáról szóló 2021. évi LXXIX. törvény

JÁNOKI Imre Gergely¹

A neurális hálózatokról és a magyarországi mesterségesintelligencia-kutatásról

Absztrakt

2023 februárjában megrendezésre került a AI&AUT Expo szakmai kiállítás, amin a magyarországi mesterséges intelligencia (MI) és automatizálás kutatási eredményeit mutatták be. Ehhez kapcsolódva mutatja be a cikk a MI jelentését, alapjait és alkalmazhatóságát. A neurális hálózatok ismertetését a legújabb modellek és alkalmazások rövid bemutatása, valamint a szakmai kiállításon szerepelt demonstrációk csokra zárja.

Az Európai Unió célul tűzte ki a mesterségesintelligencia-kutatás és -fejlesztés területének felzárkóztatását a vezető országok, legfőképp az USA és Kína mellé. Ennek megfelelően Magyarország is szeretné megerősíteni pozícióját, sőt a régió zászlóshajójává kíván válni, így 2020-ban létrejött a Magyarország Mesterséges Intelligencia Stratégiája direktíva,² amely a 2030-ig elérendő mérföldköveket és irányt tartalmazza, valamint a kutatásokat egybefoglaló és finanszírozó Mesterséges Intelligencia Nemzeti Laboratórium (MILAB). 2023. február 14–15-én a Budapesten megrendezett nagyszabású AI&AUT Expo³ szakmai kiállításon ismerhették meg a résztvevők – többek között – a MILAB eddig elért eredményeit.

Azért, hogy betekintést nyerhessünk a területre, először tisztáznunk kell: mi is az a mesterséges intelligencia (MI). A köznyelvben már igen régóta alkalmazzuk a fogalmat a nagyfokú automatizáltságra és az emberi viselkedés gépi másának megjelenésére. Ilyenekre példák lehetnek különböző, látványosan adaptív, de hagyományos algoritmusokkal előre programozott gépek, illetve számítógépes játékokban és a régebbi szövegalapú asszisztensekben, chatbotokban megnyilvánuló intelligencia. Egyik leghíresebb ilyen mesterséges intelligencia az *IBM Deep Blue*⁴ rendszere, amely egy hatjátszmás sakkjátékban 1997-ben megverte a sakkozás akkori világbajnokát, Garri Kaszparovot. Ezt az akkor hatalmasnak számító teljesítményével érte el, amivel az adott állásból rengeteg lépéspármélyiségig meg tudott vizsgálni minden egyes lehetséges kimenetet.

¹ A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Információs Technológiai és Bionikai Kar Roska Tamás Műszaki és Természettudományi Doktori Iskolájában doktorandusz, fejlesztő és tudományos segédmunkatárs a SZTAKI Számítógépes Optikai Érzékelés és Feldolgozás Kutatólaboratóriumában. Érdeklődése a számítógépes látás és feldolgozás orvosi területen történő alkalmazására irányul.

² Magyarország Mesterséges Intelligencia Stratégiája,

<https://digitalisjoletprogram.hu/files/2f/32/2f32f239878a4559b6541e46277d6e88.pdf> (Letöltés: 2023. 02. 26.)

³ AI&AUT expo, <https://www.ai-expo.hu/> (Letöltés: 2023. 02. 26.)

⁴ IBM Deep Blue, <https://www.ibm.com/ibm/history/ibm100/us/en/icons/deepblue/> (Letöltés: 2023. 02. 26.)

A tudomány területén két fő csoportot neveznek mesterséges intelligenciának. A leginkább csak gépi tanulásnak nevezett hagyományos MI meghatározott logikák és formalizmus alapján, matematikai és statisztikai analízisen alapul, gyakran a gráfelméletet segítségül hívva tár fel összefüggéseket. Idesorolhatjuk – a teljesség igénye nélkül – a széles körben használt *K-nearest neighbor*⁵ algoritmust, a *principal component analysis*⁶ vagy a *support vector machine*-t⁷. Ez utóbbiak az adatok nagy dimenziójú tulajdonság terében (*feature space*) képesek csoportosítani valamilyen meghatározott távolság avagy metrika alapján, majd az adatok között ilyenén összefüggéseket feltárva projektálni az adatpontokat ugyanabba vagy alacsonyabb dimenziójú térbe.

A másik csoportot a modern mesterséges intelligenciák alkotják, amelyek egy tanuló adathalmazon (mintákon) való tanulás alapján érik el a kívánt működést. Ezen belül a legnagyobb, és egyben a jelenkori MI-kutatással a legjobban azonosítható a mesterséges neurális hálózatok területe. A név a biológiai neuronokból ered, amik működési elvét alapul véve hozták létre az első ilyen neurális hálózatokat. Az ötletet és az elvet már az 1940-es években publikálták, majd dolgozták ki a XX. század második felében, azonban a kutathatóságnak és alkalmazhatóságnak a számítógépek – mai szemmel nézve – korlátozott kapacitása vetett gátat, ami még nem volt elegendő egy ilyen rendszer hatékony használatához. Az áttörést a 2010-es évek eleje jelentette, amikor egy nagyobb, mélyebb hálózatot már sikeresen lehetett tanítani és használni grafikus kártyán.

De mi is tulajdonképpen a mesterséges neurális hálózat, és miért szükséges a nagy számítási kapacitás és grafikus kártya? A neurális hálózatok legfontosabb építőeleme a mesterséges neuronok, amelyek egy gráf csomópontjaiként állnak egymással összeköttetésben, minden ilyen csomópont gyakorlatilag egy műveletcsoportot jelent. A hálózat első neuronjai a bemeneti adat valamilyen számalapú reprezentációját kapják meg. A bemenet számai pontonként egy-egy súlyparaméterrel (*weight*) szorzásra kerülnek, majd ezek összegéhez egy eltolási értéket adunk (*bias*), végül pedig egy nem-lineáris függvény (*activation function*) alapján kapjuk meg a kimeneti számot, ami ezután egyik bemenete lehet egy következő neuronnak. A különböző neuronokat rétegekbe rendezzük, amik általános tulajdonsága, hogy a rétegek neuronjai egymástól nem kapnak bemenetet. A különböző rétegek közötti összeköttetések is többfélék lehetnek: egy réteg az előzőtől mindig kap bemenetet, de kaphat korábbi rétegektől is, vagy rekurrens neurális hálózatok esetén akár későbbtől is. Így tehát a neurális hálózatok egy aciklikus gráfként leírhatók (rekurrens esetben kibonthatók aciklikus gráffá). Így tehát egy neurális hálózat a gyakorlatban egy rendkívül komplex, rétegenként párhuzamos, a rétegek között keresztbe is bejárható függvények láncolatából áll, amiben minden réteg tartalmaz nagyszámú állítható paramétert a következőkből: a bemenetek súlyai és a biasok. Ha a nem-lineáris, *neurononkénti activation function*ot ehhez hozzávesszük,

⁵ Evelyn Fix – Joseph L. Hodges: *Discriminatory Analysis. Nonparametric Discrimination: Consistency Properties*. University of California report, 1951, <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a800276.pdf> (Letöltés: 2023. 02. 26.)

⁶ K. Pearson: *On Lines and Planes of Closest Fit to Systems of Points in Space*. *Philosophical Magazine* 2 (11): 559–572. doi: [10.1080/14786440109462720](https://doi.org/10.1080/14786440109462720)

⁷ Corinna Cortes – Vladimir Vapnik: *Support-vector networks*. *Machine Learning* 20 (3): 273–297, doi: [10.1007/BF00994018](https://doi.org/10.1007/BF00994018)

könnyen láthatjuk, hogy ez egy univerzális approximátor, vagyis tetszőleges függvény közelíthető vele.

A gyakorlatban tehát hogyan néz ki egy ilyen hálózat, mit várunk el tőle? A hálózatot valamilyen programozási nyelven írják, ahol előre definiálják az „építőelemeit” (például neuronok, rétegek), majd meghatározzák a neuronok és rétegek számát, ezek összeköttetéseit, kiegészítő algoritmusokat, végül ebből megalkotják az említett gráfot, architektúrát. Elmondható, hogy az első rétegek az alacsony szintű tulajdonságokat nyerik ki, majd ezeket dolgozzák fel a későbbi rétegek. Erre egy példa a képfeldolgozás területén, amikor egy arcot szeretnénk detektálni: az első rétegek kinyerik a képeken az éleket, az íveket, a színeket, majd a későbbi rétegekben a megfelelő élek és ívek megfelelő színeloszlással szemeket, szájat és orrot alkothatnak, végül ezek összességéből a hálózat megtalálja az arcot a képen. Amit pedig elvárunk a neurális hálózattól az, hogy a beadott adat, szöveg, kép számalapú reprezentációja, ha keresztülfut a hálózaton, egy megfelelő kimenetet adjon, például egy *predikciót* a tőzsdei adatokra, a szöveg valamilyen nyelvű fordítását, vagy ismerje fel, mi van a képen és hol. Ezekhez természetesen a megfelelő paraméterek szükségesek; ezek beállítását hívjuk a neurális hálózat tanításának. A tanítás a következőképpen zajlik: a paramétereknek valamilyen stratégia szerint, általában véletlenszerű módon, kezdeti értéket adunk. Ezután megnézzük, hogy a hálózat milyen kimenetet ad adott bemenetre, majd a kimenetet kiértékeljük egy előre meghatározott, úgynevezett veszteségfüggvénnyel (*loss function*), ami megadja a hibát, gyakorlatilag egy metrika, távolság a hálózat kimenete és az elvárt kimenet között. Ennek egy példája: bizonyos adatok alapján kialakult egy grafikon, legyen ez a tőzsdepiac, és az azt befolyásoló tényezők. A tanítás során beadjuk a múltbeli adatokat, majd az elvárt kimenetünk a tőzsdei árfolyam alakulása lesz. A kiadott érték és a valós érték közötti négyzetes különbség lesz a *loss function* által meghatározott hiba. Ezután ezt a hibát megpróbáljuk visszaterjeszteni: a függvényláncolatán visszafelé haladva számolunk *grádienst* (differenciált), ez alapján próbáljuk meghatározni, hogy az aktuális bemenetre adott kimenet és az elvárt kimenet közötti különbséghez, hibához melyik paraméter milyen mértékben járult hozzá, majd ennek megfelelően módosítjuk azokat. Ez alapján, ha a megfelelő – igen nagy – mennyiségű és minőségű pontos adatot mutatunk be, sőt azokat többször is, akkor megfelelő stratégiával, megfelelő architektúra mellett a hálózat egy idő után képessé válhat általánosítani, és addig még sosem bemutatott, független adatra (teszt adathalmaz) is az elvárt kimenetet adja ki. Ez hasonlatos ahhoz, mint amikor az ember felismeri a kutyákat még akkor is, ha az adott fajtaival még sosem találkozott. A modern, sok réteggel rendelkező neurális hálózatokat gyakran nevezik mély neurális hálózatnak (*deep neural network*), a területet pedig mély tanulásnak (*deep learning*).

Egy modern, de relatíve egyszerű, feladatspecifikus neurális hálózat több millió változtatható paraméterből áll, míg a cikk írásakor talán legismertebb architektúra, a GPT-3⁸ nagy verziója 175 milliárd, míg a leghíresebbnek mondható alkalmazás, a ChatGPT⁹ 20 milliárd paraméterrel dolgozik. Ez az elképesztő mennyiség hatalmas számítási kapacitást igényel, és

⁸ Tom B Brown et al: *Language Models are Few-Shot Learners*. Advances in Neural Information Processing Systems. Curran Associates, Inc. 33: 1877–1901. doi: 10.48550/arXiv.2005.14165

⁹ ChatGPT <https://openai.com/blog/chatgpt/> (Letöltés: 2023. 02. 26.)

a futtatás és maga a tanítási folyamat időigényes. Azonban a rengeteg, kisebb számítási feladat masszívan párhuzamosítható; ez azt jelenti, hogy a különböző magok egyesével egy, de összességében számtalan részfeladatot végeznek el, amivel sokszorosára gyorsítható a folyamat grafikus kártyák használatával. A grafikus kártyák továbbá maguk is egymás mellé köthetők, így végül még ezeknek a hatalmas neurális hálózat modelleknek a tanítási ideje is lecsökkenthető napokra, természetesen az akár több százezer dolláros géppark fenntartási vagy bérleti költsége mellett.

Láthatjuk, hogy a legújabb, főként generatív modellekhez szükséges a drága, nagykapacitású géppark, valamint nagyon nagy adatmennyiségre van szükség. Ez utóbbi általánosságban is elmondható, a több adatból jobb MI készül. Innen már könnyen látható, hogy versenyelőnyből indul például a Tesla az önvezető autók terén, hiszen saját flottájából gigászi saját adatbázist tud kinyerni. A neurális hálózatok másik híres piacvezetője az OpenAI, ami a saját fejlesztésű – már említett – GPT-3 architektúra kitalálója, a DALL-E¹⁰ nevezetű szövegből kép (*text-to-image*) mesterséges intelligencia és a – már szintén említett – ChatGPT chatbot megalkotója. A vállalat több alkalommal is igen nagy befektetést kapott a Microsofttól. A ChatGPT egy intelligens chatbot. A tanítóhalmaza az internetről kinyert hatalmas információmennyiség és chat-beszélgetések, így képes nemcsak emberszerű írásos társalgásra, hanem a tanult tudást visszaadva esszéyszerű választ ad akár szakmai kérdésekre is – sikeresen teljesített amerikai jogi és gazdasági vizsgákat is.¹¹ A ChatGPT sikerességét mutatja, hogy a Microsoft több szolgáltatásába is már építi be az MI-t, valamint a Google a keresőmotorjával szemben olyan ellenfelet lát, amire válaszként saját verziójukat kezdték el kifejleszteni.

Egy MI kimenetét a siker, a széles körű érdeklődés és nyilvánosság ellenére azonban jelenleg érdemes fenntartásokkal kezelni. Egyrészt mondhatjuk, hogy a neurális hálózatok egyfajta fekete dobozok: maga a hálózat és a paramétereinek tanítása nem feleltethető meg egy hagyományos, kézzel írt algoritmusnak, gyakorlatilag lehetetlen determinálni és ellenőrizni, hogy minden bemenetre jó kimenetet ad-e. Így tehát ha a ChatGPT-vel íratnánk meg a szakdolgozatunkat, első ránézésre igen jó írást tartanánk a kezünkben, de könnyen előfordulhat, hogy az esszé tárgyi tévedést tartalmaz. Ugyan igen nagy valószínűséggel ad jó választ, de inkonzisztens módon nagyon súlyos tévedéseket tartalmazó, hibás kimenetek is előfordulnak, amik a „feketedoboz” jellegből adódóan nem kiszámíthatók és határozhatók meg előre. A jelenlegi verzióban egy példa erre a téves érvelés: amikor egy hamis állítás miértjére kérdezzük rá, a *chatbot* megpróbál érvekkel válaszolni, annak ellenére, hogy az állítás eleve hamis, ezt nem képes felismerni. Egy másik népszerű kérdéskör a MI részrehajlása. Lehet-e rasszista egy *chatbot*? A válasz igen és nem. Nem, hiszen az MI nem egy gondolkodó lény, azonban amennyiben a *chatbot* tanító halmaza rasszista beszélgetéseket, megnyilvánulásokat tartalmazott jelentős részben, úgy ezt a mintázatot fogják tükrözni a MI válaszai is, tehát rasszista lehet. Természetesen a tanító adatok gyűjtése, megfelelő címkézése, válogatása, tisztítása újfent mind igen jelentős idő és költség.

¹⁰ DALL-E 2 <https://openai.com/dall-e-2/> (Letöltés: 2023. 02. 26.)

¹¹ ChatGPT passes exams from law and business schools <https://edition.cnn.com/2023/01/26/tech/chatgpt-passes-exams/index.html> (Letöltés: 2023. 02. 26.)

Tény tehát, hogy a legmodernebb és legnevesebb – tipikusan generatív – neurális hálózatok kutatása és fejlesztése igen költséges vállalkozás. Azonban a feladat specifikusabb, nem generatív MI-hoz használt hálózatok szerencsére jóval kisebbek, és a kisebb hálózatoknak kevesebb adat is elég a megfelelő tanításhoz és működéshez. Magyarországon a MILAB egyfajta gyűjtő, esernyő szervezatként osztja el a forrásokat, ezzel támogatva a MI-kutatást és -fejlesztést. A jelenlegi kutatások jelentős része a következő területekhez kapcsolódik: önvezető drónok, önvezető autó, orvosi alkalmazás, mezőgazdaság; tehát leginkább az automatizáláson van a hangsúly.

A cikk további részében néhány, a 2023-as AI&AUT Expón megjelent demonstráció kerül bemutatásra, mint a magyarországi MI-kutatás és-fejlesztés példái.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) kutatói olyan mesterséges intelligenciát hoztak létre, amely automatizált módon, egy egyszerű színes kamera segítségével jó pontossággal képes meghatározni a tejlő szarvasmarhák testállapotindexét (*body condition index*). Szintén a mezőgazdaságban a Xnetik¹² XAG okos drónokat kínál, amelyek mesterséges intelligencia segítségével képesek feltérképezni a biomassza-változást a levegőből, illetve felismerve a növényeket, földi vagy légi, célzott permetezést vagy granulátumszórást hajtanak végre a kijelölt területen. A Clementine Hanga nevű virtuális asszisztense hangalapon dolgozik, kiváltva ezzel az előre programozott, választásalapú interaktív hangmenü (IVR) callcenter-rendszereket. Külön neurális hálózatok dolgozzák fel és alakítják szöveggé az emberi hangot, kiértékelik a szöveget és alakítanak rá választ, végül azt szövegből hanggá alakítják vissza.

A Bosch és a Continental is saját önvezető technológia fejlesztésén dolgozik. Egy ilyen rendszer részét képezhetik a Széchenyi Egyetemen fejlesztett, kameraalapú útfelszín, sáv, jármű- és gyalogosfelismerő neurális hálózatok.

A Számítástechnikai és Automatizálási Kutatóintézet (SZTAKI), a MILAB és a kiállításon szintén részt vevő Autonóm Rendszerek Nemzeti Laboratórium (ARNL) koordinátora is, így több demonstrációval is jelen voltak a kiállításon. A SZTAKI is bemutatta saját kutatását az önvezető autók témakörében. Magyarországon ezek tesztelésére épült ki a ZalaZONE¹³ tesztpálya és kutatás-fejlesztés segítő központ, ahol többek között a Széchenyi Egyetem és a SZTAKI technológiáit is tesztelik. Fontos szerepet kaptak a drónok is: a SZTAKI fejlesztésében mesterséges intelligencia koordinálja több drón vagy egy drónraj kooperatív mozgását, segít feltérképezni és tájékozódni ezeknek az önvezető repülő járműveknek.

Jelen cikk szerzője a SZTAKI Számítógépes Optikai Érzékelés és Feldolgozás Kutatólaboratórium¹⁴ tagja. A labor a kiállításon három demonstrációval jelent meg. A hagyományos fénymikroszkópok mélységélessége a pár mikronos tartományban mozog, csak a tárgylemezzel párhuzamos síkot látja át. A labor digitális holografikus mikroszkóp rendszere viszont képes felvételt készíteni akár egy 1 milliméter vastag térfogatról is, amiben

¹² Xnetik <https://www.xnetik.hu/> (Letöltés: 2023. 02. 26.)

¹³ ZalaZONE <https://zalazone.hu/> (Letöltés: 2023. 02. 26.)

¹⁴ SZTAKI Számítógépes Optikai Érzékelés és Feldolgozás Kutatólaboratórium <https://www.sztaki.hu/tudomany/reszlegek/analogic> (Letöltés: 2023. 02. 26.)

folyadék vagy gáz található. A prezentált rendszerben mikrofluidikai csatornán folyik át a tesztelni kívánt folyadékminta, úgymint ivóvíz, szennyvíz, természetes vizek mintája, vagy például sör. Az átfolyó folyadékról egyidejűleg készített volumetrikus képeken utólag, digitálisan lehet „végigfókuszálni” a Z-síkon – hasonlóan, mint ahogy a fénymikroszkóp fókuszát tekerjük. A leképezett mintában mesterséges intelligencia találja meg és osztályozza a keresett részecskéket, például algákat, algatelepeket, baktériumokat, egysejtűeket, élesztőt, törmeléket, illetve osztályozza, rendszerezi ezeket. Az eredményből a szoftver végül statisztikákat készít.

A labor szorosan együttműködik a Semmelweis Egyetemen és az inkubátorokat és orvosi eszközöket gyártó Medicor Zrt.-vel. Ennek keretében inkubátoros, koraszülött babák kameraalapú monitorozásának kutatása folyik. A koraszülött csecsemők bőre még nagyon érzékeny, sérülékeny, amit az érzékelők könnyen megsérthetnek. A kábelek egyébként zavarják a babákat is, csakúgy, mint az orvosokat, a nővéreket és a szülőket. A pulzuszórákat, a légzésmérést EKG-elektrodák segítségével lehet végezni, azonban ez utóbbiak folyamatos leszedése és felhelyezése miatt az eszközt csak indokolt esetben használják az orvosok. Ezeket helyettesíti egy infraszűrő nélküli színes kamera. Már a legtöbb kereskedelmi kamera, például egy mobiltelefon kamerája is képes felvenni a bőr emberi szem számára láthatatlan, apró színváltozásait, amiket a vér pulzálása okoz. Ebből megfelelő megvilágítás és zavaró mozgás nélkül már hagyományos algoritmusokkal is kinyerhető a pulzusráta, azonban egy mozgó koraszülött változó fényviszonyok között, a felnőtteknél gyengébb pulzussal már olyan kihívás, amihez mesterséges intelligenciát kell alkalmazni. A labor által készített rendszerben a kamera képe alapján több neurális hálózat értékeli ki, hogy a mérési körülmények adottak-e, és hogy kell-e mérni: a baba az inkubátorban van, épp nem történik sem orvosi beavatkozás, sem vizsgálat vagy etetés, illetve a fényviszonyok, képélesség stb. megfelelő-e. Ezután a képsorozatból neurális hálózat határozza meg a pulzusjelet, majd ebből a pulzus rátát. A légzésráta mérése – szintén az említett kiértékeléstől függően – a has mozgása alapján történik. Ehhez külön hálózat szegmentálja, maszkolja ki a baba hasát és hátát a végtagok nélkül, majd hagyományos algoritmus figyelni ezen terület mozgását. A projekt folytatásaként, a labor jelenlegi kutatása a babák alvás-ébrenlét ciklusának figyelésére irányul. A megfelelő mennyiségű és minőségű alvás nagyon fontos a koraszülöttek agyi fejlődéséhez ebben a kritikus életszakaszban. Az ilyen kisbabáknál az alvás és ébrenlét megállapítása még nem teljesen egyszerű, és ehhez az inkubátorokat folyamatosan figyelnie kellene a kórházi személyzetnek. Ehelyett újfent a kamerakép alapján határozná meg, és jelezne vissza a rendszer: a baba mikor aludt eleget és mikor van ébren, mikorra kell a vizsgálatot és az etetést időzíteni.

A labor egy harmadik demonstrációval is jelen volt a kiállításon. A projekt egy személy, tipikusan autósófor vagy ember-gép kooperációban dolgozó gyártósori munkás figyelmének és fáradtságának meghatározását kutatja. Az egy kamerából és számítógépből álló rendszerben egy neurális hálózat érzékeli az emberi arcot, majd egy másik kijelöli az arc nevezetes pontjait: az arcéleket, orrot, szájat, szemeket, szemöldököt. Ezután algoritmikus úton, a pontok alapján már meghatározható lesz a fej irányultsága, a szemhéj zártsága és a zárás karakterisztikája (ti. „laposakat pislog”), valamint ha a megfigyelt személy ásít. Az előző projekthez hasonlóan ezúttal is meghatározható a pulzus. A demonstrációban még nem

implementált pupilladetekcióval a nézés iránya is megállapítható. Ezen adatok időbeli összességéből a jövőben meghatározható lesz a fáradtság mértéke, valamint az, hogy az illető például körülnéz-e egy kereszteződésben, figyeli-e az utcatáblákat, a robot mellett odafigyel-e arra, amit csinál.

Összességében tehát elmondható, hogy a magyarországi MI-kutatás lendületbe jött, a fókuszban a feladatspecifikusabb neurális hálózatok állnak. A MI jövőjének fényét egyelőre a nehéz tesztelhetőség és determinálhatóság tompítja, így ugyan a jelenlegi technológia is már igen sok feladat automatizálására alkalmas, az emberi kritikai ellenőrzést és felügyeletet továbbra is mindenképpen igénylik ezek a rendszerek. Az iparban így a kooperatív, „ember-robot” megoldások jelentik a fő alkalmazási módszert.

J. ÚJVÁRY Zsuzsanna

Dobsina:¹ a fonó és a városka veszedelme a török időkben

Absztrakt

Folyóiratunk jelen számában – egy kerekasztal-beszélgetés keretében – olvashatunk a magyar népzeneről, zenei anyanyelvünkről,² és annak színtereiről, az egykori fonóról is. Az alábbi tanulmány Dobsina bányászvároska törökök által történt 1584. évi megrablásáról szól. Az ellenség egy este váratlanul lepte meg a polgárokat:³ legelőször a fonóra tört rá, összeszedve az ott lévő leányokat, majd a házak ajtaját betörve, senkit sem kímélve, rabszíjra fűzte a lakosságot, majd felgyújtotta a városkát.

A fonó

A középkorban és a kora újkorban, leszámítva a legiparosodottabb nyugat-európai régiót, az emberek túlnyomó többsége mezőgazdasági munkából élt, és nagyrészt vidéken, falvakban lakott. A Magyar Királyságban a lakosság 85–90%-a falvakban, legfeljebb mezővárosokban lakott. A jobbágyok és a mezővárosokban – vagy akár még a szabad királyi városokban is – lakó polgárok közösségi térhasználatának legfőbb színterei a település központjában létesített *helyi piac*, a falu legelőkelőbb helyén, egy domboldalon vagy kisebb magaslaton álló *templom*, a *ko(r)csma* és a *fonó voltak*. Ha nem volt ilyen épület, akkor valamelyik gazda pajtája, csűrje, esetleg üresen álló háza állt a lakosság rendelkezésére. Ezeken a helyeken találkoztak a közösség tagjai; a piacon beszéltek meg a mindennapok eseményeit, itt pletykálgáltak, és többnyire itt volt a szégyenkaloda is. Ha az adott településnek éves vásártartási joga is volt, akkor a vásárnapon az ország távolabbi területeiről idegyűltek a kereskedők és iparosok, valamint a potenciális vevők is. A férfiak esténként az ivóban tárgyalhatták meg a közösség és tagjainak ügyeit, no persze a beszélgetés és a szórakozás

¹ Dobsina, Dopsina, Dobschau, ma: Dobsiňá, Szlovákia (SK). A település a Gömör-Szepesi érchegység középső táján, a Dobsina-patak partján fekvő, szász telepítésű szabadalmazott bányaváros, később mezőváros. Határában aranyat, ezüstöt, rezet, vasat, higanyt bányásztak. A 15. századtól a csetneki uradalomhoz tartozott. Ma a Rozsnyói járásban található. FÉNYES Elek: *Magyarország geográfiai szótára*, Pesten: Kozma Vazul, 1851. I.: 276. o.

² Bartók Béla és Kodály Zoltán nyomában, ezt a közkeletű kifejezést Lükő Gábor (1909–2001) Kossuth-díjas néprajzkutató, szociálpszichológus használta egyik könyve címeként: *Zenei anyanyelvünk* (Budapest: Táton Kiadó BT, 2003.) Ilyen címen Sárosi Bálint is adott ki könyvet (Budapest: Gondolat, 1973.), pedagógiai folyóirat, rádióműsor is működik a név alatt.

³ Dobsina török megrablásáról, felgyújtásáról egy hosszabb tanulmányt írtam. Vö. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *Egy bányaváros török pusztításának anatómiája: Dobsina 1584-ben*. In: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna (szerk.): *Oszmán–magyar viszony a 16–18. században. Tanulmányok a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom népeinek – magyarok, törökök, rácok, tatárok, zsidók, görögök és egyéb népek – hétköznapjairól; egyén és közösség viszonya*. Budapest: Szent István Társulat, 2020: 295–307.

közben ittak, sőt, ha úgy adódott, verekedés is előfordult. Vasárnap a templomban szentmisén vagy istentiszteleten volt kötelező a közösség tagjainak megjelenni, hogy azután a templom előtt találkozzon a falu apraja és nagyja, ünneplő ruhában, hogy ki-ki a saját rokonaival vagy szűkebb közösségének tagjaival beszélgethessen. Több helyen a templom bejárata előtt állt a szégyenkő,⁴ ahová a garázdákat, normaszegőket, gyakran a „szégyenbe esett leányokat” állították, hogy mindenki lássa és gyalázhassa őket. A templom melletti temető, a *cinterem* is gyakran volt találkozóhelye a falu közösségének – de azért ott nem illett hangoskodni. A fonó is közösségi térnek számított, főként a nők számára, de nem csak nekik. Általában a kender, a len és a gyapjú anyagának fonallá sodrását végezték itt kalákában a leányok és asszonyok – fiatalok és idősek egyaránt; erre a középkor óta vannak adatok.⁵ Ez többnyire az őszi betakarítás utáni hetekben kezdődött és egészen farsang végéig tartott. Mivel a fonóhoz éneklés, világi játékok és vidámság kapcsolódott, és a fiatal fiúk is betértek, a leányok és legények számára a fonó egyfajta ismerkedési térként, házassági piacként is működött. Nem véletlenül honosodtak meg az ún. *párosító játékok*, amelyekben hol a leányok, hol a fiúk választhattak maguknak párt. A fiatalok gyakran éjszakába nyúlóan együtt szórakoztak, noha a falusi öregek vagy a városi tanács nem ritkán rendeletben, illetve statútumban tiltotta meg az effajta „*fajtalan buja énekeket, táncot*”,⁶ amely – véleményük szerint – gyakran vezetett paráználkodáshoz, ami főbűnnek számított. A norma-, szabály- és törvényszegések erkölcsi és jogi megítélése a feudalizmus korában sokkal közelebb állt egymáshoz, mint manapság.⁷ Természetesen az egyházi hatóságok is tiltották, különösen a reformátusok ítélték el kemény szavakkal az éneket és a táncot, még a lakodalmakban is. Az 1576-ban megtartott hercegszöllősi⁸ zsinat megtiltotta az effajta mulatságot: „*Az táncz miképpen hogy keresztyén és tisztességes emberhez nem illik, ezenképpen senkinek szabaddá nem hagyjuk, hanem inkább azt akarjuk, hogy minden tanítók közönségesképen (!) tiltsa.*”⁹ Miskolczi Csulyak István református esperes az 1630-as években a következőt hirdette: „*a fonó nem egyéb, mint latorságnak hajléka.*”¹⁰ Az evangélikus egyházfik sem nézték jó szemmel a táncot és a mulatozást, így a fonót sem, de általában ők mégsem tiltották. Pilcz Gáspár,¹¹ a dobsinai

⁴ Szégyenkő, tarisznyakő, szégyenfa, pellengér – mind azonos tartalmú elnevezés. A megszegyenítő büntetőeszköz a 18. század végéig a botránnyt okozó, gyalázkodó, istenkáromló, a falu szokásait be nem tartó, erkölcstelen személyek megbüntetésére szolgált. Gyakran kikiáltások közepette kellett cipelnie a büntetendő személynek, vagy azon kellett állnia. [ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. IV. köt., Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981: 579. o.] Több helyen maradt fenn ilyen, a legjobb állapotban megmaradt szégyenkő Kiskunlacházán, a református templom mellett áll a 17. századból.

⁵ ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. II. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979: 197. o.

⁶ ORTUTAY 1979. I. m. 198. o.

⁷ MEZEY Barna: *Büntetőjog és szexualitás. Nemi bűncselekmények a feudális büntetőbíráskodásban*. In: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (szerk.): *Ámor, álm és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezeréves hazai kultúrtörténete*. Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. Budapest: Universitas Kiadó, 2002: 243–265: 244. o.

⁸ Hercegszöllős, Baranya vm., ma Kneževi Vinogradi, HR.

⁹ *A hercegszöllősi zsinat kánonjai*, 1576:30. In: PAYR Sándor: *A Dunántúli evangélikus egyházkerület története*. I. Sopron: a Dunántúli Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület, 1924: 815. o. Idézi: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *Polgári házassági szokások és erkölcs a 16–17. századi Magyarországon*. In: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (szerk.): *Ámor, álm és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezeréves hazai kultúrtörténete*. Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. Budapest: Universitas Kiadó, 2002: 67–82., 72. o.

¹⁰ ORTUTAY 1979. I. m. 198. o.

¹¹ Pilcz Gáspár 1552/53 körül született Szepesváralján, és 1605/6-ban halt meg Márkusfalván. Iskoláit Kassán és Eperjesen végezte, Wittenbergbe 1574-ben iratkozott be. *Ludi magister* (iskolamester) volt: Homonnán (1570),

evangélikus közösség lelkésze azonban keményen elítélte, sőt a bekövetkezett török támadást is az erkölcsi romlás büntetéséként könyvelte el. Pilczet azonban már a kortársai is az ún. *kripto-kálvinisták* (kriptokálvinisták) közé sorolták, és mivel ragaszkodott a radikális nézeteihez, az 1584. évi eperjesi zsinat ezért el is marasztalta.¹² A fonó megítélésében is a lutheránusnál radikálisabb, kálvinista nézete tükröződik: „*A Szepességen itt-ott – a vászonipar űzése céljából – megtűrik a leányoknak ama bizonyos összejöveteleit, melyek **fonó** név alatt ismeretesek. Nagyon hibáztatandó szokás ez; mert ezen összejövetelek a bűnnek mintegy telepei, melegágyai és a jó erkölcsök megrontói*” – írta visszaemlékezésében¹³ Pilcz prédikátor.¹⁴ E megjegyzés után pedig rögtön a tragédia leírása következik: „*Ezen Dobsinán is szokásban levő fonókra történt az első támadás, és a fiatal leányoknak nagy száma, kik e helyeken fogságba estek, az ellenségnek első zsákmánya lett. Egyúttal megrohanták a városka többi részeit az arra kijelölt csapatok, betörték mindenütt az ajtókat és kapukat...*”¹⁵

Az ellenség jól tudta, hogy egy-egy település – legyen az város vagy falu – lakóit leginkább és legnagyobb számban a közösségi térben, így jelen esetben a fonóban, máshol és máskor a templomban – például karácsonykor az éjféli istentiszteleten¹⁶ – vagy a piacon¹⁷ tudja megrohanni és rabságba hajtani...

Kassán 1573–74-ben, Késmárkon 1578-ban, Sárospatakon 1586-tól 1590-ig. Lelkészként működött: Kassán (Rueber János kassai főkapitány udvari lelkésze 1576-ban), Szendrőn (tábori lelkész) 1578-ban, Nagysároson 1579-ben, Dobsinán 1584-ben szolgált. A nagy török pusztítás után eltávozott a bányavároskából, és Kecserpeklén szolgált (1584). Késmárkon prédikátori állást töltött be 1586-ban, majd Márkusfalván 1587 és 1605 között. Pilcz philippista, majd 1584-től kriptokálvinista volt. Vö.: CSEPREGI Zoltán: *Evangélikus lelkészek Magyarországon* (ELEM). *Proszopográfiai rész. 1/2. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*. Budapest: MEDiT, 2015: 297. o.

Pilcz munkásságáról és elveiről lásd részletesen: RÁTH György: *Pilcz Gáspár és ellenfelei. Adalék a hazai kriptokálvinizmus hitvitázó irodalmához*. In: Magyar Könyvszemle. Budapest: 1893. Új Folyam, 1 (1892/93): 28–85. o.; RÁTH György: *Két kassai plébános a XVI. században*. In: Századok 29 (1895): 26–41, 119–135, 227–238, 329–341, 441–457. o.

¹² Pilcz ezután Sárospatakon volt iskolai rektor/tanító 1590-ig. Vö.: HECKENAST Gusztáv (főszerk.): *Ismerettára magyar nép számára*. 8. kötet, Pest: Heckenast, 1862: 582–583. o.

¹³ Ezt a tragikus eseményt a város akkori evangélikus lelkésze, Pilczius Gáspár vagy Pilcius Gáspár (Caspar Pilcz/ Piltcz/ Pilz) egy latin nyelvű munkában írta meg, de kéziratban maradt. A kéziratot Klesch Dániel Kristóf apja szekrényében találta meg és adta ki 1671-ben, Wittenbergben latinul és németül [GÖMÖRY Antal (szerk.): *A 600 éves Dopsina Jubileumi Emlékkönyve 1326–1926*. Putnok: Tapody Árpád, 1927. 25–26.].

A munkát Klein Samu magyarra fordította és megjelentette 1903-ban. Vö. KLEIN Samu (ford. és kiad.): *A török betörése Dobsinára 1584. évi október hó 14-én. Piltzius Gáspár latin eredetijének fordítása előszóval és a szükséges magyarázatokkal*, Rozsnyó, 1903. (A továbbiakban: PILCZ I. m.)

¹⁴ PILCZ I. m. 44. o.

¹⁵ PILCZ I. m. 44. o.

¹⁶ A törökök 1640 karácsony éjszakáján, az éjféli istentiszteleten rohantak rá Alsó- és Felsőszölnök evangélikus közösségére a templomban. Vö.: „*Pogánnak markátu’...*” *Egy evangélikus közösség, Alsó- és Felsőszölnök török pusztítása*. In: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *Reformáció és katolikus megújulás. Tanulmányok a reformáció kezdetének 500. évfordulójára*. Budapest: Reformáció Emlékbizottság, 2017: 131–141. o.

¹⁷ A törökök igen kedvelték a nagy éves vásárok, esetleg nagyobb heti piacok sokadalmának megtámadását, kifosztását. Például Szikszóra többször is lecsaptak; 1573-ban, majd 1588-ban Rákóczi Zsigmond szendrői, majd egri kapitány akadályozta meg, hogy az ellenség elvigye a zsákmányt, és fényes győzelmet aratott fölöttük.

Dobsina

A Magyar Királyság legfontosabb nemesérc- és rézlelőhelyei az alsó- és a felső-magyarországi bányavárosok voltak,¹⁸ amelyek közül a felső-magyarországiak nagyrészt Szepes, kisebb részben Gömör vármegyékben feküdtek.¹⁹ E területek felé nyílt meg az út a törökök számára Bebek György várának, Füleknek 1554. évi elfoglalása után.

A frissen megszállt Fülek²⁰ várának 1556–1557-ből maradt fenn török zsoldlistája, eszerint ott 322 katona állomásozott.²¹ A kiemelten fontos határ menti várban a lovasok voltak többségben, hiszen ők tudták a környék falvait azok becserkészésével, megfélemlítésével adózásra kényszeríteni. Őket erősítették a környék török várainak csapatai. A fontos erősség megszerzése után azonnal megszervezték a Füleki szandzsákot Fülek központtal – ez határ menti területként működött, és őrsége innét indult zsákmányszerző és hódoltató portyákra a murányi és a távolabbi cseszneki völgybe. Az 1554. évi török dúlás 25 Gömör vármegyei községet teljesen, 22-t nagyobb részt pusztított el. Az előbbieknél közel a fele (11 község) soha többé nem települt újra.²² 1556-ban, majd az azt követő években a törökök kifosztották Rozsnyót,²³ Jolsvát,²⁴ valamint Dobsinát.²⁵ A német telepítésű bányavároska ekkortól török adófizetővé vált. Ezután újabb pusztítások történtek: az 1566-os hadjárat során a tatárok a Magyar Királyság északi és északkeleti részén, több vármegyét is érintve, rettenetes dúlást vittek végbe: ekkor 36 Gömör vármegyei falu pusztult el, de ezek nagy része újraterelődött, csupán hat község maradt pusztja.²⁶ 1573. március 14-én

¹⁸ Ezek az ún. hét alsó-magyarországi bányaváros: Selmecebánya, Schemnitz (Hont vármegyében, ma: Banská Štiavnica), Körmöcbánya, Kremnitz, (Bars vármegyében, ma: Kremnica), Besztercebánya, Neusohl (Zólyom vármegyében, ma: Banská Bystrica), Bakabánya, Pukantz (Hont vármegyében, ma: Pukanec), Bélabánya vagy Fehérbánya, Düllen (Hont vármegyében, ma: Banská Belá), Libetbánya, Libethen (Zólyom vármegyében, ma: Lubietová) és Újbánya, Königsberg (Bars vármegyében, ma: Nová Baňa), nyolcadikként: Breznóbánya, Briesen (Zólyom vármegyében, ma: Brezno). Ma mind: SK. A hét felső-magyarországi bányaváros: Gölnicbánya, Göllnitz (Szepes vármegyében, ma: Gelnica), Szomolnokbánya, Schmölnitz, (Szepes vármegyében, ma: Smolník), Rudabánya (Borsod vármegyében, Gömör vármegye szélén), Jászó (Abaúj vármegyében, ma: Jasov), Telkibánya (Abaúj vármegyében), Rozsnyóbánya, Rosenau (Gömör vármegyében, ma: Rožňava), Igló vagy Szepesújfalu, Zipser Neudorf (Szepes vármegyében, ma: Spišská Nová Ves). E települések, Rudabánya és Telkibánya kivételével, a mai Szlovákia (SK) területén fekszenek.

¹⁹ Gömör vármegye településrajzára vö. NOVÁK László: *Gömör megye településnéprajzi viszonyai*. Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, 38 (1999): 903–926. o. Gömör vármegyére lásd ILA Bálint: *Gömör megye 1. A megye története 1773-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.

²⁰ Fülek: Nógrád vármegyében lévő mezőváros. Erős várát a pelsőci Bebekék bírták és erősítették meg, 1554-ben a törökök csellel elfoglalták, és csak 1593-ban került vissza a keresztények kezére. A Füleki szandzsákról vö.: HEGYI Klára: *A füleki szandzsák*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019. Fülekről vö.: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *A füleki vár török világa*. In: CSÁMPAI Ottó – TELLÉR Tivadarné (szerk.): *Szent György Lovagrend a Felvidéken II*. Budapest: Heraldika, 2017: 138–149. o.; A Bebekéről vö.: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *Nők a kora újkori Magyarországon*. In: GARACZI Imre – KALMÁR Zoltán – MAJOR Gyöngyi (szerk.): *Pro Philosophia Évkönyv 2017*. Veszprém: Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2017: 31–58. o. Fülek, ma Fil'akovo, SK.

²¹ Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága II., A budai vilájet várainak adattára*. Budapest: História, MTA Történettudományi Intézete. 2007: 801–809, 801. o.

²² HEGYI 2019. 29. o.

²³ Rozsnyó, Rozsnyóbánya, Gömör vármegyei mezőváros, ma a Rozsnyói járás székhelye. Ma Rožňava, SK.

²⁴ Jolsva, szabadalmas mezőváros Gömör vármegyében, a Jolsva partján. FÉNYES I. m. II. 158–159. o. Ma Jelšava, SK.

²⁵ BLASKOVICS József: *Rimaszombat és vidéke a török hódoltság korában*. Budapest: Állami Gorkij Könyvtár, 1989: 7. o.

²⁶ HEGYI 2019. I. m. 29. o.

Rozsnyóra, 1574. augusztus 15-én Rédovára,²⁷ 1584. október 14-én pedig Dobsinára csapott le az ellenség.²⁸

A bányavárosok és a népesebb települések éves török adója a szandzsákbég fizetése gyanánt szolgált, míg a kisebbek tímár-birtokként lettek kiosztva: Rimaszombat, Csetnek és Rozsnyó a bégeké lett; Fülek (3000 akcse/60 Ft),²⁹ Jolsva (20 000 akcse/400 Ft), Rimaszombat (30 000 akcse/600 Ft), Csetnek (25 650 akcse/513 Ft), Tiszolc (12 500 akcse/250 Ft), Pelsőc (8000 akcse/160 Ft), Dobsina (7750 akcse/155 Ft), Rozsnyó (25 000 akcse/500 Ft) földesúri adóval szerepel az 1570-es években.³⁰

Egy 1582-re datált, ám valószínűleg 1594-ben készült magyar kamarai összeírás³¹ szerint a két megkérdezett dobsinai polgár eskü alatt azt vallotta, hogy a város kezdetben 150 Ft-ot fizetett a törököknek, amely hozzávetőlegesen megfelel a fentebb említett 7750 akcsének. Nyilván ez volt a kezdeti, „szelídebb” és „méltányosabb” összeg. Később azonban 400, majd 500 Ft-ot (= 25 000 akcse) adtak a füleki bégnek, amely összeg az eredetinek közel 3,5-szerese; mígnem megrabolták őket.³² A két vallomástevő polgár elmondása szerint könyörgésükre és a budai pasa közbenjárására évi 350 Ft-ban (= 17 500 akcse) egyeztek meg. Ekkor ez az adó, a magyar állami – a hódolt településeknek ennek csak a felét kellett fizetniük – és földesuruk számára fizetett összegén kívül összesen 8 portányi lakosságot terhelte.³³ Nehéz megállapítani, hogy ez pontosan hány családot jelentett. Ugyanis ekkorra a jobbágyporta, amely korábban adóalap volt, már csak adóegységet jelentett; így egy-egy porta több adózó családot is felölelt. 1577–78-ban a török adóösszeírásban Dobsinánál a dzsizje-hánék³⁴ száma 30 volt.³⁵ De még ez is legalább két-három családot jelenthetett háztartásonként, ún. „egy kenyéren élés” címen, adóelkerülés végett. A magyar hatóságok a porta helyett a házak

²⁷ Rédoava, Redowa (Neuhaus) 1899-ig ezen a néven, majd Sajóréde néven szerepelt, ma: Rejdová, SK. FÉNYES I. m. II. 284. o.

²⁸ PILCZ I. m. 8. o.

²⁹ Akcse, akcsa: török ezüst váltópénz, egyúttal a pénzügyi elszámolások egysége. A 16. század közepén 1 akcse 2 dénárt ért, azaz 1 magyar Ft 50 akcséval volt egyenértékű. A 17. században azonban már csak 1,5 dénárral számoltak, azaz 1 magyar Ft = 66,6 akcsét tett ki. Vö.: HEGYI 2007. I. m. I. 360. Lásd még részletesen: HEGYI Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. (História Könyvtár Monográfiák) Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1995: 74–75. o., 220. jz.

³⁰ Rimaszombat, Gömör vm., ma: Rimavská Sobota, SK; Csetnek, Gömör vm., ma: Štítňik, SK; Tiszolc, Gömör vm., ma: Tisovec, SK; Pelsőc, Gömör vm., ma: Plešivec, SK.

Az adóösszegekre lásd: HEGYI 2019. I. m. 46, 65. o.

³¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Magyar Kamara Archívuma, E 156 (U et C), Fasc. 59, No 13. (A továbbiakban: MNL OL U et C, 59/13) Az északi megyékre kiterjedő összeírást utólag datálták, de a tartalom alapján ítélve az téves. Az összeírást Hegyi Klára is használta *A füleki szandzsák* című munkájában, és én is elemeztem egyik munkámban. Vö.: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *A jogszokások szerepe a földesúr–jobbágy viszony alakulásában a Magyar Királyság északi megyéinek hódoltsági falvaiban*. In: NAGY Janka Teodóra – BOGNÁR Szabina – SZABÓ Ernő (szerk.): *Száz plusz tíz. Jubileumi kötet Tárkány Szücs Ernő (1921–1984). Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport (2011–2021)*. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem KPVK Bölcsészettudományi Kutatóközpont NTI, 2021: 355–373. o.

³² MNL OL U et C 59/13., p. 25

³³ MNL OL Magyar Kamara Archívuma, E 158, dikális összeírások, Gömör vármegye, 1582, 1596. adatbázisonline.hu/adatbázis/dikalis-osszeirasok, pp. 332, 436. (Letöltve: 2023. március 10.)

³⁴ Az oszmán állami kincstárnak fizetendő, ún. fejadót vagy dzsizjét vagy harádzsot (haracsot) elvben minden jobbágycsaládfőnek, hanéként (családi háztartásonként) kellett fizetni.

³⁵ HEGYI 2019. I. m. 65, 189. o.

szerinti összeírás bevezetése után, 1598-ban 79, sőt a következő évben 83 házat, benne adófizető háztartással írtak össze.³⁶

A török támadás

Blaskovics József kutatásai szerint 1580-ban a város megtagadta a törököknek az adófizetést, és mivel 1584-ben sem fizettek, rájuk törtek.³⁷ A rablást szemtanúként túlélő lelkész azonban másként írta le a történeteket:³⁸ mivel már sokan elszegényedtek a sok adótól, a polgárok azt kérték, hogy ezentúl ne egy összegben, hanem részletekben fizethessék az adót.³⁹ Ebbe bele is egyezett a török hatóság. Azonban az egyik török hivatalnok nem írta be az 1584. évben befizetett egyik részletet, hanem elsikkasztotta.⁴⁰ A törökök követelésére a város magisztrátusa követséget indított Fülekre, hogy bebizonyítsa: az az évi teljes adót befizették. A bég azonban nagy haragra gerjedt, és nem fogadván el az érveket, megfenyegette a várost: ha adott időre nem fizetik be az összeget, elpusztítják őket. A viszonylag hosszabb határidő, amit kaptak, azonban – Pilcz szerint – csupán csel volt, hogy a lakók éberségét elaltassa.⁴¹

A lelkész ekként írta le az ellenség viselkedését:

„A törökök kegyetlensége és kapzsisága határtalan. És bár e két gonoszság, t. i. a kegyetlenség, mely az alattvalók testét sanyargatja és a fősვნénység és rablási vágy, mely javainkat pusztítja, bármely zsarnokság jellemző tulajdonságaihoz tartozik: legszánandóbbak mégis azok, akik a vad török szolgaságában sínylenek. A különféle közigazgatási és katonai hivatalnok és parancsnok náluk vajmi gyakran változik, és az új ember nem is gondol arra, hogy a szegény adófizető nép terhein könnyítsen; inkább új meg új fajta zsarolással még többet törekszik kicsikarni. Azokat pedig, akiket ezen barbárok embertelenül teljesen kiszipolyoztak és a kemény elnyomatást fölpanaszolják, feleségeikkel és gyermekeikkel egyetemben örökös fogságra, vagy szolgaságra kárhoztatják anélkül, hogy az előzőleg elszenvedett sok sanyargatásokra és a már megfizetett járulékokra tekintettel volnának. Ugyan, hogyan érezhették magukat ama nagyon is szerencsétlen emberek? A jövő rabszolgaság réme folyton szemük előtt lebegett; e fenyegető veszély biztos bekövetkezik, ha az ellenség kapzsiságát kellőleg ki nem elégítik, mely mint egy tátongó örvény a biztos áldozati prédát követelni látszik.”⁴²

Pilcz jól ismerte az oszmán közigazgatás korruptségét és az adófizetés visszasságait. Kifejti, hogy ugyan balgaság volt a lakosság részéről helyben maradni és nem elfutni, de azt is hozzáteszi, hogy egyrészt földesuruk sem engedte volna meg az elmenekülést, másrészt a jövőbeli megszabadulás reménye is arra sarkallta a lakókat, hogy ne hagyják ott rokonaikat,

³⁶ MNL OL Magyar Kamara Archívuma, E 158, dikális összeírások, Gömör vármegye, 1582, 1596, 1598. adatbázisonline.hu/adatbázis/dikalis-osszeirasok, pp. 332, 436. (Letöltve: 2023. március 10.) pp. 434, 445. Az 1598. évi adatra lásd még DÁVID Zoltán: *Az 1598. évi házösszeírás*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2001: 175. o.

³⁷ BLASKOVICS I. m. 8. o.

³⁸ PILCZ I. m. 38. o.

³⁹ PILCZ I. m. 38. o.

⁴⁰ PILCZ I. m. 39. o.

⁴¹ PILCZ I. m. 41. o. Ezt a bekezdést a bővebben kifejtett, Dobsináról szóló tanulmányomból vettem át. Vö.: J. ÚJVÁRY 2020. I. m. 301. o.

⁴² PILCZ I. m. 39–40. o.; J. ÚJVÁRY 2020. I. m. 301–302.

vagyonukat. A jövőbeli bizonytalan bujdosás nehézségei is a helyben maradást erősítették. Harmadrészt, a városiak úgy gondolták, vagy legalábbis abban reménykedtek, hogy a török jelenlegi fenyegetése csupán a már tőlük megszokott súlytalan üzengetés, és az adó befizetésére kijelölt határidőig biztonságban érezhetik magukat.⁴³ A város elöljáróiban fel sem merült a gondolat, hogy a bajban keresztény földesuruk vagy a közeli magyar végvári katonák segítségét kérik, vagy hogy legalább öröket állítsanak a városba vezető utakhoz.

A lelkész cselnek nevezte a törökök részéről azt, hogy hosszabb hátralékfizetési határidőt adtak. Ez ugyanis elaltatta a városka vezetőinek éberségét. Azonban néhány nappal a küldöttség hazaérkezése után egy török rablócsapat járatlan utakon elérte Dobsinát. Kémjeik ugyanis azt jelentették, hogy a lakók nagy biztonságban érzik magukat, és minden ellenszegülés kizárható.⁴⁴

Az ellenséges csapatnak, amely 1584. október 14-én⁴⁵ lopakodott a bányavároska közelébe, többségét lovasok alkothatták, de bizonyára gyalogosok is voltak velük, akiknek kitűzött feladata volt az ejtendő rabok őrzése és azoknak erőltetett menetben Fülek felé hajtása.

Pilcz lelkész egy Kriezl nevű embert is megemlít, aki délután 4 óra körül az erdő felől érkezett haza, és a város feletti völgyecskében, a *Ramsengrundban* megbúvó törököt meglátta. Kötelességéhez híven azonnal jelentette is a város bírójának, aki a tanácsbeliekkel együtt éppen a kocsmában – az akkori városháza pincéjében⁴⁶ – ivott, és már meglehetősen részeg volt. Kriezl figyelmeztetését nem vették komolyan, és semmi óvintézkedést nem tettek. Kriezl családjával együtt elhagyta házát, és megbúvván a sűrűben, megmenekült.⁴⁷ A város elöljárói óriási mulasztást és bűnt követtek el a rájuk bízott közösség ellen; már a füleki bégtől hazajövet segítségért kellett volna folyamodniuk földesurukhoz, illetve a környező várak magyar őrségéhez, de legalábbis őrsemeket kellett volna állítaniuk. A történetekért Pilcz is felelős, bár ő csupán később szerzett tudomást a veszélyről; felelősségéről azonban hallgat visszaemlékezésében.⁴⁸ A lelkész ugyanis éppen a veszély idején tért haza; ezért nem mert saját házába bemenni, hogy frissen szült, gyermekágyas feleségét megmentse. Pilcz ehelyett gyáván, a paplak kertjén át a közeli erdőbe futott – asszonyát pedig gyermekével együtt sorsára hagyta.⁴⁹

A lesben álló törökök este 9-kor bújtak elő rejtkehelyükről. Ez az idő a városokban általában már az elcsendesedés ideje volt. Ekkor, vagy legkésőbb 10-kor a kocsmákat be kellett zárni. Rozsnyón például este 10-kor megkondult a harang, és minden nyilvános helyet be kellett csukni. Aki ez ellen vétett, azt keményen megbüntették; nemcsak az elkövetőt,

⁴³ PILCZ I. m. 42. o.

⁴⁴ PILCZ I. m. 42. o.

⁴⁵ 1584. október 14-e nyilván a régi naptár szerint értendő, hiszen Pilcz, lévén kriptokálvinista, nem fogadta el a VII. Gergely pápa által 1582-ben kihirdetett ún. Gergely-féle naptárat. A Magyar Királyságban, királyi kérésre, az 1588. évi országgyűlés engedélyezte az új naptár használatát. Először 1584-ben, Nagyszombatban nyomtattak az új időszámítás szerint is kalendáriumot. A protestánsok azonban még sokáig a régi naptár szerint datáltak. E szerint október 14-e szerdára esett. Vö.: SZENTPÉTERI Imre, Dr.: *Oklevéltani naptár*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1912. (Faksimile kiadás): 115. o.

⁴⁶ Pilcz „Rhatskeller”-nek írta. PILCZ I. m. 43. o.

⁴⁷ PILCZ I. m. 43. o.

⁴⁸ A 24 szepesi város 1584. évi martikulája latin nyelvű szövegében Grisner Bálint lelkész tett erről említést. Idézi: Klein Samu. Vö.: PILCZ I. m. 17–18. o.

⁴⁹ Erről még gúnyvers is készült. Vö.: PILCZ I. m. 15–17. o.

hanem a kocsmárost is. Éjjel senki sem járkalhatott, pláne nem fegyveresen; akit rajtakaptak, azt börtönbe zárták, és mind pénzbelileg, mind testileg megfenyítették. Erről és más szabályokról (például arról, hogy a vasárnapi istentisztelet alatt a kocsmáknak zárva kellett lenniük) az 1574. és az 1603. évi városi alapszabályok rendelkeztek.⁵⁰ 1612-ben egy rozsnói polgárt, Veres Mihályt azért fogták el, mert a házában fonót tartott.⁵¹ Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a dobsinai lelkészünk, még ha sajnálkozott is a szörnyű török pusztításon, azt mégis Isten jogos büntetésének tartotta.

Az ellenség jól tudta, hogy hol kell keresni a gyanútlan embereket; először a fonóra törtek – ahol nyilván fényt láttak. Itt fiatal lányokat fogtak meg, *„majd az előre kijelölt csapatok betörték mindenütt az ajtókat és kapukat; kihurczolták a házakból a részben meztelen, részben félig meztelen meglepett férfiakat (33) és asszonyokat (66 fiatal és 10 öreg asszony), fiúkat és leányokat; (243) kikutatták az összes kuczkókat és zugokat e célra már otthon elkészített gyertyák segítségével, és nem kímélték még a bölcsőben fekvő csecsemőket sem, onnan kiragadva török zsebeikbe, (szittyá tarisznyáikba) süllyesztették őket”* – írta a lelkész.⁵² Pilcz feleségét is így hurcolták el, aki a Füle felé vezető úton, gyermekével együtt sajnálatosan életét vesztette.

A törökök azonban nem érték be ennyivel. Nyilván már tapasztalatból tudták, hogy támadás esetén az emberek igyekeznek búvóhelyekre, „búvólikákba”, padlásokra, csűrökbe elmenekülni. Itt is ez történt: *„És még sem lohasztotta le a foglyok és rabok sokasága az ellenség dühét; hanem – mert észrevette (ti. a parancsnok vagy valamelyik katona), hogy sokan a házak fedelei alá menekültek –, megparancsolta a városka fölgyújtását. A gyorsan terjedő tűz lángba borította az épületeket, mi által azokat is fölfedezték, kik a sötétségben elrejtőzve, házfedelük alatt biztonságban maradtak volna, és most a kényszerűség őket is a törökök hatalmába kergette.”*⁵³

Szörnyű lehetett ez az éjszaka: vad török üvöltések, lópaták dobogása és nyerítések közepette sírtak az álmukból fölzavart gyermekek és asszonyok, miközben a meggyújtott házak födémjei vadul bevilágították az utcákat, cinkosan összejátszva az ellenséggel.

„Lehet-e nagyobb borzalmat elképzelni, mint egy kegyetlen ellenséget, ki barbár módon, karddal kezében, durván halállal fenyeget, ha meg nem hódolunk! Ha saját szemünkkel látnunk kell, mint válik borzalmas lángokban és ijesztő recscsenéssel saját lakásunk hamuvá! Mint rabolják el mindenünket; mint ragadják el embertelen barbárok feleségünket és gyermekeinket meztelenül ide-oda taszigálván és kegyetlenül bántalmazván őket! Oh, kimondhatatlan fájdalom, ha gyöngéden szeretett gyermekeinknek, kik panaszos hangon atyjukat hívogatják, segítségül nem siethetünk, mert saját magunkat is bilincsekbe vertek!” – kiáltott fel az emlékiró. Bár a lelkész ezt a szörnyű pusztítást egyúttal Isten büntetésének is tartotta, amelyet azoknak kellett elszenvedniük, akik nem voltak eléggé buzgók Isten szolgálatában, és napjaik inkább csak „dőzsölésben” teltek.⁵⁴

⁵⁰ MIKULIK József: *Magyar kisvárosi élet 1526–1715*. Rozsnó: Kovács Mihály Könyvnyomda, 1885: 112. o.

⁵¹ MIKULIK I. m. 113. o.

⁵² PILCZ, I. m. 45. o.

⁵³ PILCZ, I. m. 46. o.

⁵⁴ PILCZ, I. m. 48–49. o.

A török rabságba esettek sorsa

A támadás hajnal 3-ig tartott. Azután a hideg őszi időben a félig mezítelen, mezítlábas embereket erőltetett menetben hajtották Fülek felé, ám mivel nem értek oda egy nap alatt, következő éjszakára a rimaszombati templomba zárták őket.⁵⁵ Rimaszombatban nem volt komoly ellenállás, hiszen ez a város is hódolt volt. A rimaszombati nagytemplom pedig fallal volt körülkerítve⁵⁶, így a foglyokat könnyű volt őriztetni.

Amint a hosszú menet megérkezett Fülekre, a zsákmány egyharmadát török szokás szerint a bég kapta meg; a többiekét közszemlére bocsátották a kalmárok és zsidó rabszolgakereskedők szeme elé. Anyát gyermekétől, férjet feleségétől, menyasszonyt vőlegényétől szakítottak el.⁵⁷ „Igazán, még a vasból való szívet is könnyöretre és szánakozásra indította e siralmas látvány!” – kiáltott föl a lelkész. Bár a rabszolgavásár látványa az egyszerű embereket valóban megindította volna, a hivatásos rabszolgakereskedők szívét ez egyáltalán nem mozgatta meg. Az 1568. évi drinápolyi béke a rabszolgakereskedőket kitiltotta az országból; de a Hódoltságban ugyan ki tartotta vagy tartatta volna be ezeket a paragrafusokat?

*Magyarországi György barát értekezését*⁵⁸ sokan forgathatták ebben az időben – talán Pilcz Gáspár is találkozott a művel vagy ahhoz hasonlóval wittenbergi tartózkodása idején, hiszen az egyetemi városban tucatjával jelentek meg híradások, újságcikkek a törökök kegyetlenkedéséről, és a barát értekezését sokszor kiadták latinul és németül is. Pilcz pedig szinte testközelből élte meg – legalábbis felesége és újszülött gyermeke sorsán át – a borzalmakat, amelyeknek hangot is adott. „*Ki tudja elképzelni, milyen irtózatot rémület és kábulat fogja el azokat, akikre meglepetésszerűen rátörnek? Bizony elszáll az erejük, még ha szívről vasból vagy acélból van is. Mit tegyen, hová forduljon, aki hirtelen és váratlanul halálos ellenségét pillantja meg, amint kivont karddal feléje tart? Hallani is elég borzalmas, hát még átélni, én pedig mindezt a szörnyűséget tulajdon szememmel láttam*” – írta György barát.⁵⁹ Talán ilyen rémület fogta el lelkészünket is, amikor észlelvén a veszélyt, a paplak kiskapuján át elfutott, és nem gondolt arra, hogy gyermekágyas feleségét esetleg megmenthetné – de erről emlékiratában mélyen hallgatott.

Térjünk vissza György barát pontos leírásához, amelyből megtudhatjuk, hogyan adták-vették a szerencsétlen rabokat. „... minden városban kijelöltek néhány kereskedőt az emberek vételére és eladására. [...] Nemcsak a városokban működnek ezek a kereskedők, hanem láncokkal fölfegyverkezve együtt vonulnak a sereg táborával, és a rabokat a már foglyul ejtők kezéből megveszik, mert aki foglyot ejt, rögtön el is adja, hisz nem tud rá vigyázni. [...] A kereskedők, mihelyt megvették a foglyokat, tízesével-tizenkettesével láncra fűzik őket. Nincs az az orvos vagy felcser, aki felérne egy kereskedővel az emberek testalkatának és állapotának megítélésében. [...] [Ti.: az

⁵⁵ PILCZ, I. m. 48. o.

⁵⁶ A fallal körülvett főtéri templom szépen látszik azon a festményen, amely a várost 1769-ben ábrázolja, és jelenleg a Gömöri Múzeumban található.

⁵⁷ PILCZ, I. m. 49–50. o.

⁵⁸ Vö.: *Magyarországi György barát értekezése a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról*. In: *Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról*. Kiad., utószót írta és ford.: FÜGEDI Erik. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1976. (A továbbiakban: *Magyarországi György barát*.)

György barát 1438-ban került oszmán fogságba, amikor az ellenség Erdélybe tört. Húsz évi fogság után sikerült megszöknie, majd Rómába ment. Itt jelent meg visszaemlékezésének első kiadása 1480-ban. 1514-ig hétszer jelent meg, majd 1530-tól többször is, német nyelven is. (*Magyarországi György barát* I. m. 208–209. o.)

⁵⁹ *Magyarországi György barát* I. m. 32. o.

emberpiacon] meztelenre vetkőztetik és megvizsgálják őket, [...] mint az oktan barmot, a férfiak és nők szemérmét mindenki előtt megtapogatják és nyíltan mutogatják. [...] Itt az anya szeme láttára és szomorúságára adják el a fiút, a meghökkenő fiút félretolva veszik meg az anyát, az elvörösödő férj előtt mint kurvával játszanak a feleségével. Itt a kisgyermeket kitépik anyja öléből...”⁶⁰ Lelkésünk György baráthoz hasonlóan írta le a rabvásárt, a családok szétszakítását. Egy leány bátor tettét is megörökítette, aki azért, hogy szüzességét megvédje, leszúrta támadóját.⁶¹ Talán nem tévedünk, ha feltételezzük: a lelkész ismerte a barát értekezését. Pilcz a szülő anyák sorsát tartotta a legragikusabbnak. Több ilyen eset is történt, hogy a szülő nőtől a csecsemőt azonnal elvették és eladták, majd az ilyen asszonyoknak már másnap vagy harmadnap messze vidékre kellett gyalogolniuk.⁶²

A szám szerint 352 elhurcolt dobsinai rabnak is ez lett a sorsa; egyesek Budára, mások Székesfehérvárra vagy éppen Konstantinápolyba kerültek, és némelyeknek súlyosabb osztályrész jutott, mint maga a halál.⁶³ Közülük csupán néhánynak sikerült visszatérnie pátriájába.

Epilógus

Pilcz a szomorú elbeszéléshez – amely előtt voltak ún. előjelek, legalábbis szerinte – dörgedelmes szavakat fűz: „*Ne merje tehát senkisémet azt állítani: a Szepesség nagyon kellemes egy kert, hegységei legyőzhetetlen és áthághatatlan falak, melyek mi bennünk bátorságot keltenek és jókedvékké tehetnek!*”⁶⁴ Izajás próféta szavait idézi, és a kor wittenbergi szemlélete értelmében ajánlja az olvasónak: bűnbánatot tartva térjünk meg, és akkor Isten megkönyörül rajtunk.

A tragédia emlékét a dobsinai evangélikus templom falába beépített tábla is megőrizte.⁶⁵ A pusztítást csupán azok kerültek el, akik éppen a tárnákban, bányákban, valamint a lőcsei vásárban voltak. Nem tudjuk azok pontos számát, akiket a törökök a betörés során megöltek; mindenesetre hosszabb időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a nagy emberveszteséget az egykoron népes bányaváros kiheverje. Dobsina az elkövetkező években csupán igen alacsony portaszámmal szerepel az adóösszeírásokban: 1588-ban a városkában csak 9 portát jegyeztek föl.⁶⁶

A tragédia emlékére még a 20. század elején, sőt az 1930-as években is naponta megszólaltatták a templom tornyán lévő kis csengettyűt: este 9-kor, a pusztítás kezdetekor, és hajnali 3-kor.⁶⁷

⁶⁰ Magyarországi György barát I. m. 33–35. o.

⁶¹ PILCZ I. m. 51. o.

⁶² PILCZ I. m. 52. o.

⁶³ PILCZ I. m. 52. o. A rabságról ez volt a véleménye Magyarországi György barátnak is.

⁶⁴ PILCZ I. m. 53. o.

⁶⁵ PILCZ I. m. 63. o.

⁶⁶MNL OL Magyar Kamara Archívuma, E 158/15. köt., Gömör vármegye, 1588., (adatbazisonline.hu/adatbazis/dikalis-osszeirasok), p. 389.

⁶⁷ PILCZ I. m. 45. o.; Lux Gyula 1934-ben megjelent írásában még azt írta, hogy jelenleg is harangoznak Dobsinán este 9-kor és reggel 3-kor. Vö.: Lux Gyula: *Dobsina településének és birtoklásának története*. Turul 48 (1934): 55–65., 63. o.

Nőportrék

CSURKA Dóra

190 éve született dr. Torma Zsófia, az első magyar régésznő

2023 január végén a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület (ZMTE) jókora érdeklődés mellett, több mint 100 fő előtt tartott tudományos emlékülést az első magyar régésznőről, Torma Zsófiáról. A szakma számos tekintélyes képviselője méltatta jelentőségét, mind egyetértve azzal a ténnyel, hogy munkássága és gyűjteménye akár hazánkban, akár nemzetközi kontextusban sokkal nagyobb megbecsülést érdemelne.

Noha Torma az ősrégészet vonatkozásában rendkívüli fontosságú felfedezést tett, amelyre méltán lehetünk büszkék, napjainkig alig kap említést a tudományos szakirodalomban, a hivatalos történetírásban – ezen a tarthatatlan állapoton kívánt a tudományos konferencia változtatni.

Most szellemi időutazásra hívom a Kedves Olvasót! Idézzük fel együtt alakját, állítsunk közösen emléket neki!

Torma Zsófia 190 éve, 1832-ben született Csicsókeresztúron,¹ nemesi, nagybirtokos családban. A történelem iránti rajongását édesapjától, Torma Józseftől örökölhette, aki történész volt. Sőt testvére, Torma Károly is régész lett. Rómer Flóris² régész biztatására, 1875-ben kezdett ásatásba a Maros mentén, a Tordos közelében fekvő őskori telepen. Régészeti kutatásait anyagilag mind maga fedezte birtokai jövedelméből. A feltárás során több újkőkori kőeszköz, késő újkőkori és rézkori edénytöredék, szövőszéknehezék, agyagfigurák és kerékidolok, csonteszközök, rézfokosok és rézeszközök, szórvány kelta fibula és római pénzérmék kerültek elő, azonban a lelőhelynek és egyben a régióknak a legnagyobb szenzációját az agyagcserepeken felfedezett, bevéselt írásjelek jelentették. A gazdag leletanyagot, illetőleg a több mint 10 000 darabból álló régészeti gyűjteményét az Erdélyi Múzeum Egyesületnek ajándékozta.

Közép- és Délkelet-Európában már legalább 7000 éve létezett egy nagyon fejlett földművelő társadalom, ahol olyan települések is voltak, melyek lakossága több ezer embert is számlált. Ennek első nyomait Torma Zsófia tárta fel. Ezt a régészeti kultúrát később nagy

¹ Csicsókeresztúr: Beszterce-Naszód vármegyében, ma: Cristeștii Ciceului, RO.

² Rómer Flóris (1815–1889) bencés szerzetes, majd nagyváradi kanonok. Régész, művészettörténész, gimnáziumi, majd egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Őt szoktuk a régészet atyjának nevezni.

területen fellelték Közép- és Délkelet-Európában, de a legelső leletek a tordosi ásatásból kerültek elő.

A régészetben szokásos a feltárt kultúrát az első helyről elnevezni, ám ez esetben a második helyről, egy szerb falu nevére kapta a Tordos–Vinča kultúrkör a megjelölését, miközben felfedezőjének nevét alig említik.

A teljesség igénye nélkül, az alábbi fontos összegzéseket említem a konferencián elhangzottak közül.

Záhonyi András íráskutató rámutatott arra, hogy a tordosi leletanyag nagy része töredékekből áll. Az egy-egy agyagtöredéken lévő néhány jel megtalálható a székely–magyar rovás jelkészletében is, azonban rövidségük miatt összefüggő szöveggé nehezen értelmezhetők. A több jelet is tartalmazó néhány leleten többek szerint csillagképek ábrázolásai láthatók.

Tatárlakán 1961-ben, Nicolae Vlása kolozsvári régész egy hamvasztásos sírt tárt fel, és a leletek között van egy korong és két másik agyagtábla. A régész nem volt jelen a leletek megtalálásakor, ezért a feltárás jegyzőkönyvében nem szerepel pontosan, hogy melyik rétegből bukkantak fel. Záhonyi kiemelte, hogy a leletekkel együtt előkerült csontokon radiokarbonos vizsgálatot végeztek több laboratóriumban is, ennek eredménye: a leletek kora 5000–7000 év. Sinclair Hood, Harmatta János és Badiny Jós Ferenc szerint is a tordosi jelek mezopotámiai ideogrammákkal (piktogramokkal) azonosíthatók. A rovásutatók többsége ezeket a jeleket magyar rovásként azonosítja, de az olvasatok között nagy az eltérés. Záhonyi szerint a táblákon kétnyelvű (bilingvis) jelekről lehet szó: a jelek formailag csillagtérképként azonosíthatók – mezopotámiai szöveggé pedig az ábrázolt fontosabb csillagképek sumer neve. Az előadó erről könyvet is megjelentetett *A tatárlakai csillagóra* címmel.³ Az év kezdetekor megfigyelhető csillagállás időpontja (a precesszió alapján) Kr. e. 4500.

Dr. Madarassy Enikő⁴ videóüzenetben foglalta össze a témával kapcsolatos meglátásait. Véleménye szerint az első magyar régésznő tehetsége és 20 évig tartó, kiválóan dokumentált, alapos régészeti kutatómunkája, valamint kora szakirodalmának teljes ismerete hozta el számára azt a felismerést, miszerint az általa feltárt tordosi cserépdarabokon rokon jelek láthatók az addig ismertté vált trójai, majd babiloni régészeti jelekkel. Torma Zsófiát nemcsak régészeti tudása, hanem öt nyelv ismerete és kiváló kommunikációs készsége is segítette munkájában. Erdemei elismeréseként, nem sokkal halála előtt, a Kolozsvári Egyetem királyi engedéllyel tiszteletbeli doktorrá avatta. Madarassy arra is rámutatott, hogy miután Torma jól ismerte környezetét, Erdély magyar népművészetét, párhuzamot látott a székely–magyar rovásjelekkel, különösen a ZS, NY, T és C jelekkel – ahogy levelezésében megírta Archibald Sayce-nek (1846–1933), az oxfordi egyetem professzorának is. Legfontosabb, munkásságát összegző műve: *Dácia a római foglalás előtt* – még kiadásra vár, és sajnálatos módon valamelyik múzeumi raktárban porosodik.

Madarassy szerint igen fontos feladat ennek a kéziratnak a felkutatása és restaurálása, emellett gyűjteményének nemzetközi bemutatása és kutathatóvá tétele is.

³ ZÁHONYI András: *A tatárlakai csillagóra*. Budapest: Fríg Kiadó, 2011.

⁴ Madarassy Enikő fizikus, alkalmazott matematikus, Svédországban élő kutató, aki Torma Zsófia munkásságával, életével foglalkozik.

Horváth Veronika⁵ a Kárpát-medence és Elő-Ázsia kora vaskori kulturális kapcsolatainak fontosságát méltatta Torma Zsófia munkásságában. Rámutatott arra, hogy a régész a tordosi telep fémtárgyainak bemutatásakor érdekes analógiákat talált a hettita fémművességgel, habár az eszközöket részletesebben nem tanulmányozta. Véleménye szerint: „ezen Ázsiából bevándorolt thrák nép az összes érczek előállításának ismeretével bírt, és így vette hazánknak érczekben gazdag bérczeit művelés alá, együtt készítve ércztárgyaival olcsóbb kőeszközöket.” Így mellőzte a kő-, bronz- és vaskor időbeli folyamatosságának mibenlétét, időben egymáshoz közelítve a tordosi telep újkőkori és rézkori vívmányait a kis-ázsiai és elő-ázsiai késő bronzkori és kora vaskori kulturális és technológiai jellegzetességeihez. Az előadó arra is rámutatott, hogy Torma Zsófia ezen meglátása miatt – a tordosi őskori telep valódi időrendjét tekintve – saját korát meghaladottnak tűnhet, azonban feltevéseit az őt követő XX. és XXI. századi magyar, német, olasz, angol és orosz kutatók, régészek nemzedékeinek munkássága és eredményei fokozatosan igazolják. Ennek egyik, jelenleg is problematikus sarokpontja a ma ismert régészeti leletek és lelőhelyek alapján beazonosítható, a magyar kutatásban „keleti Hallstatt-kultúrkörként” szereplő, valójában a délnémet területek felől és Elő-Ázsia irányából érkező, a Kárpát-medence, a keleti-alpi térség és az Al-Duna területén összefutó kulturális hatások egyvelege; ennek értelmezése ma is sok fejtörést okoz.

Torma Zsófia szellemi hagyatéka, ahogy azt **Friedrich Klára**⁶ előadásában kiemelte, „főként a XXI. században mutatkozik meg, ugyanis az ősrégészet általánosságban is, és a Kárpát-medencét tekintve is, most ért el arra a szintre, ahova ő 150 évvel ezelőtt már eljutott. Írástörténeti megállapításai is beigazolódtak.”

Örvendtes, hogy a világhírű erdélyi kutató hatását napjainkban egyre többen és külföldön is figyelembe veszik.

Az emlékülésen egy különleges könyvismertető is szerepelt a programban, ugyanis néhány éve, **Anders Kaliff svéd régészprofesszor** írt könyvet *Torma Zsófia és a civilizáció bölcsője. Erdély úttörő régészneje és felfedezései* (2018) címmel.

Az előbb svédül, majd a Székely Ház Alapítvány és a Bethlen Gábor Alap támogatásával magyarul is hozzáférhető mű megírására többek között az sarkallta a szerzőt, miszerint: „Torma Zsófia olyan kutató volt, aki megérdemli, hogy a figyelem középpontjába kerüljön napjainkban is, akárcsak egyedülálló felfedezései, valamint az az Erdély, amely őt alakította.”

Végezetül hadd idézzem a konferencia elnökének, **dr. Költő László régésznek**⁷ az összegzését: Torma Zsófia egyik „erénye” – mára szinte csak ezt emelik ki –, hogy az első régész volt. Ez elvitathatatlan, bár néhányan még „pályáztak” erre a címre. Ő volt, aki publikációival, kiállításával, összehasonlító módszerével, helyszíni gyűjtéseivel, rendszerezésével, tudományos kapcsolatrendszerével pályatársait valóban megelőzte. Természetesen szakmailag lényegesebb, hogy összefüggést talált a Kárpát-medence és Mezopotámia régészeti kultúrái (főként Trója) között, egyáltalán a tordosi leletek korát (neolitikum–rézkor–bronzkor–kelta) ma is helytálló módon meghatározta. Ezen belül leginkább a neolitikus leletek meghatározása volt korszakalkotó. Fontos érdeme, hogy a

⁵ Horváth Veronika régész, az erdélyi szkíta kor kutatója.

⁶ Friedrich Klára rovásírás-kutató.

⁷ Dr. Költő László régész, a MTA VEAB Iparrégészeti Munkabizottságának, 1994-től az Archaeometriai Munkabizottság titkára, illetve 1998-tól az Archeocomp Egyesület elnöke volt. Több régészeti szervezetnek a tagja, a Somogy vármegyei Rippl-Rónai Múzeum ny. igazgatója.

kerámiatárgyakon fellelt jeleket írásjegyekként azonosította, ami szintén forradalmian új felfedezés volt a maga korában. Néhányan még ma is sok jelet díszítésnek, legjobb esetben valamilyen „tamgának” fogadnak el. A felfedezett írásjegyeket pedig a mezopotámiai, közelebbről sumér írással hozta kapcsolatba. Az elsők között foglalkozott barlangkutatásokkal is. Munkásságával a külföldi szakma érdeklődését a Kárpát-medencére – Magyarországra, ezen belül Erdélyre – irányította. Először alkalmazta a társtudományok széles körű bevonását a régészeti munkába az antropológián, történettudományon, néprajzon, nyelvészen, geológián, ásványtanon és botanikán keresztül a vegyészetiig. (Ma ezt a természettudományok vonatkozásában összefoglalóan archaeometriának nevezzük.)

Kedves Olvasó!

Jelen rövid összegzéssel hadd csatlakozzam Torma Zsófia méltatói közé abban a szilárd reményben, hogy ha egyre több konferencia, emlékülés, tanácskozás, recenzió születik meg a témában, előbb-utóbb a vitás kérdések tisztázódnak, és közösen elindulhatunk egy igazabb magyar őstörténet felé.

Ha nagyon röviden kellene összefoglalnom azt, hogy mit hagyott az utókorra Torma Zsófia, miben látom ennek a nagyszerű tudósasszonynak a jelentőségét – nincs nehéz dolgom. Több művében is utalt arra, hogy az általa feltárt tordosi cserépdarabokon rokon ábrázolásokat, jeleket talált az addig ismertté vált trójai és mezopotámiai (sumér, akkád és babiloni) kultúráknál ismert szimbólumokkal. Vagyis az emberiség történetében a neolitikumban lezajlott legnagyobb hatású szellemi forradalom kiindulópontja a Kárpát-medence volt, s ennek első bizonyítékait ő fedezte fel. Fő műve 2500 elhalványodó ceruzarajzzal máig kéziratos formában álló munka, amely valószínűleg egy kolozsvári irattárban lapul, de leleteinek óriási jelentőségét ma már nem lehet elhallgatni.

Dialogus kultúráról, társadalomról, hitről és nőiségről

Beszélgetés Áchim Kovács Anikó hegedűművésszel

Áchim Kovács Anikó zenei tanulmányait Lányi Margitnál kezdte. Ezután a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Előkészítő Tagozatán Szenthelyi Miklós professzor tanítványa lett. 18 évesen Észak-Karolinában, Greensboróban megnyerte az Eastern Music Festival hegedűversenyét. Tanulmányait Szenthelyi Miklósnál, Devich Sándornál és Mihály Andrásnál folytatta a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán 1990-es diplomaszerezéséig. A kiváló amerikai hegedűművész Donald Weilerstein meghívására módja nyílt ezt követően, hogy tanulmányait a neves Cleveland Institute of Musicban folytassa. 1991-ben részt vett az Aspen Festivalon (Colorado) másodkoncertmesterként. A Cleveland Institute of Musicban 1992-ben szerezte újabb diplomáját. Kovács Anikó, aki az 1988-ban alakult Magyar Virtuózok Kamarazenekar alapító tagja és szólistája, sikeres koncertjeit olyan kiváló együttesekkel játszotta mint a

Mendelssohn Kamarazenekar, a Solti Kamarazenekar, a Győri Filharmonikusok, a Magyar Rádió és Televízió Szimfonikus Zenekara hazai és külföldi művészek vendéggjátékával. A Magyar Rádió felkérésére több egyenesadós-koncerten vett részt. Előadó körutakon Európa, Amerika, Dél-Korea, Japán és Katar koncerttermeiben lépett fel. Három önálló CD-lemeze jelent meg.

Oldalági leszármazottja Áchim L. András parasztpolitikusnak.

Áchim L. András a világelelmezés és a fenntarthatóság elvének korai megfogalmazója. Parasztpolitikusként, országgyűlési képviselőként, jómódú nagygazdaként *alkotmányos úton* kívánta képviselni a magyar agrárügyet, a földosztást és a magyar parasztság érdekét. Már 1903-ban szervezett formában az agrárszféra állami szinten történő demokratizálását tűzte ki céljául. Szlovák származásúként a magyar paraszt érdekét szolgálta. Érdeme, hogy elsőként

terjesztette ki a magyar parasztképviselőt a parlamentben (e tekintetben a Monarchiában és Európában is élen járt, ez pedig egyúttal a Monarchia igencsak demokratikus berendezkedéséről cáfolhatatlan tanúbizonyság) az általa 1906-ban alapított Magyarországi Földművelők, Kisgazdák és Kubikosok Szakegylete néven alapított parasztpárt révén. Ady, aki Áchimot enigmatikusan „paraszt Apolló”-ként emlegette, gerendási birtokán kereste fel. Áchim előrettekintésére, tisztánlátására, Kárpát-medencei léptékű elképzeléseire enged következtetni, hogy a Monarchia valamennyi nemzetiségével levelezésben állt. Elképzelésével a mezőgazdálkodás létfontosságú, mindmáig aktuális küldetését pontosan látta.

Örömteli hír, hogy a napokban Áchim L. András Békéscsaba díszpolgárává választották, tiszteletére emlékkoncertet szerveznek Áchim Erzsébet Svájcban élő neves orgonaművész, Áchim Kovács Anikó hegedűművész és Áchim Tibor klarinétművész részvételével, melyhez támogatást és támogatókat keresnek.

Józsa György Zoltán

Milyen koncertekre készül? Milyen tervek foglalkoztatják? Mi az, amit esetleg még nem játszott, és nagy álma, hogy a közeljövőben eljátszhatja?

Áchim Kovács Anikó

A legközelebbi, édesanyám nyolcvanadik születésnapja. Megszerveztük a volt növendékeivel több évtized távlatából az ünnepi koncertet. Erre tanultam meg egy olyan darabot, amelyet gyermekkorom óta szeretnék játszani. Most fogom először előadni nyilvánosság előtt. Ernst *A nyár utolsó rózsájáról* van szó, nagyon híres, technikailag rettenetesen nehéz, zeneileg is, de főleg technikailag. Ha ezt a darabot eljátszom, akkor azt mondom, hogy technikailag ennél nehezebb darabot már nem szeretnék játszani. Tehát, ha jól meg tudom csinálni. Thomas Moore költeményére, *Az elszáradt rózsza* című nagyon híres dalra komponálta a zeneszerző gyönyörű darabját.

Józsa György Zoltán

Bejárta a világot. Mi volt a legkedvesebb fellépése az elmúlt évek során?

Áchim Kovács Anikó

Ha külföldre gondolok, talán Japán volt a legérdekesebb, ahol elég sokat voltam. Kifejezetten egy meghívásos koncerten játszottam. Köztudomásúan a japánok rendkívül szeretik a magyarokat, rokonságot is vélnek felfedezni a magyarsággal. Az a fajta fogadtatás, amelyben ott, Oszakában részesítettek, lebilincselő volt. Jászottam Sarasate *Cigánydalait*, Saint-Saëns *Rondo capriccioso*-ját, Beethoven *Kreutzer szonátáját*. Ezek voltak a főbb darabok, nehezek. Beethoven tizenkét szonátájából az egyiket. A romantika korszakában keletkezett *Cigánydalok* szintén rendkívül népszerű és rendkívül nehéz. A japánok ezt különösen nagyra értékelték.

Józsa György Zoltán

Esett szó olyan szakmai kérdésekről, mint amilyen a Kodály-módszer?

Áchim Kovács Anikó

Ó, hogyne! A japánok sokat kérdeztek róla. Kértek, hogy énekeljem el a népdalokat. Szerették volna hallani, hogyan kell a szöveget autentikusan kiejteni, hangsúlyozni. A módszer elképesztő becsben van. Mondhatni, hogy nagyobb becsülete van, mint Magyarországon. Elképesztő, hogy a japánok milyen magasra törnek, ahogyan technikai-műszaki fejlettség terén is, ugyanúgy a zenében is.

Józsa György Zoltán

Ez feltehetően köszönhető a kifinomult oktatási rendszernek, a nagyon alapos képzésnek...

Áchim Kovács Anikó

A japán oktatás a diákok számára rettenetesen nehéz, olyan fegyelemre tanítják a gyerekeket, amely ma már – más tájakon – kihalt. Magukat egyfajta „ázsiai németeknek” tartják. Ugyanaz a szervezettség, fegyelmezettség, mindent előre kiszámítani, hibázni nem lehet. Ezzel nem értek egyet. Visszaüt. Emberek vagyunk, lehet hibázni. Ők inkább harakirit követnek el.

Józsa György Zoltán

Talán ettől a magas kultúrától várhat valamit Európa? Hozhat ez egy új reneszánszt?

Áchim Kovács Anikó

Nem tudom. Őszintén nem tudom. Kívánnám, bár így lenne. Rég nem voltam már Japánban, de tudom, hogy ott is sajnálatos demoralizáció folyik. Ez a generáció már messze nem tartja azt, amit a régiek. Vegyük csak az étkezést, oda is bementek a gyorsétteremláncok, a gyerekek elhíznak, noha a világ legegészségesebb nemzete voltak.

Józsa György Zoltán

Merre járt még a világban?

Áchim Kovács Anikó

Rengeteg helyen: Észak-, Közép- és Dél-Amerikában egyaránt, Argentínában háromszor is, Guatemalában, Costa Ricában. Bejártuk egész Amerikát, ötven államában voltunk. Először 1986-ban vettem részt az Eastern Music Festivalon, ahol versenygyőztes lehettem, majd 1991-ben a Clevelandi Zeneakadémián tanultam, ahol megszereztem második művészeti diplomámat Donald Weilerstein professzornál. A kisfiam is kint született, utána pedig hazaköltöztünk. A Magyar Virtuózok Kamarazenekarral – aminek alapító tagja vagyok – bejártuk keresztül-kasul a világot, többek között Amerikát is, az összes államban voltunk, a Columbia Management szervezésében a rendszerváltás után. Komoly koncerttermekben nagyszerű közönség volt, nem minden nap persze. A magyar művészeknek mindenütt nagy respektje volt. Akárhová mentünk a világban, ezt tapasztaltam. Egyszer-kétszer találkoztunk magyar emigránsokkal is. Sajnos nem volt jellemző. Argentínában például, ahol elvittek a nagykövetségre, megjelentek kint élő magyarok.

Józsa György Zoltán

Mi volt a műsorukon? Ha Ön állítana össze programot, mit mutatna meg a magyar művészek és zeneszerzők tudásából?

Áchim Kovács Anikó

Három-négyféle programot játszottunk felváltva a két hónap alatt. Bartóktól a *Román táncokat* és a *Divertimentót*, Mozart *Kis éji zene* című darabját, populáris darabokat, Bartóknak köszönhetően magyar zenét, Kodályt is, a *Rókatáncot* Weiner Leótól nagyon sokat játszottuk. Mindenekelőtt Dohnányit mutatnám meg. Az a méltatlanul félretett szerző, akit sajnos nem becsülünk meg eléggé. Nagy szívfájdalom. Ahogyan a II. világháború után elbántak vele... Ráfogták azt, ami nem volt igaz, hogy németbarát volt... Nem is tudom, hogy ezt rendbe lehet-e tenni. Nincs igazán rehabilitálva ma sem. Azt nem tudom, mennyire van nyugaton kultusza. Hogy Magyarországon? Az szégyen Magyarországra nézve, ezt kell mondjam. Mindenesetre nagyszerű művei vannak. A rádióban egyenes adásban játszottam egyik szonátáját és a *Ruralia hungarica* című darabját jó pár éve. Gyönyörű, igazi magyar zene. Hegedűversenyei is vannak, mint ahogy egyéb kamaraművei is. A másik méltatlanul keveset játszott szerző Járdányi Pál. Érthetetlen, miért teszik ennyire félre Magyarországon. Kialakult az a kis kör, akiket állandóan játszanak, néha bővítik. Őt nem is hallani.

Józsa György Zoltán

Nagyapjának rokonáról kérdezném. Oldalági leszármazottként dédapja lehetne, tehát rokonáról, Áchim L. Andrásról kérdezem. Hogyan él az alakja a családi történetekben? Milyen személyes kötődése van hozzá?

Áchim Kovács Anikó

Nagyapám nagyon sokat mesélt róla gyerekkorunk óta. Tudtuk, hogy bátor, szabadszájú ember volt. Ami a szívében, az a száján. Óriási vagyonú, legendásan nagyszívű ember volt. Nem hiába rajonganak érte mindmáig, a szegényeket segítette. Nem volt olyan kérés, amit ne teljesített volna. Szembefordult ugyanakkor az akkori – ha nem is politikai – rendszerrel, az egyházi körökkel jött létre sajnálatos ellentét. Mindenesetre földosztást követelt a nép számára.

Józsa György Zoltán

Ez még az I. világháború előtt volt. Ritkaságnak számított Európában.

Áchim Kovács Anikó

Később értesültem Ady Endréhez fűződő kiváló barátságáról, amelyet festmény örökít meg. Többször találkoztak, Ady hasonló szellemiségű lévén, költőként harcolt a népért.

Józsa György Zoltán

A történelemben közismerten a „Mi lett volna ha...?” kérdés nem helyénvaló. Gondolt mégis arra, hogy ha dédapja elképzelése megvalósul, másképp alakul esetleg a magyarországi parasztság helyzete? Amely 1945 után egy félresikerült „álföldosztás” után gyakorlatilag jogfosztott lett? Annak a parasztságnak, aki tulajdonképp mára eltűnt?

Áchim Kovács Anikó

Nem politikusként nehéz válaszolni erre. A Kisgazdapárt elődjének megalapítója volt tudomásom szerint. A parlamentben megjelentek, Áchim pedig a tanult embereket lenyűgözte beszédével. Nem volt tanult. Mikor született, édesanyja meghalt. Egyedüli gyerekként fiatalon elvesztette édesapját is. Minden rászakadt. Ehhez képest szenzációsan igazgatta a megörökölt hatalmas birtokot (200 hold saját tulajdon mellé 2000 holdat bérelt, ezen gazdálkodott). Személy szerint úgy gondolom, a parasztság élete másképp alakult volna, mert ő nem hagyta volna... Biztosan. A következő parlamenti ülésen... Nem az volt, aki csak úgy meghátrál. Nem éppen finom stílusáról volt ismert, sarkosan fogalmazott. Olyan tréfákat engedett meg magának, amit nem bocsátottak meg neki. Kifigurázott olyan embereket, akik nagyon magasan voltak.

Józsa György Zoltán

Áchim L. András kultuszának fenntartásáról gondoskodnak?

Áchim Kovács Anikó

Működik az Áchim L. András Társaság, édesanyám, Áchim Judit is többször ellátogatott hozzájuk. Molnár M. Eszter hatalmas ösztönzésére, aki évtizedek óta fáradhatatlanul kutatja Áchim L. András életművét, végre a városligeti Vajdahunyad várában van egy mellszobra. Gödöllőn, az Agrártudományi Egyetemen is van egy emléktábla róla. Kispesten is, ahol lakunk, van egy Áchim András utca, sajnos azonban az „L”-et lejegyzik a nevéből. Pesthidegkúton is viseli utca a nevét. Azt gondolom, hogy ez nagyon kevés, bár számos utca, városrész róla kapta a nevét. Sokkal többet érdemelne. Ezt Magyarországon kevesen ismerik fel. A mai fiatalok közül senki még csak nem is hallott róla, ezt pedig méltatlannak tartom.

Józsa György Zoltán

Mondhatjuk, hogy nemzetiségi környezetben, nemzetiségi származásúként tett Magyarorszáért?

Áchim Kovács Anikó

Igen, inkább így mondanám. Sokáig nem is beszélt magyarul. Emlékét Szlovákiában sem kellőképpen ápolják.

Józsa György Zoltán

Ha ebből a rideg politikus férfivilágból átváltunk egy másik síkra, mennyiben érzi úgy, hogy az Ön által választott hivatás, egyáltalán a zene mint jelenség, ami egy roppant ősi dolog, kezdve a sámánszertatásoktól, nagyon erőteljesen összeforr a nőiséggel?

Áchim Kovács Anikó

Manapság úgy tűnik, hogy egyre erőteljesebb a nők előretörése, például a korábban csak férfiak által megszólaltatott rézfúvós hangszeren. A zeneszerzők nagy része férfi volt. Inkább úgy vélem, hogy amióta az ember ember, és mióta beszél, a zene is párhuzamosan, ezzel egyidejűleg jött létre. A zene a rezgéseken és hullámokon alapszik. Teljesen transzcendentális, éppen ezért hat a legmélyebbre, mert megfoghatatlan. A gyógyászatban sem véletlenül tudják alkalmazni. Nem véletlenül Bach és Mozart zenéjét. Komoly

eredményeket érnek el ott, ahol a gyógyszeres terápia sem segít. Elképesztően mély rétegekbe képes lemenni. Gyógyít. Meg vagyok róla győződve. Egy példa a Bibliából Saul király esete. Hárfazenétől tudott megnyugodni, mikor rájöttek a dührohámok. Mind a mai napig ugyanígy működik. Aki egészséges lelkű, arra ugyanilyen módon tud hatni. Nem véletlenül mondják azt, hogy ha valaki elmegy egy koncertre, utána napokig, hetekig a hatása alatt van. Ott teremődik valami. Létrejön. Abban a pillanatban. Szerintem ez jó vagy rossz irányban is tudja befolyásolni, amennyiben rossz zenéről beszélhetünk. Külön kell választanunk ezen a ponton sajnos a romboló és a gyógyító zenét. Én a klasszikus zenét nevezném elsősorban gyógyítónak, természetesen azokat a könnyű zenéket mint a Beatles, olyat, ami dallamos. De azok, amelyek ma mennek hatalmas hangerővel, rettenetesen rombolók. Mindenképp negatív. Felajz. Ahelyett, hogy megnyugtatna. Ez a nagy különbség. Nem úgy, mint egy Mozart, Schubert vagy Bach. Attól megnyugszunk. Az a gond, hogy nagyon kis réteg az, akik a klasszikus, komoly zenét hallgatják a mindennapokban.

Józsa György Zoltán

Önkéntes választás vajon ez, vagy valami efelé viszi az embereket? Talán mindezek a bizonyos negatív energiák találnak felületeket az emberi lélekben?

Áchim Kovács Anikó

Én is sokat gondolkodtam, hogy mi lehet ennek az oka, egyáltalán mikor is kezdődött ez a borzalmas szerepcsere. Talán a 20. század elején kezdődött a folyamat, amikor az értékrendek kezdtek visszajukra fordulni, az irány megváltozott a rossz, silány minőség felé. Mára megkérdőjeleződik, mi a fehér-fekete, amit gyerekkorunk óta tudtunk, pl. a férfi-női szerepek. Úgy tudom, Amerikából indult az állandó háttérzene. Megszűnt a csend, valaminek mindig szólania kell. Miért? Miért kell, hogy valami állandóan elvonja a figyelmem? Nem tudok odafigyelni... Vagy ezt akarják? Hogy az ember ne gondolkodjék?

Józsa György Zoltán

Ha csak háttérzene, nem lehet igazi zeneélvezetről beszélni... Kétségkívül, ha az ember először szembesül a ténnyel, hogy belép valahová, meghallja a zenét, ez kellemes is lehetne. Komikusnak mondhatjuk, hogy egy szállodában a liftbe beszállva az embernek zenét „kell” hallgatnia... A permanens zenélés negatív értelemben nem a zene jelenlétét, hanem a folyamatos jelenléte folytán mintha éppen a hiányát sugallná...

Áchim Kovács Anikó

Hozzátennem, hogy egy ország van, ahol klasszikus zenét adnak... Japán. Mozart! Elképesztő! A metróban! Sehol a világon máshol. Lementünk, és Mozartot hallgattunk. Példaértékűnek tartom ezt, ahogy normális szinten próbálják tartani az emberi igényeket... Nem engedik lejjebb... A csend megszűnése mellett nem tudunk megállni, nem tudunk lélegezni. Azt kell mondanom, hogy sajnos a komolyzenében is tapasztalható egyfajta esés. A popularitás irányába megy el az előadóművészet. Sokszor cirkuszi mutatványt látunk a színpadon. Maguk az előadóművészek bohóckodnak. Itt a nőket előre kell hogy vegyem. Hiába vagyok én is nő, elképedek, belátom, hogy teljesen elvonják a figyelmet a lényegről, ruhával, viselkedéssel...

Józsa György Zoltán

Lehet, hogy ebbe a szerepbe kívülről kényszerítik őket?

Áchim Kovács Anikó

Ellent kell mondanom. Vannak művészek, akik ezt nem teszik magukévá. Ha a ruhán van a hangsúly, miért nem megy modellnek? Ha az ember klasszikus zenét akar hallgatni, mégis csak a zene, a zeneszerző gondolatai kellene hogy a középpontban legyenek. Említhetjük például Anne-Sophie Muttert. Nagy kedvencem, a németek leghíresebb női hegedűművésze, neki soha nem volt arra szüksége, hogy bohóckodjon a színpadon, mindig nagyon csinos volt.

Józsa György Zoltán

Komolyzenei tömegkoncerteken ezek mennyire jellemzők?

Áchim Kovács Anikó

Kínában például – többször voltunk Pekingben, Shanghaiban a Katar Filharmonikusokkal – telt házzal, több ráadásos koncertet adtunk. A közönség pontosan felméri, tudatában van annak, hogy amit lát, azt a művész bohóckodásnak szánja, vagy valóban tolmácsolja a darabot. Magam tapasztaltam, hogy óriási volt a respektje annak, aki konzervatív módon csak a zenét tolmácsolta.

Józsa György Zoltán

A nők valamiféleképpen közelebb tudják vinni a zenei kultúrát az emberekhez? Téves az a benyomás, hogy női muzsikusok kimondottan nagy tiszteletet váltanak ki a koncertteremben?

Áchim Kovács Anikó

Nem. Valóban, mert ez végül is férfiteljesítmény. Ha valaki végigjátszik egy háromnegyedórás hegedűversenyt kotta nélkül, memóriahiba nélkül, az bizony igen nehéz dolog. Tiszteletreméltó, ha egy nő ugyanazt a teljesítményt képes nyújtani, mint egy férfi. Nem hivatkozik más dologra, mint a gyerek vagy a család. Én magam is rendkívüli tiszteletet érzek azok iránt, akik a korosztályomba tartoznak, akár fiatalabbak. Nagyon nehéz ugyanis összeegyeztetni a pályát a családdal. Olyan hátszország kell ehhez, akik folyamatosan tudják biztosítani, hogy az ember zavartalanul gyakoroljon. Ez az alap. Tehermentesítik. Nagyon szerencsés vagyok, hogy a saját példámat hozzam. Nekem anyukám biztosította ezt a hátszorgot, ma is biztosítja. Egyébként zongoratanárnő. Délelőtt nem a főzéssel töltöm az időmet, hanem gyakorolok. Ha kedvem támad, akkor persze máskor, de semmiképpen nem a gyakorlási időből veszem el. Vagy egy férj, vagy egy szülő, vagy az ember annyira gazdag, hogy megteheti, hogy szakácsnője van... Akkor nem kell ezzel foglalkoznia. Ám ez keveseknek adatik meg.

Józsa György Zoltán

A muzsikusi életpálya ennyire sajátos életformát kíván meg?

Áchim Kovács Anikó

Semmihez nem tudom hasonlítani. Az előadóművészet azt jelenti, hogy egy adott pillanatban kell teljesíteni, nem máskor. Nem lehet kifogás. Hiszen a közönség kifizette a drága jegyet. Arra kíváncsi, s arra, hogy ennek fejében a maximumot kapja. Nem kíváncsiak semmilyen magánjellegű problémára. Az embernek függetlenül kell magát ezektől. Én például a nagy koncertek előtt mindig félresöpörtem mindent, már a megelőző hetekben. Csak arra kell koncentrálni.

Józsa György Zoltán

Mire a legbüszkébb?

Áchim Kovács Anikó

Hát a fiamra! Harminc éves, közgazdász. Nem zenél, bár hat évig ő is hegedült. Azt hiszem, büszke rám, bár nem mondja. Ott szokott lenni a koncertjeimen. Hegedűben nem jutott magasra. Kosárlabdázott, profi kosárlabdás is szeretett volna lenni. Sérülései után abba kellett hagynia, a mai napig nagyon szereti. Jelenleg adatforgalmazással foglalkozik, türelemmel magyaráz, tőlem igen távol áll a dolog.

Józsa György Zoltán

Magas zenekultúrával rendelkező családba született. Ez önmagában elegendő ambíciót ad. Kiktől kapta a legtöbb ösztönzést? Kik voltak az ideáljai?

Áchim Kovács Anikó

Édesanyám, zenetanárként elsődlegesen jelentette az inspirációt. Szerette volna, hogy húgommal együtt valamilyen hangszeren tanulunk. Aztán Lányi Margit nénihez kerültem, a Magyar Hegedűiskola egyik megalapítójához. Nála megtanultam a kemény munkafegyelmet, egyedül, napi 3-4 órás gyakorlással. Amit most tudok, nála tanultam, minden neki köszönhető. A többi már csak arra épült fel. Ezután Szenthelyi Miklós tanítványa lehettem tíz évig, komoly koncerteken játszatott bennünket. Mindkettejüknél azt tanultam, hogy nincs kifogás, nincs apelláta, csak a kemény munka. Arra számíthat, abban bízhat egyedül az ember. Arra kell törekednünk, hogy semmi hiba ne legyen. Az abszolút maximumot kell kitűzni célul. Nem mindig valósul meg, de saját tapasztalatból arra jöttem rá, ha valami nem sikerült, akkor vagy kevés volt a munka, vagy a körülmények nem voltak jók. Egy rosszul sikerült koncertet nehezen lehet kiheverni.

Számomra elsődlegesen az orosz iskola meghatározó. David Ojsztrahhoz visszamenni, az a hangzás, amit produkált, egészen egyedülálló. Technikailag rengetegen jutottak magasra, a csúcsra, lehet, hogy magasabbra is, mint ő. De az a fajta intenzív hang, ami egyszerre jön a hegedűvel meg az emberrel, teljesen egyedi volt nála. Kovács Dénes hasonló. Szememben és sokak szemében a XX. század legnagyobb magyar hegedűművésze volt. Nem véletlenül részesültek a felvételei nemzetközi díjakban. Beethoven hegedűversenyét a világ legjobb felvételének tartották. Olyan atmoszférát tudott teremteni, hogy tényleg megállt a levegő...

Nemrégiben Szergej Krilov orosz hegedűművészt hallottam, aki volt nálunk Katarban is. De nagyon szeretem Vengerov, Augustin Hadelich, Hillary Hahn, Pusker Júlia letisztult játékát is.

Józsa György Zoltán

Milyen kiemelkedő produkciókban jelenik meg ma a zene misszója? A mai ember számára a tájékozódás elvileg végtelen. A zene korlátokat dönt le, határokat lép át.

Áchim Kovács Anikó

Magyarországon el vagyunk kényeztetve, a koncertek közül válogathatunk, egyik jobb, mint a másik. Akár a Zeneakadémián, akár a MÜPÁ-ban. Nemzetközi szinten felveszik a versenyt. Vegyük csak a Fesztiválzenekart, a világ tíz legjobb zenekara közt van. Nagyszerűek a Nemzeti Filharmonikusok is, a magyar művészek, fiatalok is... Nemzetközi mértékkel. A zene valóban nem ismer határokat. A politikára visszatérve, Wagnert Izraelben nem lehetett játszani, mert antiszemita tekintették, aztán Daniel Barenboim kifakadása óta negyven éve megváltozott a helyzet. Azt mondta, hogy nem lehet, hogy ilyen zenéket csak azért kizárjanak, mert a zeneszerző elfogadhatatlan dolgokat vallott. A zene minden országban játszható.

Józsa György Zoltán

Aktuális, hogy most Csajkovszkij Lengyelországban lekerült a repertoárról.

Áchim Kovács Anikó

Borzasztó. Fogom a fejem, s azon gondolkodom, szegény Csajkovszkij mit tehet arról, hogy százötven év múlva ilyen szituáció alakul ki. Egyáltalán az orosz művészek mit tehetnek arról? Elképesztő! Nem találni szavakat, a politikát nem kellene összekeverni a kultúrával, a zenével. Nem eshet egyforma megítélés alá. A zeneszerzők életműve, Baché, Mozarté nem véletlenül maradt fenn több évszázadon keresztül. Miközben fogalmam sincs, ki volt a kultuszminiszter akkor... Úgy gondolom, hogy a jó Isten nem azért adta a zenét, hogy azt felhasználjuk pro vagy kontra nemzetiség vagy politika vonatkozásában. Tehát ennek a kettőnek nem szabadna, hogy egymáshoz bármiféle köze legyen. Szörnyűnek tartom, hogy összemosás. Ezek örök érvényű dolgok. Amíg a világ, világ, s míg ember lesz, addig minden sejtjében őrzi ezt a pluszt, ami a jó Isten ajándéka. Ez emel annyira a mindennapi átlagélet fölé. Ez az, ami előrevisz.

Józsa György Zoltán

Nyilván nem véletlen az egyházak zenekultusza?

Áchim Kovács Anikó

Nem. Ők is úgy gondolják, hogy ez egy különleges adottság, adomány. Azért kaptuk, hogy Istent dicsőítsük. Nem véletlen, régen a zeneszerző rá se írta nevét a darabra. Ma pedig a név azelőtt odakerül, hogy egy hangot is leírt volna – tisztelet a kivételnek. Bach kifejezetten Isten dicsőségére írta minden darabját. Bach számomra a mérce, senki nem tudja azt a hihetetlen egyszerűséget produkálni. Minden megfordult, nem hiszem, hogy egy zeneszerző ma abból indul ki, hogy kapott egy adományt. Úgy gondolják, ez nekik van, ezzel születtek. Az egyéni célok felülkerekedtek. A romantikában fordult meg a viszony. Jöttek a bécsi klasszikusok.

Beethoven képviselte azt a művészfigurát, aki egyedül állt a lábán: az ember volt a középpontban.

Józsa György Zoltán

A mai ember mennyire képes a muzsika révén közel kerülni az örökkévaló, a szakrális szférájához?

Áchim Kovács Anikó

A mai korban minden ez ellen szól, hogy megtalálja az egyén ezeket. Keresni kell. A Máté-passióban, János-passióban is megtalálni azonnal.

Kerekasztal

A magyar népzenei hagyomány jövője

2023. február 22.

Örmény Kulturális Központ

A kerekasztal-beszélgetés résztvevői:

Birinyi József Köztársasági Arany Érdemkereszttel kitüntetett néprajz-, népzenekutató, népihangszeres szólista, UNESCO FIAMP-díjas filmrendező,

Bognár Szilvia eMeRTon-díjas, Kodály Zoltán-emlékdíjas, Magyar Művészetért díjas folkénekes,

Bolya Mátyás a Kárpátia Folkműhely alapítójaként eMeRTon-díjas zenész,

Sebő Ferenc a Nemzet Művésze címmel kitüntetett Kossuth-díjas énekes, dalszerző, népzenekutató.

Moderátor:

Sütő Zoltán

Sütő Zoltán

Szeretettel köszöntöm a mai kerekasztal-beszélgetés résztvevőit, akikkel a magyar népzenei hagyomány jövőjéről fogunk némi eszmefuttatást megengedni magunknak.

Bemutatom mindjárt a résztvevőket.

Először is Bognár Szilviát, akit a MAKÁM együttes énekeseként ismertünk meg. A Bognár Szilvia Sextett alapítója. Annak a csapatnak, amely a jazz és az indiai klasszikus zene jellegzetességeit ötvözi a különböző nemzetiségi népdalokkal.

Birinyi Józsefet, aki népzene-, néprajzkutató, a KÓTA társelnöke, a Néprajzi Múzeum Népzenei Gyűjteményének volt vezetője és rendkívül nagy hangszergyűjteménnyel rendelkezik. Érdekeség, hogy a Birinyi Gyűjtemény hangszerei többségén játszik is.

Sebő Ferencet, aki mindannyiunk számára a magyar táncművészet elindítójaként ismert. Kodály és Bartók hagyományát követve, saját gyűjtésével a népzene kutatásba is bekapcsolódva gyarapította népzeneinket.

Bolya Mátyást, aki a hangszeres zenében tűnt fel eredetileg. Többek között lant és kobzon játszik. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Népzene Tanszékének a vezetője, az MTA Zenetudományi Intézet Archivumának a vezetője.

Rövid történettel szeretném bevezetni a beszélgetést, aminek az az érdekessége, hogy ezelőtt olyan negyven éve történt. Buszon utaztam Bajától Solt felé, amikor figyelmes lettem egy beszélgetésre két férfi között. Az egyik rendkívül nagy lelkesedéssel mutatott ki a buszból

az út melletti halastóra, és arról beszélt, hogy annál csodálatosabb nincs, mint amikor hajnalban egy csónakon megszólal a tárogató.

Nagyon mély benyomást tett rám az, hogy mennyire eleven volt még ennek az embernek a népzene. Szinte együtt élt vele. Nem külső szemlélőként, hanem részeseként beszélt róla, még hozzá teljes átéléssel.

Ebből kiindulva próbáljuk meg áttekinteni most azt, hogy a népzene milyen utat járt be – mondjuk 40 évvel ezelőtől kezdve –, és milyen fordulópontok köthetők hozzá, amiből talán lehet valamennyire következtetni arra is, hogy mi lesz a magyar népzenei hagyomány jövője. Talán Szilviával kezdeném.

Bognár Szilvia

Pedig én akkor még csak pólyában voltam.

Sütő Zoltán

Annál érdekesebb lehet, hogy mi volt az az alapélmény, ami mégis annyira megérintett, hogy a népzene irányába fordultál. Jóllehet tudok róla, hogy elsőre nem is annyira a népzene került fókuszba.

Bognár Szilvia

Legalábbis családi környezetben nem népzene-t hallgattunk elsősorban. Ezt gyakorlatilag nem otthonról hozom, bár az édesanyám a mai napig nagyon szeret énekelni. A nagyapám is nótás kedvű volt, de inkább nótás, mint népdalos kedvű. 11 éves koromban sodort az élet és az iskolai közösség a Fonó szövíszakkörbe, Tanai Erzsébethez.

Elég cserfes gyerek voltam, úgyhogy már akkor is kiálltam egy-egy ünnepségen dalolni, szavalni, furulyázni, ahogy éppen adódott és amire szükség volt. Népdalokat a kis szövíszakkörben dudorásztunk a szövíés mellett. Talán középiskolás voltam, amikor valóban elkezdtem Erzsínél a Vasi Népdalstúdióban dalolni. Meg kell valljam, hogy a közösség, az együtt éneklésnek a szeretete volt, ami engem ott ragasztott, és ami olyan élményt adott, hogy vágytam vissza az énekes társaim közé, meg a közös dalolásra. Úgyhogy ez volt az első mérföldkő.

Sütő Zoltán

Mindjárt megkapaszkodnék ebben a distinkcióban, amit tettél a népdal és a nóta között. És tulajdonképpen nagyon fontos lenne, hogy magát a népdalt valahogyan definiáljuk. Mit is értünk ma népdal alatt? Ez egy nagyon fontos kérdés.

Sebő Ferenc

Próbálok nem okoskodni, csak a lényegét elmondani. Amit mi népdalnak nevezünk, az nem egy egységes hagyomány, hanem több évszázadnak a lerakódása, mint a tortaszeletek egymáson, és attól függően, hogy hol van átvágva a torta, az a rész látszik ki belőle. Tehát a Kárpát-medence egy olyan érdekes terület, ahol nagyon-nagyon sokféle hatás van együtt, és mindenhol van valami olyan, amit máshol nem ismernek. A zenetörténészek arra jöttek rá, hogy ez szinte egy zenetörténeti példatár: a különféle zenei korszakok, stílusok lepárlódását lehet itt látni. Akik régi zenével foglalkoznak, azok nagyon nagy hasznát tudják venni ennek, mert van középkori zene, van barokk kori, van újabb kori. A magyar nóta a romantika

korszakának a jegyeit mutatja. Nem választanám tehát olyan élesen le az egészről, mint ahogy egy ideje már divat nálunk, mert ez volt az az anyag, ami az egész országban elterjedt, és a nemzeti mozgalommal együtt fejlődött. Mondhatjuk, ebből lett a nemzeti zene. A népdal erre nem volt alkalmas, mert minden faluban kicsit másképp énekelték. A népdalt én úgy határozom meg magamnak, hogy ez régi zene, historikus popzene, a popzene múltja. És ez soha nem volt olyan produkció, amit a „színpadon” kellett csodálni. Akik részt vettek benne, azoknak ez éppen olyan természetes volt, mint a beszéd. Olyan, mint az, ahogy megtanulunk beszélni.

Ugyanígy tanították meg az éneklést és a táncolást is, tehát a kommunikációnak a szentháromsága volt ez. A beszéd, az ének és a tánc. Nagyon szomorú vagyok, hogy ez az utóbbi kettő most már szinte „cikivé” kezd válni, már énekelni magában is „ciki”, és a fiatalok azzal szeretnek dicsekedni, hogy nincs hangom, és hogy nem tudok táncolni. Pedig ez is a kommunikáció része, és régebben – évszázadokig visszamenőleg – nagyon természetes módon és egyszerűen történt mindez. Az elsajátítását nem húszévesen kezdték. Addigra már kellett tudni táncolni, mert a tánc kellett a párválasztáshoz, az ének pedig ahhoz kellett, hogy az ember ne legyen dilis, ne kelljen orvoshoz járnia, hogy a feszültségeket ki tudja dolgozni magából. Erre mind szükség volt az életben, és hogy mennyire nem produkció még mostanában sem, arra egy példa:

A Codoba Florinnal történt meg állítólag Amerikában – a palatkai zenekar mostani felállásával –, hogy egy ezer fős koncerten megkérték, játsszon el valami palatkai táncrendet. Florin elkezd játszani, és hat ütem után abbahagyja. – Miért nem játszol tovább?

– Hát nem táncol senki, minek játszszak.

Szóval számára még abszurdnak tűnt, hogy valakik csak nézzék azt, hogy ő játszik. Csak ennyit akartam ezzel mondani: ez a lélegzetvételhez hasonló valami az éneklés, a tánc és a beszéd. És amikor megkérdeztem egy idős asszonyt, hogy Rózsi néni, hogy vertek bele magába 1200 dalt? Bottal verték, vagy hogy? Csak nézett rám. Azt mondta – „Feriike, az éneklés az gyógyít.” – Na, pedagógiai módszertan, tessék.

Sütő Zoltán

Valaha a népdalok három különböző osztályáról tanultam. Mégpedig a régi stílusról, az új stílusról és a vegyes osztályról. Ezek korokhoz kötődnek?

Sebő Ferenc

Most már tudjuk, hogy igen. Most már. Volt ugyanis a Bartók-féle első nekifutás. A régi stílust éppen azért is tudták különválasztani, mert azt egy másik korosztály énekelte. Tehát az ő idejükben volt az új stílusnak a kialakulása, és akkor mindenki átállt arra. Ők ezt nemzedéki váltásnak tekintették. Amire ők kíváncsiak voltak, azt már csak az idősek ismerték. Ezek a pentaton ereszkedő és egyéb dallamok, és hát rengeteg típust állapítottak meg azóta.

A Dobszayék kétszázézer támlapot rendeztek el típusokban, ami ott van a Zenetudományi Intézetben, és erre nagyon büszkének kéne lennünk, mert éppen Bartók volt, aki a korszerű zenetudomány alapját már megpengette. Mondta, hogy sok adatok kell ahhoz, hogy az ember valami véleményt mondhasson.

Tehát a régi, új és vegyes osztályoz visszatérve: Az utóbbiban még legalább kétszázféle stílus van. Ez a tudósok számára érdekesség, mert ugyanis számítógép nélkül is így tudták rendezni (rendszerezni) az anyagokat. Bolyai Matyi elmeséli majd, hogy a számítógépet hogyan lehet

bekapcsolni a kutatásba, és hogy ez hogyan változtatja majd meg a frontvonalakat. A lényeg azonban az, hogy mi, magyarok nagyon-nagyon büszkéek lehetnénk arra, hogy milyen szépen feldolgozták az elődeink ezeket az anyagokat. Már a múlt századtól kezdve Vikár Béla bevezette a hangfelvételeket, aztán Kodály, Bartók, Lajtha, sorolhatnám Martin Györgyig bezárólag. Martin György a táncsal kezdte már, de igazából az maradt a végére, azt volt a legnehezebb tanulmányozni. Tehát olyan szépen feldolgozták, hogy nekünk, akik az 1970-es években kezdtünk el érdeklődni először a népzene iránt, és elindítottuk a revival népzene mozgalmat – tehát, hogy játsszuk el eredetiben úgy, ahogy az van –, már ott állt mögöttünk a tudomány. Martin György a lakásán szedte elő a szalagokat, mi pedig ott hasaltunk a szőnyegen. Játsozta, vitte, adta, másolta. Szóval az ő nemzedékük, Andrásfalvy Bertó, Sztanó Pali, a Pesovár testvérek a tudósoknak már az a generációja, akik nemcsak gyűjteni és rendezgetni akarták az anyagot, hanem azt meg is akarták tanulni.

Andrásfalvy Bertó provokálóan fölvettem a kérdést, hogy Bertó mit kerestetek ti Erdélyben, mi a csudának mentetek oda. Hát azt mondja: Kallós üzent, hogy ha időutazásban akartok részesülni, akkor gyertek át, nézzétek meg. Erdélyben még mennek a lakodalmak, a táncok. Itt ezt még lehet látni. Vittük tehát a kamerát, lefilmeztük, és elhatároztuk, hogy megtanuljuk, és mindenkinek megtaníttjuk. Na, ki találta fel a táncjátékot?

Kellett hozzá a zene. Mi pedig a Bélával (*Halmos Béla, a szerk.*) elkezdtük a széki zenét megtanulni, meg a méhkeréki zenét. Ott ketten indítottunk, és akkor már lehetett is táncolni. Tehát nemcsak táncgyűjtésekben, hanem a fesztiválokon a népművészet mestereivel is. A Karsai Zsiga bácsi például 40 évig a saját füttyére táncolt, mert nem volt zenéje. Úgyhogy ő nagyon megörült, amikor mi a *Lórincrevét* el tudtuk muzsikálni. Ezzel indult, és utána kis késéssel jött a táncmozgalom, amit viszont a táncgyűjtések találtak ki. És hát hangsúlyozom, sokan voltunk ennek a részesei. Azon pedig mindig mulatok, hogy így – ötven év elmúltával – aki csak megszólal, az mindenki elmeséli, hogy ő találta fel a táncjátékot. Ez nagyon jó, mert mindenki a magáénak érzi. Ennek örülök, ezt pozitívnak tartom.

Bolya Mátyás

Visszatérnék a népzene definíciójára. Talán természetes módon vágyunk arra, hogy definiáljunk, hogy megmondjuk azt, hogy ettől eddig tart a népzene. Azt, hogy ez itt a népzene, kérem szépen.

Van egy kurzusom az egyetemen, aminek az a címe, hogy „népzene”, és az első három előadás arról szól, hogy ezt a szót meghatározzuk. Aztán kiderül, hogy konkrét szabályokat nem találunk. Most Petőfi emlékévé van, és ott vannak a népdallá vált Petőfi-versek. Na ezt akkor melyik polcra rakjuk? Tehát nagyon-nagyon gazdag és sok-sok oda-vissza hatástól alakuló folyamat ez. Igazából ezt a folyamatot kell megérteni. Tehát az egy dolog, hogy hogyan és milyen szögben vágjuk meg azt a tortát, de az is kérdés, hogy mikor eszünk belőle. Melyik időpillanatban. Nagyon hosszú történet ez.

Sebő Ferenc

De Matyi, a lényegét nem is emeltem ki eddig. Azt, hogy ez mindig is „popzene” volt. Tehát nem liturgikus zene, mert az a templomban ment. Ez az utca zenéje volt, a mindennapok zenéje, akár sirató, akár vidám zene. Ez most teljesen mindegy. A lényeg, hogy ez popzene. Tudom, ezt a szót már elhasználták sok minden másra, mégis innen indítanám a megértését. Mert az is változik a szokásokkal együtt. A szokások is változnak, az idők is változnak. Tehát,

amit a Matyi mond, az abszolút áll: minél jobban megismerjük, annál jobban eltévedünk benne, akkora őserdő ez.

Bolya Mátyás

Igen, gyakorlatilag ez a kérdés egyidős a népzene kutatással. A kutatók szemléletében pontosan lehet követni, hogy folyamatosan változik az, hogy mit gondolnak a népzeneről vagy a népzene határáról. Bartók nagyon-nagyon szűken képzelte el, Kodály már sokkal szélesebben, és így sorolhatjuk tovább a kutatókat és a szemléletváltásokat. Láthatjuk, ahogyan eljutunk Bartóktól egész Dobszayig, aki azt mondja, hogy tulajdonképpen nem is ilyen szigorú határokon kell gondolkodnunk, hanem hogyha ezeket a népdalokat, dallamokat csoportosítjuk, akkor inkább valamilyen felhőket kell elképzelni sűrűsödési pontokkal, és ezek a felhők egymás mellett vannak, olykor pedig egyik beelöng a másikba. Ezek az átfedések azonban még nem jelentik azt, hogy az egyikből származik a másik, hanem csakis azt, hogy ezek a felhők vannak. Ennyit tudunk biztonsággal mondani. Szokásosan ikonszerű képet várunk a népzeneről, pedig minél jobban elmerülünk benne, annál inkább egy organikus, élő valamiben találjuk magunkat, ami persze „gellert kapott” akkor, amikor megjelent a városi környezetben.

Sebő Ferenc

Mondhatok egy sztorit ehhez? Csak hogy jobban megértsük. Amikor a Nagy Laci fia, a Bundi esküdött, akkor Bélával minket hívtak muzsikálni. Ez egy ilyen népdalos társaság, a Csoóri felesége, Czine Mihály, és nálam lakott akkor Kovács Tivadar, a méhkeréki prímás. Mondom, Tivi bácsi, figyelj, hozd a hegedűdet, mert itt egy jó buli lesz. Itt népzene szerek lesznek, csak arra kérek, ne hogy elkezdd magyar nótát játszani, mert ezek meg fognak sértődni, ezek népdalosok. Ferikém – azt mondja –, nem értesz te ehhez. Mondom, Tivi bácsi, ne csináld! Elmentünk, muzsikáltunk, tényleg jöttek az erdélyi népdalok, úgyhogy fújták gyönyörűen a Julcsi is, meg mindenki. És egyszer csak valamin a Béla felkapta a vizet, és elment haza. Fogta a hegedűjét, és elment. Otthagyott engem a Tivi bácsival. Hát aztán rájátszotta ő a *Lőrincrévét*, mindegyiket tudta játszani, de a népdalosok kifogytak a népdalból. Úgy hajnali négy felé átváltak magyar nótára. Azt a diadalmas pofát, ha láttátok volna!
– Na, mondta, Ferikém, nem értesz te ehhez.

Sütő Zoltán

Menjünk akkor a hangszerek irányába. Abból indulnék ki, ami a bevezető történetemnek az érdekessége, hogy akkor tárogatót én még nem láttam. A tárogató annyira nem volt forgalomban már. Érdekes lenne egy kis történeti áttekintés, hogy különböző korokban milyen jellegzetes hangszerek miképp jelennek meg és válnak népszerűvé.

Birinyi József

A kérdést vártam, de én is visszatérek még a kiindulópontokhoz. Nagyon fontos, hogy itt népdalról is, és népzeneről is volt szó. Gyűjtőfogalomként népzeneről beszélünk, amiben az énekelt és a hangszeres zene is benne van. A népdalban a dallam és a szöveg nem válik el, szerves egységet alkot. A zenei és szövegelemzés csak a tudományos elemzésekben külön terület. Rádióműsorokban volt példa arra, hogy népballadákat csak szöveggel, dallam nélkül, verseztként adtak elő. Balassi, majd Csokonai, Tompa, Petőfi idejében is – a műköltői

vershez gyakran odaírták, hogy dalként melyik dallamra énekelendő. Tehát a dalban, a énekelt népdalban a versezet, szöveg és a dallam a tudatban nem különül el. Ha a népzene rövid definícióját kell mondani...

Bolya Mátvás

Ezek szerint neked van definíciód?

Birinyi József

Megpróbálom összefoglalni. Tehát, az anyanyelv mintájára azt mondhatjuk, hogy a népzene a zenei anyanyelvünk. Ha megnézzük a nyelviséget, akkor gyakorlatilag a zárt – a paraszti, a pásztor és egyéb – közösségekben magyarul beszéltek, a közép- és felsőosztály pedig „külföldiül”, idegen nyelveken. Az első magyar színház 1792-ben alakult. Utána, a nemzetállam létrejöttének idején a magyar nóta hosszú küzdelemben szolgálta a németiség ellen a saját anyanyelvi kultúrát, az identitást, az önazonosságot.

Úgy fogalmazhatunk, hogy a népzene a zárt közösségek íratlan törvényei szerinti zenei világa, anyaga. A népről és a zenéről van szó. A nép alapvetően gazdaságilag, kulturálisan, társadalmilag önálló közösség. A zárt közösség – ez esetben – nem „zártosztályt” jelent. Tehát nem hermetikusan zárt. Befogad és át is ad sok mindent. A kérdés azonban az, hogy mit fogad be. Mindig csakis azt, ami a közösségnek tetszik, s amit majd később saját ízléséhez formál. Ebből következően törvényszerűség, hogy változatokban él a népdal, népzene. És a változatokat a közösség ízlése határolja be. Ezért van, hogy tájegységenként, falvanként, falurészenként is változó, elérő variánsok születtek. És ez minden népi alkotásra igaz, a népdalra, a néptáncra, népszokásra, a kézművességre, a gasztronómiára, a viseletre...

Az anyanyelv sem úgy alakult ki, hogy egységes magyar nyelv volt, hanem táji nyelvek voltak, és vannak szinte máig, jóllehet a neológ időben Kazinczyék az abaúji nyelvjárást irodalmi nyelvvé tették. Ahogyan most én is beszélek, ez a „mekegő” pesti irodalmi nyelv. Nem az „í”-ző túrkevei (kenyír), nem az „é”-ző, nem az „ő”-ző, mint a köcskeméti, vagy a szögedi, a palóc „á”-zó tájszólásról már nem is beszélve. Kiválasztottak egyet, és az lett nemzeti szintre „emelve”. Ugyanez a viseletben is igaz, de nem megyek bele hosszan. Maradjunk a népzenenél.

Sebő Ferenc

Hadd tegyek egy lábjegyzetet Petőfihez. Petőfi dalai nagyon népszerűek lettek a szövegük miatt. Mert jó szövegük volt. A zenét azonban már nem tudták megemésztetni azok, akik még a XVIII. századnál tartottak zenei ízlésben. Ezért ráhúzták a saját dallamaikra. Nekem énekelt például a Csorba János bácsi egy ilyent, hogy „Szilágyi Erzsébet levelét megírta / Szerelmeskönyvével azt is tele...” (Ének)

Mondom, János bácsi, ezt honnan szedte?

- Hát anyámtól tanultam.
- És ő honnan szedte?
- Az iskolában tanulta.
- És a dallam?

Hát persze, mire hazaért, ráhúzta erre.

Tehát Petőfi esetében lehet legjobban látni, hogy azok a szövegek nagyon menők voltak, nagyon népszerűek lettek, de a korhoz, a romantikához illő zenét nem bírták megemésztetni.

Birinyi József

Nem volt véletlen, hogy például Petőfi, Arany, Tompa és mások verseit is népdal mintára énekelték. Dalszerűek voltak. Ez már népies irodalom volt. Ehhez képest a nemzeti jellegű zenében és a hangszerekben is fáziskésés volt.

Sütő Zoltán

Ezen a ponton szeretnék egy kicsit a táncmozgalom irányába fordulni. Tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy a táncmozgalom egy „speciális csillagzat” alatt jött létre. Egy nagyon szerencsés csillagzat alatt, mindazzal a korlátozással együtt, amit a politikai környezet jelentett.

Sebő Ferenc

Nem kell túlértékelni. Azt elmondtam már, hogy a tudomány nagyon fontos háttér volt. Feldolgozott anyag állt mögöttünk, amit csak meg kellett szereznünk. Azután pedig megérték az idők; a színpadi néptánc és a népzene feldolgozásának ideje lejárt. Elég volt belőle. Ugyanakkor a beatzenének az előretörése nagyon fontos volt. Mint a mai popzene, nagyon-nagyon szépen készítette nekünk elő az utat. Mert, mint említettem, ez is popzene, csak régi popzene, tehát a szellemisége 150–200 évvel korábbi, tehát inkább a barokkhoz köthető. Ahogy Bartók mondta, ez egy objektív zene. Nem szentimentális. Nincsenek forték, pianók. Tehát a romantikus zene kellékei nincsenek benne. Ugyanolyan kemény, mint a beatzene.

Birinyi József

Szélsőségektől mentes.

Sebő Ferenc

Vagy éppen ez a szélsőséges. Nem? Abban az időben alakultak meg a klubok. Általában a politika békén hagyta ezt. Volt némi lazítás. Megalakulhattak a jazzklubok, és mindenféle más. Ebből mi voltunk egy.

Sütő Zoltán

Igen, de arra próbálok utalni, hogy gyakorlatilag volt ebben egy kis ellenállási mozgalom, mármint a fiatalság részéről.

Sebő Ferenc

Az mindig van, a beatben is volt. A rendőrség mással sem foglalkozott, csak ezeket a stadionokat ellenőrizte. Minket pedig azért hagytak békén, mert kevesen voltunk. A tízezer ember érdekelte őket. Eltelt öt év is, mire a Kassák Klubba megjöttek az első besúgók.

Bolya Mátyás

Már vártatok őket. Az olvasók meg várják a népzene definícióját.

Úgy képzelnénk, hogy Sebő Ferenc 1972. május 6-án fölkelt, és arra gondolt: „Hú, valamit kéne csinálnom.

- Mi legyen? Legyen táncmozgalom!
- Megyünk az Írók Boltjába, és csináljuk.”

Egyáltalán nem így történt. Nagyon sok előzmény volt, amit sokan nem is tudnak. És hogyha bármelyik mélyére ásunk, akkor derül ki az, hogy sok-sok folyamat összegződött addig. Tehát mondhatnám akár a regőscserkészetet, vagy a gyöngyösbokréta mozgalmat, a népi írókat. Sok helyről sorolhatnánk itt hosszan ezt a dolgot. És akkor egyszer csak tényleg úgy álltak a csillagok, hogy tényleg hatodikán reggel fölkeltek, és tényleg odamentek.

Sebő Ferenc

Hát valljuk be őszintén, te is más zenét hallgattál, igaz? Mi a Bélával csajozni akartunk. És természetesen gitárt vettünk a kezünkbe. És minket például a szégyen vitt bele ebbe az utcába.

Egy nemzetközi táborban ástuk Aquincumban a római romokat, és ott este körbeültük a tüzet. Mindenki énekelt. A lengyelek énekelték a népdalaikat, a bolgárok énekelték az övéket, és a németek, meg a szerbek is. És akkor ránk került a sor. Összenéztünk Bélával. A *Rejtelmeket, A hetediket* játszottuk. És akkor kérdezték – ezek népdalok? Hát mondtuk, nem egészen.

Akkor kezdtük. Így. Szedjünk már össze népdalokat, mert micsoda hülyeség, hogy nem tudjuk képviselni Magyarországot. Elmentünk hát a Néprajzi Múzeumba. Ott azt mondták, hogy minek maguknak népdal, hiszen nincs is hozzá végzettségük. Ezzel kezdtük. Bélának a sógora, Kósa Laci segített rajtunk. Mondta, menjetek el Martin Györgyhöz, ő egy nyitottabb szellemű kutató, biztos fog nektek segíteni. És elmentünk a Martinhoz, aki nagyon megörült, hogy végre a fiatalok érdeklődnek a népzene iránt. Úgyhogy ő nagyon készséges volt. Szedte elő Kallósnak a gyűjtéseit, amit akkor hoztak át Erdélyből. Sok anyaga volt, és ellátott minket munícióval. Pedig csak egy pár számért mentünk oda... Aztán láttuk, hogy ez tényleg mennyire jó! Azt a mindenit!

Amikor a mezősegi zenét próbáltuk leutánozni, mondom, Béla, figyelj! A gitár elég hülyén hangzik, de te tudsz hegedülni legalább. Én pedig megtanulok brácsázni.

Béla kerített egy brácsát. Ellopta a szimfonikus zenekarból. Mert mi ott játszottunk egyébként a Műegyetemi Szimfonikus Zenekarban. Béla ott brácsázott, én csellóztam, Gryllus Dani meg klarinétozott.

Megtanultam hát ezt a háromhúros brácsát, és szép lassan kezdett közelíteni a dolog az eredeti hangzáshoz. Martinka meg látta, hogy mi ezt komolyan gondoljuk. Azt mondta, gyerekek, ha meg akarjátok tanulni, tanuljátok meg rendesen, mert másképp nem fogjátok élvezni. Ő pedig már hozzászólt ahhoz is, hogy a koreográfusok is odamennek hozzá.

– Mutass egy-két figcsit, amit még senki nem csinált – és hát nézd végig az egész filmet. Nem, nem elég egy-két figcsi... Szóval ment a nagy művészet anyag nélkül, a Martinka meg örült, hogy minket az egész érdekel. Az egész szalagot elkértük, és lehallgattuk, és tanultuk a zenét. Lassan aztán már berántottak minket a táncegyüttesbe, mert ott meg hiányzott a zene. Timár Sanyi is zongorára járta a legényest. És akkor elmentünk a táncegyüttesbe, mert a Tinka (*Martin György, a szerk.*) azt tanácsolta, hogyha meg akarjuk tanulni, akkor azt csak táncsal együtt lehet megtanulni. Ez olyan zene, ami tánckiszolgáló volt mindig, ezt nem lehet csak úgy megtanulni. Igaza volt.

Aztán egy idő után azt mondták a táncosok, hogy gyerekek, csak ezt a hat számot tudjátok? – Hát, kínos volt. Akkor mondom, Béla, tanuljunk még hatot! Szóval egymást húztuk föl gyakorlatilag. Azért, mert a helyzet jó volt. Tehát a Tinka tanácsa jó volt ilyen szempontból, hogy oda kell menni a tánchoz, akkor majd nem kell metódus, meg nem tudom mi, hanem

csak oda kell figyelni. A táncosok pedig ott tanulták meg a táncot, azt, hogy hogyan kell rögtönözve táncolni élő zenére. És képzeld el, heti háromszor 6-8 órát élőben muzsikáltunk a próbán. Arra próbáltak. És amikor kérdezzetik később, hogy hát mi volt ennek a trükkje? Szerintem ez volt a fontos, és nagyon sajnálhatják a maiak, hogy magnóra táncolnak, mert az már egy lerögzített valami, és ennek a zenének a természetéhez tartozik, hogy ez rögtönzött, és a táncnak is ugyanez tartozik a természetéhez.

Bognár Szilvia

Mekkora szerencse, hogy még pont abban az időszakban történt mindez, amikor már a széttöredező paraszti társadalom kezdte a hagyományos zenéjét, hagyományos kultúráját átalakítani. Ugyanakkor volt még egy-két évtized, amikor el lehetett látogatni ezekbe a falvakba, lehetett még keresni az öregeket, és közelről lehetett szemlélni mindezt. Az egészet komplexitásában lehetett vizsgálni: a muzsikát, a táncot, a zenét, az éneket az összes kulturális elemmel együtt.

Birinyi József

Jó, hogy van egy csinos nő közöttünk, aki jó irányba viszi a témát. Nagyon fontos, hogy a hagyományos, zárt közösség milyen törvényszerűségek szerint, hogyan él. Mert átvesznek idegen dalt is, táncot is. Ha éppen Kufsteinben volt katona az alföldi vagy a felvidéki gyerek, hazavitt valami ott hallott, megkedvelt dalt, ami aztán vagy beépült a saját közösségébe, vagy nem. A hagyományos közösség így élt. Ezért fontos, amit Szilvi mond.

Sebő Ferenc

Közbe kell, hogy szóljak. A falusiak és a városiak is közösségben éltek. Még az én gyerekkoromban is például minden mulatóhelyen volt egy táncparkett. És oda lehetett menni bármelyik asztalhoz, fel lehetett kérni egy szép lányt, lehetett ismerkedni és táncolni. Nem csak a falusiak táncoltak. A falusi hagyományokról én most már magamban úgy gondolkodom, hogy ők ugyanazt csinálják, amit mindenki csinált, de ők még mindig csinálják. Azért lógnak ki a „tortaszeletből”, merthogy ők még mindig csinálják. De náluk is rétegződések vannak. 1907-ben Bartók elment nagy okosan Budapestről a Székelyföldre, mert az egy ősi föld. Fogalma sem volt, hogy az már sokkal jobban polgárosodott, mint Budapest. És ott faggatta a vénasszonyt, mert nem akart énekelni neki senki.

– Nem ismeritek a történetet? – Azt mondta: – *Három árva*, meg ilyeneket nem tud?

– Jaj, tanár úr! Mi már nem éneklünk ilyeneket. Nem vagyunk mi már szegények.

Birinyi József

Értéktelennek tekintette már a kikopó legértékesebbet, amit aztán a saját hagyományaitól legkorábban eltávolodó, legmesszebb kerülő értelmiségi fedezett fel. Érdemes összehasonlítani az „eredeti”, hagyományos és a mai környezetet, amelyben a népzene él, tovább él.

Mondtad Feri, hogy igazából csajozni akartatok. Tehát a párválasztás, az ismerkedés egyetemes motiváció a kulturálisan önálló és a mai környezetben is.

Ha megnézzük a hagyományos és a mai funkciókat, akkor lényegi eltéréseket találunk. Például a hagyományosan a szerzőség nincs rögzítve. Ma, ha feldolgozunk három népdalt,

egymás mögé állítjuk és hangszereljük, akkor az már hozzánk kötődik szerzőiségben. A jogosultság szintje attól függ, milyen szintű a feldolgozás.

Sebő Ferenc

Hát Szabó Varga Gyuri bácsiról is azt mondták Széken, hogy ez a Szabó Varga Gyuri bácsi nótája. Én össze is akaszkodtam ezen. Mondom – hogyhogy az ő nótája? Hát, ezt ő szerezte. Hát mondom, nem tudnak az Artisjusban erről.

Birinyi József

Pedig azt tényleg ő tudta a legjobban. A hagyományos közösségben nem szerzőként tartották XY nótájának az adott népdalt, hanem a kedves dalát jelölték így. Tehát a népi közösség nem tartotta nyilván a szerzőt, mindent átvettek szabadon, ami tetszett nekik.

Sebő Ferenc

És ráadásul nemhogy ő szerezte, hanem ez az ő életéről szól. És valóban fölnéztek rá, mert ő csinálta legszebben. Van egy történet, Csorba bácsi mesélte, hogy egy temetési menetben ment a Szabó Varga Gyuri bácsi a feleségével. Odaértek a kocsmá elé, és azt mondja Gyuri bácsi:

- Hallod asszony, a nótámat éneklik.
- Te nem szégyelled magad? Még itt is ezzel foglalkozol?
- No, de hát rosszul.

Kivált a sorból, bement a kocsmába, és öt percre rá jött vissza:

- Rendbe tettük, mehetünk tovább.

Birinyi József

Sokszor fordul elő ma is, hogy egy-egy rendezvényen többen ugyanazt a dalt éneklik különböző variánsokban, de népzene törvényszerűségeiben nem ismerők, a sajátját változatukat gondolja eredetinek, jónak. A többiekre meg azt mondják, hogy – azok rosszul éneklik a mi dalunkat. Természetes, hogy mindenki a saját szűrőjéhez igazít, azonban ez ma már egyre ritkábban fordul elő. Ma másképpen él a népzene. Ma a „kapuőrök” – tévészerkesztők, kulturpolitikusok meghatározóak a mintaállításban, divattrendek alakításában, nem a közösség kiforrott ízlése. Az organikus zene, a zenei anyanyelv iránti valós és őszinte igényre ráakódtak a politikai, ideológiai, anyagi vagy éppen a szerzőjogi érdekek rétegei, amelyek együtt járnak legtöbbször a népi, közösségi, közkultúra kisajátításával.

Sütő Zoltán

Menjünk mégis a hangszerek irányába. Abból indulnék ki, ami a bevezető történetemnek az érdekessége, ez a bizonyos tárogató, pontosabban, hogy amikor én ezt a történetet hallottam, akkor még tárogatót nem láttam.

Sebő Ferenc

Az nem egy régi hangszer, azt a múlt században konstruálták a klarinét után, és nemigen hasonlít az igazi, a régi mintára, a török sípra, amit zurnának neveznek a Balkánon. Magyarul tárogató volt a neve. Az eredeti egy náddal volt, ez kettős nádnyelves, mint az oboa. A

tárogatónak a hangszíne más, a romantikus zenéhez találták ki. Az édesbús kuruc nótákat játszották rajta, meg a bús magyart, ezért Rákosiék nem szerették, és háttérbe nyomták, hogy ne búsuljon a magyar, hanem építse a szocializmust.

Birinyi József

És eljutunk a Mojszejevhez... Pontosan az ilyen esztrád típusú feldolgozott műfolklór zenével szemben jött annak a felfedezése, hogy ovációként hat, amikor „őszinte” zenét, tiszta, organikus zenei anyanyelvet szólaltatunk meg, vagy tanulunk vissza eredetiben, akár a mai saját tudásunkkal, ízlésünkkel kiegészítve. A Röpülj páva tv-s népzenei verseny ezért hatott egy túltelített oldatba dobott magkristályként. Hatására mindenki leakasztotta a nagypapa hangszerét a padlásról. „Nálunk is van ilyen, mi is tudunk ilyet csinálni.” És gombamódra kezdtek el megjelenni a pávakörök, a citerazenekarok, a tánc házi zenekarok, a hangszeres szólisták, a tekerősök, és mindenféle duda, tambura, sok zenekari, „összmagyar” formáció..

Sebő Ferenc

Egyébként az emberek, akik nem tanulják meg a zenének az alapelemeit se – mert mi azért tanult zenészek voltunk, azt tegyük hozzá –, azok nem értik az egészet, nem tudják, miről van szó, majmolják a külföldről hallott nagy slágereket. A mi időnkben volt az a divat, hogy úgy teszünk, mintha angolul énekelnénk. Ugye emlékeztek rá? Ez borzasztóan provinciális dolog volt. De azután az Illéséktől kezdve megjelent az igény a magyaros zenére, vagy valamire, ami ideköt minket. Abban a pillanatban egy kincsestárat találtunk. És nincs helyette jobb. Mert egyébként nem kötelező ezt játszani, ha van jobb.

Sütő Zoltán

Matyit próbálnám megszólaltatni. Próbáljuk meg a magyar népzenei hagyományt egy európai zenei hagyományban elhelyezni, annál is inkább, mert a magyar népzenei életben ebben az időszakban – különösen a megzenésített verseknél – megjelent a délszláv vagy balkáni hatás. Ezzel sokat foglalkoztatok. A Makám együttes – ma már mondható – tulajdonképpen világzenei kísérlet volt, ugye? A magyar népzene tehát nem egy idegen sziget az európai környezetben.

Bolya Mátyás

Minden kérdésed egy kétórás kifejtést igényelne, tényleg nehéz viszonylag röviden válaszolni. Igaz, a népzenei életben már nagyon sok minden elhangzott. Arról talán még hangsúlyosan nem esett szó, hogy a klasszikus zenetörténeti korok rétegeivel, stílusrétegeivel szemben, amelyek kronologikusan követik egymást, itt a rétegek együtt élnek. És ezért kincsesbánya ez. Nagyon sok zenei, zenetörténeti emléket olvaszt magába, és amennyiben most valami nagyon nagyot akarnék mondani, akár azt mondanám, hogy itt fölfedezhetünk egy nagy egységet: az eurázsiai nagy kultúrát.

Sebő Ferenc

De főleg európaikat.

Bolya Mátyás

Az, hogy Európához kötődik, az gyakorlatilag ilyen szempontból nem kérdés. Gondoljunk Bach Brandenburgi versenyére, ami egy hihetetlen ikonikus mű. Akkor persze még más volt a finanszírozási modell, tehát Bach Brandenburg hercegének kellett hogy írja a művet, hiszen tőle kapta az ellátást. Ezt kicsit fogait összeszorítva, kényszerből csinálta. De hát szeretnék én ilyen zenét írni kényszerből! Aztán ahogy a brandenburgi herceg meghalt, ez a zene rögtön elvesztette értékét. A legenda szerint almásládákat béleltek ki a partitúra lapjaival. S akkor mégis volt ott valami zeneértő, aki gondolta, hogy ennél többre lenne ez hivatott. Összeszedte a lapokat, és ezért van ma Brandenburgi versenyünk. A klasszikus zenében a korszakok mindig váltják egymást, és mindig éppen hogy újat akarnak hozni, nem megőrizni az előzőt. És hát ehhez képest a Dunántúlon Tendl Pál cimbalmozik valamit, közben egy furulya is eljátszik egy hosszú dallamot, s mindez egy időben történik, és még duda is szól közben. Szóval, ez egy nagyon érdekes metszet. Olyan, mint a Grand Canyon. Nagyon mélyre látunk le. De nem tudom, mikor jutunk el a máig. Már ugyan Mojszejevnél tartottunk...

Sebő Ferenc

Azt hadd tegyem hozzá, hogy a duda például valamikor egész Európában a fő hangszer volt. Franciaországban, Hollandiában is vannak gyönyörű festmények, lehet látni, ahogy dudával mulattak. Mintha a Balkánon lennének. Ott kikopott már, itt még mindig van belőle egy kicsi. Tőlünk keletre pedig még mindig sok van, a bolgárok nagyszerűek benne. Szóval ezek a hangszeresek Európa-szerte egy közös nyelvezetet alkottak. Ahol azonban elkopott, ott már nem ismerik. Így jártunk például, amikor Kallós Zsolt először jött Magyarországra. Kimentünk a Nyugati Pályaudvarra, és széki zenét húztunk neki. Az erdélyiek szálltak le a vonatról, és ott zsörtölődtek a hátunk mögött:

– Még itt is ezt az oláh zenét kell hogy hallgassuk!

Szóval, a tájékozatlanság meg a műveletlenség rátesz egy lapáttal, mert azt tegyük hozzá, hogy a falusi emberek nem voltak műveletlenek. És azok a cigányok sem, akiknek a hagyománya még megvan. Ők is műveltek. Ma azonban vannak műveletlen emberek.

Mi egyik házból mentünk a másikba, és mindenhol mindenki mindent tudott. Beleszólt, hogy az nem úgy van, hanem... Itt menj végig egy gangon! Szóval ezért számítsuk hozzá, hogy a falusi műveltség azért falusi, mert ők még ott maradtak, de ez egy európai kultúrának a maradványa, és azért emlegettem már az elején is, hogy a Kárpát-medence egy érdekes hely, mert középen van. És ide minden hatás beszűrődött, és valamit beépítettek. A mai napig Tolna megyében a karácsonyi misének a végén az orgonistának úgy kell játszania, mintha duda szólna. Mert a fejekben még mindig ott van az a dudahangzás. Szóval ilyen konzervatívak is az emberek. Nagyon nagy változást sosem lehet csinálni. – Jó, most akkor hegedű van. Jó, jó, jó, de akkor most csinálj úgy, mintha duda lenne, a hegedűvel is. Csomó ilyen duda-nótánk van, még a mai napig is. Maga a dallamszerkezet elárulja, hogy ezt dudával játszották.

Bolya Mátyás

Nagyon sok ilyen kapcsolódási pont van. Nekem is eszembe jut egy példa. Van egy lantos ismerősöm, akivel kötöttünk egy üzletet, hogy ő tanít engem reneszánsz lanton játszani, én pedig tanítom őt kobzon – úgy nevezi, hogy középkori lant – ugyanúgy négyhúros. És akkor neki is kezdtünk.

Mutattam így kell fogni a pengetőt, ami persze már műanyagból van. És látom, hogy ledöbben. Elővesz XI–XII. századi, jól látható ábrázolásokat, ott teljesen ugyanígy fogják a pengetőt. S akkor mutat még korabeli leírást is arról, hogy miképp kell a madártollat fölívni, mert az önmagában túl hajlékony, ezért kettőbe kell hajlítani. Érdekes az is, hogy a Păun Vasile, a kobzos ugyanezt csinálta, csak éppen üdítő flakonból. Kivágta, ugyanígy fogta, ugyanígy összehajtotta. Ezek a technikák tehát időn túliak, folyamatosan öröklődnek, és elő-előbukkannak, hiszen a saját gyakorlatból is egyszerűen adódnak...

Birinyi József

Szóval, az európai és a magyar népzene vonatkozásában legtömörebben talán azt lehet mondani, hogy ez keleti alapú kultúra, több mint 1200 éve Európa közepén. Ezen összetettség a sajátja. Csaplovics János mondta 1846-ban nem a magyar népzene, néptánca, hanem a Kárpát-medencei, az akkori magyarországi kultúrára, hogy „Magyarország, Európa kitsinyben”. „Ts”-sel írva, az akkori helyesírás szerint. Ez részéről nem melldöngető magyarkodás volt, hanem több kutatási területén végzett munka összegzése, mint például az agráriumban a sarlós aratás és a kaszás aratás találkozása, vagy az építészeti hagyományban a fachwerk találkozása a „paticcsal”, a vert fallal... Ugyanígy érhető tetten ez a zenében is. Éppen, amiről beszéltetek: a dudu alapú hangzás például. Ezt egyszerűen nevezhetjük úgy, hogy a burdon hangzás, az egyszemélyest zenekari hangzás, ahol a zenész önmagában egy hangszerrel komplett zenekart utánoz. A dudu, tekerő, a citera, a hegedű, ütőgardon, a koboznak a régebbi változata is, ahol még nem akkordoztak, ez egy későbbi formáció. Ott is állandó burdon zengő kíséret volt hozzá, és a dallamot támasztotta, hangnemerzetet adott hozzá. Burdon típusú zene a reneszánsz kultúra is. A barokk létrehozta a hangszeres és a zenei forradalmat a szó szoros értelmében a hangzásban, hangszerfejlesztésekben, többszólamúságban... A hegedűket Amati, Stradivari stb. megfeszíti, amitől jóval nagyobb dinamikai különbségeket tudnak megszólalni. Megszületik az oboa, a zurna, az angolokürt, fagott stb., tehát a klasszikus hangszerek átalakulnak, kiteljesednek, a népzene és hangszerei maradnak a „kétdimenziós” zenei szférában, a harmóniak és zömmel többszólam nélküli világban.

A hangsort temperálják. A klasszikus zenéhez szokott hallás egy természetes felhangú tilinkát hamisnak hall. Ha egy gégecsövet megforgatunk, játékhangszerként a cső nyitott végén a természetes hangsor szólal meg. Mert a cső tudja a hangfizikát.

Sebő Ferenc

Szóval a mi mostani hangsorunk minden hangja el van hangolva, minden hangja gyakorlatilag hamis. De mi ezt halljuk tisztának. A temperált skálát.

Sütő Zoltán

Szilviát szeretném közben kérdezni, hogy mivel nagyon sokféle zenén kísérleteztél, ezek között mi volt számodra közös, illetőleg énektechnikában, hangképzés szempontjából milyen különbségek vannak a zenék között?

Bolya Mátyás

Rövid kérdés, megint.

Bognár Silvia

Pedig én még az előzőekre sem válaszolhattam. Jóllehet közben sok-sok gondolat jutott eszembe. Azzal, hogy a népzene egykori hagyományos paraszti közege, mint társadalmi közeg felbomlott és ez a kultúra széttöredezett, azt jelenti, hogy mi gyakorlatilag ezt már csak felfedeztük, visszatantultuk, újratantultuk. Ma már tehát többnyire specialisták képviselik ezeket a dalokat és muzsikákat. Ám az, hogy hogyan tevődhet át ez a mai korszakra, az egy nagyon érdekes és izgalmas folyamat, ami egyébként már akkor elkezdődött, amikor az első gramofont, helyesebben fonográfot odatartották a nénik és bácsik elé. Egy énekes, aki Vas megyében született, majd Burgenlandtól Moldváig az összes tájegységen átrobog, és mindent valamilyen módon megismer, sokat meg is próbál, meg is tanul, törvényszerűen stilizálni fog. Ez zeneileg egy nagyon fontos folyamat. Igaz, hogy én nem egy hagyományos kultúrában szocializálódtam, de komplex módon igyekszem megismerni mindazt, amit magamévá tudok tenni. A kérdés az, hogy mi az, amit én elmondhatok így.

Sebő Ferenc

Ahhoz, hogy beszélni megtanulj, ahhoz neked lovagolni kell?

Ha érted a hasonlatot; ezeket a dolgokat a környezetüktől függetlenül is lehet művelni. A beszédet is, az éneket és a táncot is.

Bognár Szilvia

Igen, azonban amikor megváltozik a közeg, akkor megváltozik a funkció is.

Birinyi József

Kérdés, hogy mennyire vagy tényleg benne az eredeti közegben, előadásmódban, amikor fonográfról vagy más felvételekről tanulod a dalokat? A fonográf felvétel egyébként még egy külön misét. Képzeld csak el, mennyire eredeti egy ilyen felvétel, ha mulatozni nem lehetett közben, hiszen oda kellett nyomni az énekes fejét 10-15 cm-re a fonográf hangszedő tölcseréhez, különben a sercegés hangosabb volt, mint az ének. Persze általában úgy énekeltek, ahogy szoktak, de nem saját kedvből és nem saját funkcióban! Mégis, ahhoz képest eredetibb, mintha csak egy lejegyzés lenne. Kérdés továbbá az is, hogy mennyire van benne a XX–XXI. században mindaz, amit ma énekelsz és interpretálsz – akár feldolgozva, akár eredetiben?

Bolya Mátyás

Ez egy rövid kérdés volt.

Bognár Szilvia

Mennyire vagyok benne? Én, mint egyéniség?

Birinyi József

Igen. Te, mint Bognár Szilvi? Személy szerint.

Bognár Szilvia

Személy szerint nyilván sokkal nagyobb mértékben vagyok benne, mint az az asszony vagy bácsi, akivel a felvétel készült, bár ott is szerintem néha a kelletténél kisebb súlyt tulajdonítunk

az előadói habitusnak és személyiségnek a nagy kollektív stíláris jegyekkel szemben. Pedig jóval lényegesebb, mint amit ma gondolunk róla, annak a jelentőségéről nem is beszélve, hogy hogyan variálódott egy-egy dallam, szöveg ugyanazon ember ajkán, és hogy hogyan változott az évtizedek alatt. Fontos az is, hogy miképp adódott át, miként került át más faluba egy-egy dal.

Bizonyára én nagyobb mértékben vagyok benne, mert én ma más funkcióban használom ezeket a dalokat. Amikor otthon dudorászok magamban, az nyilván egy külön történet, de mint előadó, mint énekes, figyelembe veszek nagyon sok mindent, így bizonyos elemeket az én előadói attitűdöm, művészi koncepcióm, és személyiségem ad hozzá.

Birinyi József

Itt jön az a lényegi különbség, amire próbáltam már az előzőekben utalni. Amikor a zárt közösségből kikerül a dal a színpadra, felvételre, táncházba, produkciókba, akkor azonnal megjelenik valamiféle térben, időben kiszélesedő, azonnali visszacsatolást nem nyújtó cenzúra, miközben a szokásos értékrendbéli azonnali, preventív közösségi ítélet már megszűnt fölötte.

Sebő Ferenc

Jóska, amit a Szilvi mond, az azért nagyon fontos, mert van egyszer a matéria, amit gyűjtünk, amit elteszünk, és van a funkciója, hogy mit kezdünk vele. Vegyük például a beszédet. Hát annyi mindent lehet a beszéddel is csinálni. Szilvi, te kislányként gyönyörűen szavaltál verseket, de teljesen más, amikor otthon rád szólnak, hogy menj és mosogasd el az edényt. Nem kis különbség, ugyebár? Mindenféleképpen használjuk, profán dolgokra és szentséges dolgokra, mert a matéria alkalmas rá. Nagyon nehéz elhitéteni a mai közvéleménnyel, hogy a zene ugyanilyen. A matériát kell rendesen megtanulni, és az, hogy te mit hozol ki belőle, az a te tehetségeden múlik, azt már nem lehet tanítani. Arra nincsen módszertan. Nekem nagyon bántja a szememet, amikor látom, hogy *művészeti egyetem*. Öt év múlva kapnak majd egy papírt a hallgatók arról, hogy ők művészek. Hát micsoda hülyeség ez?

Szóval nagyon nagy szerepe van annak, amit a Szilvi mond. A faluban ráismernek mindenkinek az énekére, táncára. Hát a Tinkának volt az a híres története amikor Mátyás Istvánt – akinek a monográfiájával dolgozott – meg akarta ismerni. Elment a faluba, és ott állt a falu közepén. Hol lakik Mátyás István? Mondták, hogy melyik?

– Hát miért, hány van?

– Kétszáz.

– Hát az, aki olyan jól táncol.

– Mindegyik jól táncol.

És ott kínjában – nem tudott mit csinálni – eltáncolt egy pontot a Mátyás István filmjéből.

– Ja, a Mundruc! Ott lakik a sarkon.

Birinyi József

Tehát van az előadási stílus, ami a közösségre jellemző, és van az egyéni előadói stílus, amely a közösségen belül egyénenként változó, de mindenképp az előadási stílus szorításában marad. A szabályok keretén belül. Amikor te Szilvi fellépsz – legyen akár világzene, eredeti népzene a legkülönbözőbb módzatokban, sokkal kevésbé hatnak a hagyomány szorítását hordozó szabadsági fokok; az egyéni művészi alkotás, ambíció, funkcióhoz igazodás,

feldolgozás szempontjai is hatnak. Tehát nagyon sok átmenet van. Ezt hívjuk revival-nek, vagy inkább neofolklorizmusnak. Egy amerikai kutató, Peter Burke azt mondta, hogy neofolklorizmus az, amikor a tömeges kultúra új funkcióval újra tömegesedik. Nálunk ez volt a Gyöngyösbokrétától, a regöscserkész mozgalomtól kezdve egészen az Állami Népi Együttesig, vagy a pávaköri mozgalomtól a táncházmozgalomig, a nomád nemzedékig...

Sebő Ferenc

Azt mondta Sárosi Bálint, hogy azért, mert magatokra veszitek a medve bőrét, még el ne higgyétek, hogy ti vagytok a medve.

Bognár Szilvia

Visszatérve, volt még kérdés, igen.

Az az izgalmas pillanat jutott eszembe az életemből, amikor a bolgár, szlovák, horvát, rutén dalokat tanultam. Akkor ébredtem rá, hogy azoknak a magyartól elütő megszólalása mennyire kinyitotta a világot számomra. Ez ébresztett rá arra is, hogy a magyar dalokon belül mennyire sokszínű megszólalás létezik. Ez mindaddig valahogyan elkerülte a figyelmemet. Szerintem nem bántó és nem túlzás azt mondani, hogy a táncházmozgalomnak összességében volt egy stílusképző hatása, például a népi énekes megszólalásra vonatkozóan. És a jó énekesnek ott volt a követelmény: olyan hangerővel kell dalolni, hogy áténekelj a bandát. Persze, nem lehet mindenki Hideg Anna néni. Amit ő tudott, az nem megy feltétlenül mindenkinek, de mégis volt egyfajta sztenderdizált megszólalásmód, ami felé vitte az énekeseket ez a mozgalom. Pedig sokféle hangerő és megszólalás van: például a magyarszováti Maneszes Láli néni nagyon erős, jódlizós hangon énekel, de a következő felvételen ugyanazon faluból Székely Rubinka leheletfinom, vékony hangon szólaltatja meg a nótáját. Történetesen nálam ezt a felismerést a környékbeli népek zenei világa segítette.

Sebő Ferenc

Képzeld el, Japánban megkérdeztem egy énekesnőt, hogy miért énekelnek a japán színházban ilyen furcsa gyomorhangokon. „Hát azért – mondta –, mert az a művészi éneklés. Ahogy nálatok az Operában énekelnek, úgy minden kocsis tud énekelni.”

Sütő Zoltán

Nekem egyszer Görögországban volt egy nagy élményem. Egy kávéházban húzták a talpalávalót. Szerintem autentikus görög népzenei játszott egy banda. Fantasztikusan jó zene volt, kiváló előadásban. Teljesen meglepett, hogy Görögországban van még ilyen. Az a benyomásom, hogy összességében egyre nagyobb a lecsúszás ehhez képest. Magyarországon azonban még mindig tartjuk a frontot. Igaz lehet ez?

Birinyi József

Vettem már föl görög, mondhatni táncházat, amit ők nem így neveznek. A tavernában az egyetemista korosztály az asztal tetején extázisban eredeti görög táncokat táncolt, és teli pofából jóízűen énekelt.

Bolya Mátyás

Igazából itt a népzene történetéről beszéltünk, de hogyha elindulunk a táncházmozgalom, meg a revivalmozgalom felől – mert ugye ennek is van története –, előbb-utóbb gondolom csak kilyukadunk majd a népzene tanszéknél... Szóval, ezek a mozgalmak előbb-utóbb elkezdenek intézményesülni. Erről megint két-három órát lehetne beszélni, mert ennek vannak negatív meg pozitív oldalai. Többnyire tudjuk, hogy mit jelent az intézményesülés. Azt is említettük már, hogy a tudomány támogatásával indult el ez a mozgalom. És igen, ma már létezik a népzene tanszék. Milyen jó, hogy a zeneoktatás csúcsintézménye befogadta a népzeneét! Most, 2023-ban azonban azon kell elgondolkodnunk, hogy lényegében mi is ennek a tanszéknek a funkciója. Mit kell tennünk? Mi az, amit a hozzánk bekerülő 20 éves fiatalok keresnek, és mi mit adhatunk nekik? Ezek mind nagyon-nagyon fontos kérdések, és egyfajta öndefiníciót indítanak el. Mi az, ami átemelhető és intézményes keretek között tanítható, és mi az, ami nem? Mert nem biztos, hogy mindenkiből művészt tudunk csinálni. Nekünk magunkban kell nagyon pontosan szétválasztanunk azt, ami tanítható és azt, ami nem tanítható. Ez nagyon lényeges. És az is, hogy például miközben itt van az egyetemi oktatás, zeneoktatás vagy népzeneoktatás, mellette ott van a revivalmozgalom, és egy tudományos kutatómunka is. Olyan ez, mint három testvér. Hasonlítanak, ismerik egymást, de három különböző ember, akinek ezer kapcsolódási pontja van. Arra kell tehát nagyon figyelni, hogy ne menjünk át a másik területre. Az egyetem ne akarja megmondani, hogy a mozgalomban mi történjen. A mozgalom ne akarja azt eldönteni, hogy mit kutasson a tudomány. Egymást segítve azonban fontos, hogy jól tudjanak együttműködni, éppen azért, mert a kis zárt közösségek zömmel eltűntek. A forrás, az inspirációs forrás, amiről beszéltünk ma, az lényegében megszűnt már. Sajnos ezt ki kell mondanunk, még akkor is, ha nagyon nehéz kimondani.

Amikor a 20 éves generáció bejön hozzánk tanulni, akkor a legfontosabb feladatunk, hogy úgy találjunk nekik kapcsot ehhez az anyaghoz, hogy mindez átélhető legyen. Tanárként, zenészként, előadóként az a feladatunk, hogy velük, a kultúra aktuális hordozó rétegével, a fiatalokkal találjunk kapcsolódást. Konzervekkel nem fognak rohangálni, az nem fog ízleni senkinek sem. Tehát olyan kreatív tereket kell létrehozni, ahol ezzel találkozhatnak, és ezt ugyanúgy tudják művelni, mint annak idején ti is. Akkor is kialakult valahogy egy olyan kreatív tér, amiből mindez elindult.

Sebő Ferenc

Matyi, mi ezt akartuk csinálni, ők csak segítettek a háttérben. És most nekünk is ez a dolgunk, szerintem. A fiatal gyerekek azért jönnek a tanszékre, mert őket érdekli a dolog, nem? Nem kell őket rábeszélni erre. Éppen nem is olyan régen szóltak nekem a növendékek, hogy nem tudnék egy kis bukovinai román anyagot adni nekik? Hát kérem, nem én vagyok a Zenetudományi Intézet, sajnos nekem nincs ilyen anyagom, tárgyalnom kell majd ebben az ügyben. Nagyon fontos tehát látnunk, hogy nekik ez kell, azért jönnek hozzánk. Aztán olyan szépen énekeltek macedónul a vizsgán félévkor, hogy teljesen meglepődtem. Addig jó, amíg ők akarják. Nekünk pedig abban kell helytállnunk, hogy ki tudjuk őket szolgálni.

Bolya Mátyás

Igen, ezeket a belső ambíciókat, amelyeket magukkal hoznak, ezeket kell segítenünk. Végül is ez az ő zenei önkifejezésüknek az eszköze. És mi tudunk alapanyagot adni hozzá, mégpedig

elég sokat. Úgyhogy valahol ez a feladat, ezt kell megtalálni. A múltba révedés és a múltnak az ismerete az nagyon fontos ahhoz, hogy értékeljük a márt, és hogy ezeket a kapcsokat megtaláljuk. De az, hogy ők – a fiatal generációk – jönnek és érdeklődnek, azért össze kell tennünk a kezünket! Most, a pandémia után egyébként is ki akar zenész lenni?

Birinyi József

A legfontosabb, bármely művészeti területről legyen is szó, az élmény. Eljutni a katarziszig. Sem a hagyományos, sem a mai környezetben, az intézményes tudatos nevelés és oktatás kapcsán nem lehet elvárni azt, hogy valaki parancsra szeressen. Apámnak zenekara volt, bálokban muzsikált. Ő volt a prímás. Bátyámmal belenőtünk a zenébe. Volt élményünk, indító élményünk. Hogy ez mennyiben volt nótás, félnótás, népdalos? Bizonyosan vegyes volt, ami teljesen normálisan és természetesen tartozott hozzá a szolgáltató zenéhez.

Nagyon fontos az, ami a beszélgetés elején elhangzott; hogyan adódott át generációról generációra eredeti környezetben ez a zenei kultúra. Azt tapasztaltam, és mások gyűjtéseiből is ez derül ki, hogy nem tanulták a szó intézményes, klasszikus értelmében, hanem belenevelődtek. Sokszor megkérdeztem gyűjtéseim kapcsán a legjobb énekesektől, zenészekről, hogy ezt a zsenialitást honnan szedte, tanulta? És egyáltalán nem szerénytelenség, amikor azt mondják: „...hát magamtól”.

Nem nagyképűségből mondják ezt, nem azzal a kicsengéssel, hogy én teremtettem ám a világot is, hanem egyszerűen arról van szó, hogy nem tudatosodott bennük a tanulás folyamata.

Sebő Ferenc

Igen, azt mondják, nem tanította senki. Sőt, titkolták, ha mégis. És valóban, úgy kellett összelopni a tudást.

Birinyi József

Ez a tudásra való rátelepülés. Látjuk a mintát és élményt kapunk. Teljesen természetes volt ez. Ami tetszett, azt csinálták. A mai környezetben más az élet rendje. Ugyanakkor tegyük hozzá egy példát: a németeknél 6-7 ezernyi gyűjtött, rögzített eredeti népdal van, ami persze nem azt jelenti, hogy a németek kevésbé voltak muzikálisak, mint mi. Ez csak annyit jelent, hogy a kapitalizálódás 100-150 évvel korábban következett be náluk, mint nálunk. És amikor fölfedezték volna a herderi felhívást követően a népdalt, népzenei, a hagyományos, nem rögzített kultúra értékeit, akkor ott már sokkal mobilizáltabb volt a társadalom. Nálunk pontosan a feudalizmus 100-150 éves késése konzerválta a paraszt-, a pásztorkultúrát. Ez persze ugyanakkor gazdasági, társadalmi elmaradottságot is jelenthetett Nyugat-Európához képest. Ilyen értelemben azonban biztos, hogy egy óriási merítő tégely maradhattunk, mert tovább élt az a tradicionális kultúra, amelynek ma is vannak még nyomai a perifériákon. Moldvában itt-ott-amott, Erdélyben bizonyos területeken, Felvidéken, Délvidéken, meg másutt is, belső magyar falvakban főként. Persze már széténeklő, eklektikus, széttöredezett állapotban, ahogy Szilvi is mondta. És valóban, ezt ma már csak intézményesülve lehet átadni. '90-ben elértük azt, hogy „szakmászítottá” vált a népzenei, a népzenei tanár. Sokat küzdöttünk azért, hogy ezt a státuszt elérjük. Emlékszem rá, a KÓTA elnökségben ott ült a Zeneakadémia rektora a '80-as évek elején, és amikor szóba hoztuk, hogy Kodály-Bartók országában valahogy mégiscsak be kellene juttatni a Zeneakadémiára ezt a népzenei tudós kutatóképzést,

sőt a zenélés, éneklés tudását is, ő azt mondta, ha ez megtörténik, akkor ő bizony azonnal lemond a rektorságról. Ilyen ellenállás volt. Ehhez képest egy évtizeddel később Béres János és sokan mások tettek, tettünk azért, hogy révbe jusson ez a törekvés, és a nyíregyházi – akkor még főiskolán – egyetemen 1990-ben létrejött az első énekzene-népzene tanszék. A tanmeneteket akkor kellett megírunk. Én a MÁV Zeneiskolában 1976-tól tanítottam, és öt hangszerre írtam először tanmenetet. S amit mondasz Szilvi, hogy stilizáció jön létre, az egyfajta globalizálódásnak is mondható. Jóllehet a globalizálódás nem ekkor jön létre a népzeneben először, hanem például a 19. században, népzeneink újstílusának idején. A néptánc, a népzene sokkal egységesebb. Moldvától Burgenlandig nincsenek nagy változatvariánsok. Vannak különbségek, de azok nem jelentősek. A népies műzene pedig rátett egy lapáttal, ahol még egységesítettek is az akkori „celebek”. Egy Déryné például a népszínművekben nem az eredeti népi mintát, előadási stílust követte, de népszerűsített, ha lassan is, de divatot teremtett. Kodály is azt mondta az 1930-as években, hogy fel kell öltöztetni a népdalt, ha a városba a polgárok közé bevisszük. Mint ahogy a parasztember is felöltözik az ünneplőjébe. Pedagógiaiilag, közművelődési koncepciónak jó lépésfokozat volt. A hatvanas évek végétől sikerült felfedezni a népdal, a népzene eredeti ízeit, stílusát. Akkor megtanultunk élni a szokás hatalmával!

Sebő Ferenc

A globalizálódás nem csak akkor zajlott. A régi zenével is lezajlott. A 200 ezer támlapból az derül ki, hogy az egész magyar nyelvterületen az összes típus megvan. Erre Európában szerintem nincs példa. A magyar királyság az első 400 évben egységes országgént működött, nem voltak vámhatárok, kis fejedelemségek megyénként elkülönítve, hanem lehetett szabadon közlekedni. És globalizálódott, ahogy a nyelvünk is, mert a nyelvünk is olyan, amire szintén nincs példa Európában. Egy délnémet egy északnémetet nem ért meg. Ők most tanulják a németet a televízióból. Az olaszokkal meg úgy jártunk, amikor Mártikával (*Sebestyén Márta, a szerk.*) kint voltunk és olasz népdalokat kerestünk, hogy csak néztek ránk, hogy mit is akarunk. Elkezdtek sorolni a fejedelemségeket, ami mind más. A franciáknál is ugyanez volt a helyzet. Tehát ezt is tudnunk kell. Nekünk ez is egy nagy kincsünk. És igen, egyszer már volt egy globalizáció. A törökkor, a járványok is sok mindent megszüntettek, a lakosság is cserélődött. Újabb divatok jöttek be. Az azonban, hogy mi a moldvai csángókat is megértjük, azért az nem semmi. A hangok különböznek, az meg tényleg semmi.

Birinyi József

Bernard Shaw mondta, hogy az angol és az amerikai két rokon nép, amelyet a közös nyelv választ el egymástól. Tehát – amiről Feri is beszél – a moldvai, a burgenlandi, a felvidéki, a délvidéki magyarul megérti egymást. Egyébként egyszer a Hamburgi Egyetem ónémet-kutató professzorát elvittük a Nagyborzsönybe. A rendszerváltoztatás környékén készült is egy film Vecsésről, a prosperáló sváb faluról és Nagyborzsönyről, a bányászatot, fémművességet a szolgálonépek idején odahozó németekről, akik időközben elparasztosodtak, mert az akkori technikával nem tudtak tovább bányászni rezet, aranyat, ezüstöt, ami még ott van a hegyben egyébként a Nagyborzsöny környékén. Odamentünk hát a professzor úrral Hanzi bácsihoz. Mondtam neki, Hanzi bácsi, beszéljen németül. Ő pedig elkezdte a saját nyelvét beszélni. Az őseit a XIII. században telepítették oda Nagyborzsönybe, így mi az akkori nyelvzsigetben fejlődő nyelv változatát hallhattuk. A hamburgi professzor azt mondta, hogy „ez az ember

nem németül beszél". Mondtam, hogy csak füleljen egy kicsit. És akkor egy jó félóra múlva ráhangolódott... Azt az ovációt látni, hogy megértette! Ekkora a különbség. Időben, több évszázad. Nekünk pedig megadatik, hogy a moldvai csángóknál még a nyelvújítási magyar nyelvet is tetten érhetjük.

Bolya Mátyás

Igen, a belenevelődésre visszatérve. Azért nagyon fontos, mert régen valóban belenevelődtek az emberek egy világba. Az sokkal lassabb világ volt, mint a miénk, és mindig csak egy-egy kicsi részébe történt a belenevelődés, ami azt jelenti, hogy ennek a nagyon gazdag zenei folklórnak csak nagyon vékony szeletkéjével érintkeztek. Ezzel szemben mi a specialisták korában élünk. Már nincs időnk belenevelődni dolgokba. Amikor föl hívom Szilvit, hogy figyelj, itt lenne egy munka, és itt mondjuk mezőszéki díszítésekkel kéne elénekelni ezt a megírt dallamot, akkor én nem várom meg, míg Szilvi belenevelődik, hanem abban bízom, hogy specialistaként ezt tudni fogja majd. Tehát ma az az elvárás, hogy tudatosan és gyorsan megszerezzük Burgenlandtól Moldváig ezt a tudást zenészként, énekesként. De az is nagyon fontos, hogy a megszerzett tudásnak milyen az összetettsége és sok-sok más ismérve. Mert mondjuk meg lehet-e tanulni egy Bach orgonaművet szájhangyomány útján? És nem azért nem lehet, mert nem jó az átadás, hanem mert más típusú a tudás, és ahhoz bizony kifejezetten jó az intézményesült háttér, hogy van kottaírás, meg van tanár, aki átadja a tudást. Tehát amikor intézményesülés van, és egy egyetemen hallgatókat képzünk, akkor nem belenevelődés van, hanem a specialisták technikáit tanítjuk. Most művésztanárképzés van, ez nagyon fontos. Tehát komplex tanítás folyik.

Birinyi József

Csak a hagyományos környezetben volt lehetséges ez az organikus belenevelődés. Amikor feloldódik ez az állapot, vagy megszűnik, vagy széténeklő állapotba kerül, onnantól kezdve lehet és van értelme arról beszélni, hogy tudatosan a hagyományt ápoljuk, éltetjük, mentjük, visszük, tanítjuk. Az intézményes népzeneoktatásban már didaktikus tanításról, tanulásról van szó, ahol metodikát kell kidolgozni. A gyerekek, akiket visszajárva a szülőfalumba, Táborfalvára, 1978-ban kezdtem tanítani, 1983-ban *Ki mit tud*-döntősök lettek. Húsz évig nem volt képesített énektanárunk, és hétvégenként jártam haza, és tanítottuk ketten őket. Ez csak úgy sikerülhetett, hogy átgondoltuk másokkal együtt azt a fajta módszertant, amivel gyorsíva lehet tanítani úgy, hogy a jelleg, a stílus és az élményszerűség megmaradjon. Ez a lényegi különbség. Sokan kérdezték azt, hogy mi a különbség a népzene, vagy a népi hangszeroktatás és a klasszikus hangszeroktatás között. Azt mondtam, hogy az élményszerűség. Általában nem a népzeneészek, hanem a zeneiskolai tanárok fogalmazták meg, hogy ha a növendék az első három évet túlélte, akkor még zenész is lehetett belőle. És ez nagyon fontos! A gyereket nem az érdeklő először, hogy hogyan tartja az ujját a billentyűn, a vonón, az majd később, amikor már virtuózdarabokat kell játszani, fontos lesz. A gyereket az érdeklő, hogy a hangszeren, a furulyán, a citerán, a tekerőn el tud-e billegetni egy dallamot. Tehát a sikerélmény. Az, hogy rögtön tud zenélni, énekelni. Ha a Süss fel nap-dallamot játssza el, akkor is rögtön zenél. És a népzeneben ez a belenevelődés is benne volt. Nem a legbonyolultabb, összetett dallamot, táncot tanították, hanem fokozatosan lépésről lépésre nevelődött bele a gyerek.

Sebő Ferenc

A klasszikus oktatásban is jó lenne, ha így volna! Ültem olyan kurzuson, ahol Fenyves Lóránt azt mondta a Bach-partitákat játszó kis hölgynek: „Ne haragudjon, Kisasszony! Tudja, maga, hogy Bach kinek írta ezeket a darabokat? Amatőröknek. Tudja, akik szeretnek zenélni, Maga pedig itt szenved. És hát egyáltalán, hallja, maga ezt a darabot?” Ilyeneket mondott: „Hallja, maga? Mit tanult meg? Hangokat egymás után.”

Sütő Zoltán

Lassan, de végül is az az érzésem, hogy eljutunk a magyar népzene jövőjéhez, mert tulajdonképpen itt van egy fordulópont. Tehát belenevelődik valaki a saját közegében ebbe a zenei világba, vagy van egy váltás. Az érdemi megjegyzések tulajdonképpen arról szóltak, hogy a saját közegéből kikerülve milyen az oktatása a magyar népzeneinek.

Sebő Ferenc

Ez a belenevelődés. Akkor megint a beszédet veszem elő. Ha mondjuk korábban a gyerek belenevelődött a beszédbe, de most már szétesnek a közösségek, akkor ezentúl nem tanulnak meg a gyerekek beszélni? A fenéket! Abba nevelődik bele most is a gyerek, hogy körülötte beszélnek, és akar velünk kommunikálni. Igaz, hogy csak gügyög az elején, de mégsem kell hozzá leereszkedni. Weöres Sándor is azt mondta, amikor azzal csesztették, hogy miért ír ennyi sok szép gyerekverset, hogy ő igazából a macskáját szereti. A gyerekeknek pedig nem is kell külön verseket írni, mert azok igaz, hogy kicsik, de nem hülyék. És egyébként is, a beszédet sem grammatikával vagy szolfézzsal kezdjük tanítani – ugye. Hanem – nagyon jól mondta Jóska – élmény kell. Először csak jelekkel, aztán fejlődik a szókinccs. Aztán előbb-utóbb eljön a többinek is az ideje.

Bognár Szilvia

Igen, mert mi most az egyetemi oktatásról beszéltünk, de nyilván nagy-nagy szerepe van annak a sok csoportnak, közösségnek, együttesnek, családnak, sőt, mikroközösségnek, akik a saját kis csoportjukon vagy családjukon belül adják át ezeket a dalokat, muzsikákat. Egyébként már az én nagyanyám is a tévéből tanult vissza népdalt. Csak felnőttkoromban tudtam meg, hogy innen való az édesanyám és mami kedvenc dala.

Nagy-nagy szerepe van annak, hogy miképp érintkezünk ezzel, egészen kicsi kortól kezdődően.

Sebő Ferenc

A gyerekek még nagyon fogékonyak, tehát ha négy nyelven beszélő közösség venné őket körül, akkor négy nyelven tanulnának meg. Franciául, németül, angolul... Szóval azon kéne elgondolkozni, hogy nem a népzene jövőjével van itt a probléma, hanem a gyerekeinknek a jövőjével. Mivel töltjük el ezt a hasznos időt? Gyerekmegőrzéssel, vagy pedig hasznos és értékes dolgokkal vesszük körül őket, amit majd szépen lassan beszívnak magukba. De ha a szülő is műveletlen már, akkor mit várunk? Ha hülyeség veszi körül, akkor a hülyeséget tanulja meg a gyerek.

Sütő Zoltán

Arra szerettem volna még rákérdezni a jövővel kapcsolatban, hogy az egyik része ennek a dolognak az intézményes oktatás. A másik része pedig a közönség. Tehát mi a tapasztalatotok a közönséggel? Hogyan viszonyul a népzenehez? Létszámában is érdekes ez, mennyire tömeges az igény, az utóbbi években milyen tapasztalatokkal rendelkeztek?

Birinyi József

Egy orosz kutató írta le először, hogy eredeti környezetben mindenki aktív állapotban van. Hangsúlyoznám azonban, hogy a közösségben mindig tudták azt, hogy kinek mi az erőssége. Azzal énekelgették a szomorú nótát, aki azt a legjobban énekelte, aki pedig legjobban tekerte a siratóban, attól meg azt kérték. Mindenki énekelhetett, zenélhetett. Nem voltak specialisták, mint ahogy manapság van énekesünk, hangszeresünk, régi zenészünk, tekerősünk, gitárosunk... Persze nagyon is jól tudták, hogy a dadogóstól nem kell mesét kérni. Ma pedig vannak a „felkentek”, akik színpadra állnak, és velük szemben van a passzív közönség, a színpadi, színházi környezetnek megfelelően. Zömmel. Ilyen szempontból teljesen más a táncház, vagy a Vass Lajos-féle pávás közöséneklés, meg annak az összes öröme, örömtáncolása. Itt nincs olyan jelentős szintkülönbség az előadók és a passzív tömeg között, hanem létezik egy tudatos törekvés a közönség és az előadók közötti távolság lebontására: Arra, hogy közösen énekeljünk. Mondanám azt is, hogy mi is énekeljünk egyet végül közösen, mert eddig csak beszéltünk a zenéről.

Sebő Ferenc

Egy kicsit a mi fejünkben sem tiszta, hogy miért íratunk be gyereket a zeneiskolába. Mit is akarunk tőle? Mert Németországban – a lányom azt írja, hogy ott – olyan vizsga van, amit ő se tudna letenni, mert csak azt veszik fel, akinek a teste meg az agya alkalmas a művészé válásra. Tehát ott elitnevelés van. De azért nálunk a Kodály-féle tevékenység nagyon sokat tett azért, hogy mindenki tanuljon zenét. Még az is, aki nem lesz művész. Sőt, azoknak még jobban kellene, mert nem lesz majd közönsége az elitnek. Aki nem érti, hogy mit csinálnak a színpadon, avval mit érünk?

Bolya Mátyás

Eleve a romantika választja szét az előadóművészt és a közönséget. Most pedig éppen ezen megy a huzavona: fölrakni vagy leszedni a színpadról. Mindegyiknek megvan a maga funkciója. Ugyanúgy, mint a sportban. Van tömegsport, meg van élsport, és különféle edzőket képzünk hozzájuk. Ma már alig lehet a gyereket beíratni olyan helyre, ahol nem akarják élsportolóvá nevelni.

Emlékszem, amikor először voltam Skandináviában, az egyik kocsmában amatőr szinten, de nagyon élvezhetően, nyugdíjasok játszottak. Énekeltek, hegedültek, zongoráztak. Olyan németes zenéket. Néztem őket, annyira fiatalosnak tűntek. A nagymamám korosztálya volt. Ők itthon azonban már egyáltalán nem csinálnak semmi ilyesmit. Miért van ez így? Később megtudtam, hogy a nyugat-európai oktatásban létezik az élethosszig tartó zenélés fogalma. Ráadásul ezt mérik is. Ez nagyon fontos. Mert attól még, hogy valaki zeneiskolába járt, nem lesz értelemszerűen előadóművész. Nem lesz feltétlenül profi és talán tanár sem. A zene azonban megmarad neki. A zene szeretete. Sajnos, az élethosszig tartó zenéléssel Magyarországon elég rosszul állunk.

Sebő Ferenc

Nyugodj meg, Berlinben még rosszabbul állnak.

Birinyi József

A családi minta, az a legfontosabb. És ilyen szempontból, amit Szilvi is említ, nálunk mégis széles tömegeket vonz a hagyományos zene. És azért nem csak elitképzés van. Sokkal inkább az érték gondozás, a tehetség gondozás jelentőségét hangsúlyoznám. A lehetőség megadása a tehetségeknek a gyorsított fejlődésre. Hadd utaljak a Csutorás Táborra, a 38 éve folyamatosan működő komplex népművészeti képzésre, közösségre. 250 gyermek táborként. Nagyon sok ismert énekes, zenész, táncos, kézműves, kutató került ki onnan, például Junior Prima-díjas is, de óriási a piramis alattuk. Mert, ha valaki esténként a saját gyerekének, az unokájának csak egy dalt eldúdol abból, amit ott megtanult, akkor már megértte! Így lehet örökségünk a ma élményével jövőnk alapja.

Sütő Zoltán

Hát mindenesetre az bizonyos, hogy nagyon nagy kincsesládán ülünk, mi, magyarok.

Sebő Ferenc

Ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni.

Bognár Szilvia

A következő beszélgetés témája még az is lehetne, hogy mindehhez az internet világa mit ad hozzá. Mert amikor az *A, a, a, a farsangi napokban* kezdetű nótára rákerestem, akkor a legnagyobb nézettsége nem Szvorák Kati felvételének volt, hanem annak, amelyiknek szintetizátorkísérete van, és popos frazírokkal éneklük.

Sütő Zoltán

Igen. Tehát az is lehet a következő beszélgetés kiindulási pontja, hogy mit tesz hozzá, meg az is, hogy mit veszel el belőle.

Birinyi József

A lehetőség benne van.

Sebő Ferenc

Az ismertség a fontos. A sablonok azért hatnak, mert azt ismerik. Amit nem ismernek, az nem hat. Egyszer Sebestyén Mártival voltunk egy fesztiválon, és húsz cigány csajjal ismerkedtünk össze. Tanultunk tőlük sok cigány dalt, és elkezdtünk ott mulatni. Olyan dalokat énekeltünk, amit ők is tudtak, és mi is. Egyszer csak Mártyi átváltott egy olyan dalra, ami cigány dal volt, de azt ők nem ismerték. Egyből lepunnyadt a hangulat, áh! Eztet mi nem szeretjük, ez már művészet.

Sütő Zoltán

Nagyon jó. Hát akkor talán azt kívánhatom magunknak, hogy ez a művészet éljen még nagyon soká, és gazdagítsa a következő nemzedékeket is! Köszönöm szépen a beszélgetést, szerintem ma este körülbelül ennyi fért bele. És nagyon jó lenne folytatni is, természetesen.

Birinyi József

Zoli, énekeljünk egyet közösen! Bartók gyűjtéséből, amit mindenki elég jól ismer.
Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok...

<https://youtu.be/-svG8jAamrw>

Tehetségek fóruma

Mágikus realizmus

Látogatóban a Patrona Hungariae Iskolaközpontban

Az ember, ha nő léte a női létezés lényegét próbálja megérteni, ehhez pedig előveszi minden élettapasztalatát, minden élményét, minden meglepő fordulatot, ami csak történt vele, és végre rátalál a kincsesládájában egy visszafogottan fénylő, de jelenlétében mindennél határozottabb drágakőre, amit ráadásul csak kölcsönbe kapott a békakirálytól, hát megőrül. Kicsit bizonytalanul, de megőrül annak a visszafogottan ragyogó drágakőnek, ami minden pillantással egyre bizonyosabban foglalja magába a női létezés lényegét: mágikus realizmus. Nem feledve azokat a bonyolult asszociációs rétegeket, amelyeket ez a kifejezés beránt magával Marquettól Szabó Magdán át egészen a közeledő 6-os villamosig, aminek a vezetőfülkéjében női alak bontakozik ki, s ha mindjárt a hirtelen megvilágosodás olyan komplex elméletté is áll össze, ami majd az idő fonalán szépen, türelmesen kifejtésre kerülhet, azért a legmelegpőbb, ha ezzel az elmélettel masszív megtestesülésben szembetalálkozik az ember. Talán nem is olyan könnyű észrevenni, csak nekünk, akik már ízlelgetjük a női létezés lényegét: mágikus realizmus.

Karácsony előtt már szerettünk volna kizökkenni a gépek és az információk labirintusából, vissza olyan dolgok közelébe, amelyek valóságosak. Legalább föld szaguk legyen. És hát kínálkozott a Luca nap, a maga hagyományos szokásrendjével – búzaültetés, székfaragás, elmélyülés. – No de kellene azért valami elevenség is.

– Elevenség, elevenség – hát gyerekek.

Előkerült egy telefonszám – valami iskola –, ők illetékesek, van gyerek, gyerek biztosan van.

– Halló!

– Tessék, Patróna.

– Nem iskola? Én egy iskolát hívtam.

– De, igen, iskola.

Luca napján, a megbeszélte időben, ahogy kell, megjelentek a gyerekek, plusz tanító néni, plusz néhány szülő. Lettek népszokások, szépen beöltözve, kislányok kotyoltak, kislányok bölcsőcskét játszottak.

– És közben...

Kisfiúk kotyoltak... – történt valami...

Kislányok bölcsőcskét játszottak... – történt valami furcsa dolog, mert az idő valahogyan belassult, és mi sem szerettük volna, ha elsiet onnan, miként rendesen teszi.

Mágia.

Nem a néprajzi hitelesség. Nem. Hanem a gyerekek. Friss szél fúj át a révedő faágak között. Honnan ez a különös természetesség? Semmi zavar, semmi gátlás, semmi produkció.

Egyszerűen csak élnek, saját életüket élik benne a szerepben. Ilyen már nincs. Ilyennek már nem kellene lennie, ilyesmi már nem fér bele a világba a géntechnika, a mesterséges intelligencia és a technoevolúció mellé.

Aztán egyszer csak a visszazökkenés. A gyerekek csokit kapnak... – különös –, örülnek neki. Nem mintha nyugtáznák a bevételt, ami jár nekik, hanem mint a váratlan ajándéknak. Közben a tanító néivel váltok néhány szót, mert ez egy jelenség, ez egy jelenés, és utána akarok menni. – Igen, a jövő héten meglátogathatom őket.

A képen láthatók balról jobbra: Veress Boglárka (4.a), Oláh Rebeka (4.a), Kranczicki Johanna (4.a), Árvai Barnabás (4.a), Nagy Kamilla (4.b), Molnár Luca (tanító, néptáncoktató), Ay Péter (4.a), Gáncs Máté (4.a), Udvari Péter (4.b), Bedő Janka (4.a), Veress Attiláné Kati néni (felkészítő tanár), Antal Csilla (KNRF munkatárs)

– Vannak ugye mai napság a kurzusok (nem mindig volt ez így), a kurzusok alatt pedig csöndben megtörténik az élet. A kurzusok nagyon sokat ártnak az életnek, de az mégis, mindig valahogy megtörténik. Szabó Magdának például nagyon sokat köszönhetünk, hogy egy deviáns kurzus szorításából kiszabadult egy leánynevelő intézet (semmi koedukáció), egy egyházi leánynevelő intézet, és egy ország szeme előtt megképződött egy (tele) vízió arról, hogy abban is emberek élnek. Egészen-egészen emberszerű lényeknek tűntek nemcsak a serdülő lányok, akik ugyanazokkal a problémákkal küzdöttek, mint minden serdülő lány a világ kezdete óta, hanem még az apácák is, sőt – mily különös – még a plébános úr is. Nem véletlenül kerül ez ide, mint ahogy nem elhallás volt a telefonban a „Patróna” szó, megszabva most utamat, a 6-os villamosról leszállva az iskolához közeledvén.

– A „Patróna” a Boldogasszony Iskolanővérek rendjének iskolája – ezt már Kati, a tanító néni mondja el, amikor helyet foglalunk egy osztályteremben a gyerekekkel, akik ismerősként köszönnek nekünk. Meg vannak illetődve – tényleg eljöttünk, nem csak ígértük.

Különös. Minden olyan, mint a többi iskolában. Tábla, padok, gyerekek, tanító néni. Minden olyan életszerű. Pedig ez egy női tanító rend iskolája.

Azután a beszélgetés során sok minden kiderül.

– Mi egy felekezeti, rendi fenntartású iskola vagyunk. Rendalapítónk Gerhandinger Terézia anya. Ő a maga idejében – 1800-as évek – reformpedagógusnak számított. Hivatásának tekintette a szegény családok leánygyermekéi számára igényes képzéssel megadni a tartalmas élet lehetőségét. Szakított a rigorózus pedagógiai elvekkel, ha tehette kivitte a gyerekeket a tanteremből a szabadba. Mi is próbáljuk az ő szellemiségét folytatni, ami jelen körülmények között elsősorban a személyes példamutatásból tud építkezni. Egyaránt ápoljuk a rendalapítónkhoz, az évkör keresztény ünnepeihez, és a néphagyományhoz kapcsolódó ünnepeinket, és ezeket igyekszünk mindig megélhető tartalommal feltölteni.

Ez már-már hivatalosan hangzik, de mint tudjuk, az angyal a részletekben bújik meg. Mert az iskola összeépült a rendházzal és a kápolnával, mely utóbbit inkább csak a nővérek látogathatják. Ettől a gyerekeknek olyan titokzatos. S a nővérekből, akik számukban egyre fogyatkoznak, korukban egyre növekednek, már nem jut minden osztályra külön „védőszent”. Azért időnként halk léptekkel átsuhannak a folyosón, be a kápolnába, és ott különös dolgokat tesznek. Olyasmit, amit máshol nem lehet látni. Mert letérdelnek, és ott összetett kezekkel, lehajtott fejjel csak úgy vannak. Sokáig.

És a gyerekek, akiknek képzeletét ez nem hagyja érintetlenül, mikor ünnepek alkalmával beléphetnek a kápolna ajtaján, szeretnék kipróbálni. Letérdelnek, és imádkoznak, mint a nővérek – nem annyira önmagukért – az iskoláért, egy osztályért, egy gyermekért. Ki lehet próbálni. És ebből a csendből furcsa módon az osztályteremben elevenség származik.

Mágia.

Nem bonyolult dolog ez. Hedvig nővér, aki azért követi Rebeka sorsát, egyszer csak elrabolja egy óra hosszára, és átveszi vele a számtanleckét. És ha ez nem elég, akkor hetente többször is elrabolja. Mert Hedvig nővérnek ez nem teher, nagyobb teher lenne látnia Rebeka zavarát, ahogyan elmarad a többiektől.

– Rebeka te tanulsz ugye Hedvig nővérrel? – kérdezi a tanító néni.

– Igen.

– És hogy érzed magad ebben?

– Vele jobban bírok tanulni.

Nincsenek érzelmi megnyilvánulások, mert ez is természetes. Természetes az is, hogy a tanárok programokon törik a fejüket, játékos programokon, közösségi megmozdulásokon, kirándulásokon, színházlátogatáson, versenyeken... Mindig történik valami. Mindig készülni kell valamire a tanításon kívül is, vagy a tanulással összefonódva. Lényeg az élményszerűség. És van ennek következménye. Nem úgy tűnik, mintha a gyerekek kezéből úgy kellene kikönyörögni az okostelefont.

– Mit mond Barnabás?

– Azért jó ez az iskola, mert nem úgy vannak megtanítva a dolgok, hogy vegyük a tankönyvet, olvassuk el, és pontra tudni kell. Hanem játékosan megtanuljuk. Több idő, de megértjük.

– Azért szeretem ezt a sulit – mondja Péter –, mert Zoli bácsi és Rita néni rengeteg programot szerveznek. És amit Bogi mond – minden ilyen játékos.

– Meg sok szakkör van.

– Igen – veszi vissza a szót a tanító néni –, van egy népi játszóház és alkotóműhely. Szerdánként másfél órás foglalkozás természetes anyagokkal. Mindig az évkörhöz kapcsolódva készítünk valamit. Most például télűzőre. Ezt – Luca – még te sem láttad.

Luca időközben toppant be, ő vezeti a néptáncszakkört – mint Lucus tanárnő –, aki véletlenül a Bihari Táncegyüttesben táncol. Szóval, a gyerekek – természetesen – nem akármilyen képzést kapnak néptáncból. Azután nem titok, ami a műhelymunkában készül, mert minden évben van néptáncgála, amikor a szülők megnézhetik az egész éves munka eredményét.

– Én azt szeretném mondani a néptáncgáláról, hogy előtte nagyon izgultam, de aztán a színpadon már nem izgultam.

– Aztán feloldódtál a táncban, és eltűnt, elillant az izgalom, ugye?

– Az a legizgalmasabb, amikor belegondolunk, hogy milyen lesz kívülről. Meg láthatják majd a szüleink, és tetszeni fog-e nekik.

– És mit mondtak a szülők? Tetszett nekik?

– Igen, igen, tetszett nekik.

– Én azt szeretem a néptáncgálában, hogy jön a zenekar. Veszik a fáradságot és jönnek nekünk zenélni.

– Igen, és olyan bulit tudnak csapni, és annyira tudják élvezni. Például volt a Pál István „Szalonna” nálunk. Lucus tanárnővel pedig eljött az együttese, és hát majd szétestek a falak. Olyan tapsvihar volt

– Ami itt különleges – folytatja Kati, a tanító néni –, hogy a nemzeti hagyomány, ami szerintem a legősibb, legerősebb gyökérzetet jelenti, összefonódik az évkörben a keresztény, liturgikus ünnepekkel. A kereszténység előtti népszokásokkal egymást erősítve összefonódnak és erősítik egymást. A kézműves szakkörben nemcsak ezeket a tarsolylemezeket domborítják, amik itt körben a falon láthatók, hanem gyertyát is mártottak.

– Igen, aztán bejött hozzánk a Bakáts térről Michele atya, megszentelte a gyertyákat, és mindenki szentelt gyertyát vihetett haza.

– Tehát például imádsághoz, ünnepekhez nekünk van saját szentelt gyertyánk.

– Szoktatok imádkozni?

- Igen. Imádsághoz is van gyertyánk.
- És miért imádkoztok?
- Hát például olyanokért, akik bajban vannak.
- Vannak itt olyanok, akik bajban vannak?
- Például egy ukrán kislányt fogadtunk be. Orosz az anyanyelve. Dorina segített vele beszélni, aki kárpátukrajnai, csak áttelepültek.
- Azóta is sokat beszélgetnek, nevetgélnek. Oroszul.
- Ti pedig tanítjátok magyarul?

Előkerült még sok minden, családi történetek, a Teréz anya-nap, amikor a nővérek a gyerekeknek habos kakaót és kalácsot szolgálnak fel, meg sok élmény kirándulásokról, de egyszer csak megszólalt a csengő. Hát persze, iskolában vagyunk.

Búcsúzkodás.

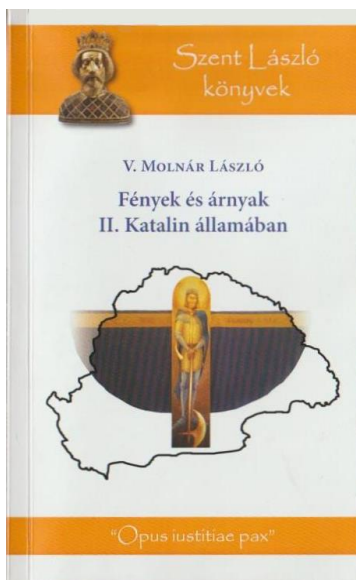
Kifelé elmentünk a nővérkert felé vezető átjáró előtt, ahová a gyerekek már nem léphetnek be, csak tanári kísérettel. Csöndes léptű nővérek suhannak benne oda és vissza. Nyomukban élet, elevenség, gyerekek – természetesen. Ez a mágikus realizmus.

(Szerk.)

<https://youtu.be/1FmjimAID3s>

Szemle

V. Molnár László: Fények és árnyak II. Katalin államában (Szent László Könyvek)

2022,
Keszthely,
Balaton Akadémia Kiadó 69. o.
(ISBN 978-615-5898-27-3)

Aranykort hozó asszony volt az orosz cárok trónján, méltóképpen emelkedik ki a világ nőtörténetében. Pjotr Vjazemszkij herceg éleslátóan felismerte, hogy „ez a német hercegnő”, azaz II. Katalin tette az oroszokat nemzetté. Jóllehet az orosz nemzettudat a középkorra nyúlik vissza, a nagy tehetségű nőuralkodó előképe pedig már a Bizáncban keresztelkedett Olga kijevi nagyfejedelemnő alakjában megjelenik. Billington híres monográfiájában arra a következtésre jut, hogy miközben Katalin ideológiai és intellektuális szinten nyugatosította Oroszországot, birodalmának összetartó erejét az egységes oroszosításban jelölte meg. Nőtörténeti kontextusban fontos, hogy II. Katalin példás szervező lévén, rendelkezett a távolbalátás képességével: Nagy Péter ügyét folytatva így magasra emelte Oroszországot. III. Péter cárral kötött frigye előtt áttért a pravoszláv hitre. Ugyanígy figyelemreméltó, hogy a cárnő, titkárának, Ivan Beckojnak javaslatára, remélve az erkölcsök és szokások finomodását, 1764-ben már meg is alapította a neves Szmolnij Nemeskisasszonyok Nevelőintézetét, mely francia minta alapján, Montaigne, Fénelon és Locke ideáljainak megfelelően működött, tizenkét év időtartamú oktatást nyújtott, és élenjáró volt az európai nőképzésben. Főnemesek és köznemesek leánygyermekéi számára egyaránt nyitva állt, jobbágyi származásúak nem tanulhattak benne. Katalin környezetében egyébként több magas méltóságot viselő hölgyet találunk, Branyickaja és Nariskina mellett Jekatyerina Voroncova-Daskovát, a pétervári Császári Tudományos és Művészeti Akadémia elnöknőjét, az első *Orosz értelmző szótár* létrehozóját, aki Franklin elnök meghívására az amerikai Filozófiai Társaság első nőtagja lett. II. Katalin cárnő küldetését az első jelentősnek tekintett orosz női szerző apja, a sokoldalúan művelt kortárs drámaíró, a szabadkőműves Szumarokov, aki a cárnő koronázási ünnepeinek moszkvai eseményeit rendezte, abban határozta meg, hogy „lelket” adott az orosz népnek.

V. Molnár László könyve tehát igen fontos forrás a nőkérdéssel foglalkozó tudósok számára. A történész, aki egész életében kutatta „Észak Szemirámiszának” uralkodói pályáját,

tanulmánykötete előszavában nem hiába úgy ítéli meg, hogy „női gyengeségeket” aligha ró fel II. Katalinnak az utókor. Legendás szerelmi életének története sem vetekedhet az Orosz Birodalom azon virágkorának emlékezetével, melyet II. Katalinnak köszönhet. „Európai hadszíntereken immár egyetlen ágyút sem süthetnek el az orosz uralkodó tudta és beleegyezése nélkül” – jelentette ki öntudatosan Katalin választott hazája uralkodójaként, ahogyan a szerző idézi. Gazdaságpolitikáját – tehetjük hozzá szárazon – inflációellenes monetáris politika, a gabonatermelés és -kivitel, a nyersanyagexport fellendülése, a kereskedőréteg emelkedése, a tengeri kereskedelem számottevő növekedése, bölcs merkantilizmus fémjelezte. Pallérozott elméjű, filozófiában jártas, művészetet pártoló, tollforgató uralkodónőként II. Katalin az ipari forradalommal szemben – a mai fenntarthatóság némely csoportjainak szellemével összhangban – konzervatív álláspontot foglalt el. Az emberi munkaerő megélhetésének primátusát vallotta.

Geopolitikai stratégiája – mint az részletesebben is kiderül az alábbiakban – történelmi folyamatok és szükségszerűségek kiváló megértésén alapult. Az állam humanizálása felé tett bátor lépései közül a történész „az uralkodó személyének megsértéséért járó halálos ítélet” eltörlését, a „vallási üldözések” megszüntetését (koronázásával egybeforr az óhitűek számára teljes amnesztiát kihirdető manifesztuma) jogosan teszi a katalini életmű summájának csúcsára.

A Balaton Akadémia 192 kötete mellett indított sorozatban, ahol korábban V. Molnár László *Kapcsolattörténeti etűdök (Magyar–oroszló kontaktológiai fejezetek)* címmel tett közzé tanulmánykötetet, e könyv a maga három fejezetével Katalin tevékenységének és korának belpolitikai és haditengerészeti vonatkozásait vizsgálja. Sajátságosan magyar vonatkozású emlékként említjük kiegészítésképpen a miskolci ortodox templom *Ahtirkai Istenszülő* csodatévő ikon másolatát, melyet átutazóban éppen Katalin cárnő adományozott a templomnak.

Az első fejezet a sajátos hagyományokból összeálló orosz államberendezkedés törvényszerűségeire világíthat rá. Témája a reform keresztülvitelének lehetséges üteme. Rámutat arra, hogy a teljhatalmúnak hitt orosz uralkodó lehetőségeit is sok tényező befolyásolja, legelső sorban pedig a hagyomány.

A fejezet egy jogi reformkísérletről szól. A 11. századtól rendezett jogi viszonyok között élő orosz állam különféle alakulatainak történelme folyamán, az 1649-es megújított törvénykönyv óta eltelt nem csekély idő okán, az 1662-ben trónra lépett cárnő ugyanis harmincnégy éven át tartó uralkodása ötödik évében már elengedhetetlennek látta a jogrendszer módosítását. Terve elsődlegesen társadalmi problémák orvoslására irányult, a megváltozott életviszonyok is értelemszerűen szükségessé tették a törvények korszerűsítését. A folyamatot összességében a kötet szerzője az uralkodónő „első belpolitikai kudarcának” nevezi, jóllehet ezt talán a felvilágosodás eszmerendszerének helyi adaptálhatóságával lehetne ok-okozati összefüggésbe állítani. Az orosz nemesi értelmiség köztudomásúan maga is intenzíven kutatta a társadalmi berendezkedés és a jogrendszer harmonizációjának lehetőségeit, kimondottan az „igazságtalanságok” fokozatos felszámolása érdekében. A. B. Kuragin herceg 1772-es leveléből ennek megfelelően tűnik ki az alkotmány védelmező funkciójának tudatos hangsúlyozása: az angolokra méltatandó példaként tekintve a „monarchák” és miniszterek „túlkapásaitól” óvó törvénykezésre int. Nyikita Panyin gróf

II. Katalinhoz benyújtott tervezete sem alulról jövő reformokat sürgetett, hanem az önkényuralom korlátozását, az alapvető állampolgári jogok megfogalmazását kívánta, az autokráciának az „alkotmányos monarchiával” történő felváltását. Az 564 fős létszámmal létrejött, az uralkodónő által összehívott 1767–1768-as Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság a moszkvai Kreml ötszáz négyzetméteres palotájában, a Granatovaja palatában tanácskozott. Valamennyi kormányzóság, provincia, kerület és város elküldte nemesi képviselőjét, minden provincia után egy-egy állami jobbágy is helyet kapott, a kozákság is képviseltette magát a testületben, ahogyan a katonaság, sőt a „betelepített” külföldiek is. A cárnő fennkölt megnyitó beszédében egyértelműen kifejezésre jutó jobbító szándék hatására többen sírva fakadtak, következésképp kérve, hogy a „legnagyobb”, „legbölcsebb”, a „haza anyja” titulust fogadja el. Katalint azonban nem a feudalizmus bírálata vezette – talán ezzel kesztyűt is dobott volna új hazája nemesi képviselőinek –, sokkal inkább a felvilágosult abszolutizmus önkényuralmi rendjét kívánta megvalósítani. A reform megghiúsulása a nemesség ellenállásának, a nagyszámú küldött között szélsőségesen ingadozó véleménykülönbségeknek, a bőséges érdekkellentétnek volt betudható. Az uralkodónőnek a balti tartományok beolvasztására irányuló szándéka ugyanekkor világossá vált. A Bizottság feloszlását ezután az orosz–török háborúra való hivatkozással rendelte el. Emlékirataiban visszatekintve mindamellett nem tartotta kudarcnak, hogy a Bizottság dolgavégezetlenül távozott, minthogy tanulságokat szolgáltatott a legakutabb problémák mibenlétéről és gyökereiről, melyeken javítani igyekezett.

Nápolyban, a spanyol konzul fiaként született, spanyol nemesi származású Jozsif Deribas (de Ribas), portréja és töretlenül ívelő sikertörténete a korabeli soknemzetiségű Orosz Birodalomban, a következő fejezet tárgya. Itt jegyezzük meg, hogy az 1741-ben kiadott, a vallási toleranciát maximálisan megvalósító ukázában II. Katalin elődje, Jelizaveta Petrovna cárnő szabályozta, hogy a birodalmának területén élő kalmükek és burjátok szabadon gyakorolhassák buddhista hitüket, sőt kolostor-egyetemeket emelhessenek (utóbbiaknak, a „dacanoknak” száma a későbbiekben a forradalom előtti Oroszországban elérte a 35-öt), s ezt a gyakorlatot Katalin is követendőnek találta, létrehozva a Kelet-Szibéria és a Bajkálontúli terület lámájának címét. Ezért buddhista alattvalóik földre szállt istennőkként tisztelték őket. Az idegenként cári szolgálatba szegődő, új hazájáért lelkesen tevő Deribasban egyáltalán nem utolsósorban a pompázatosan megépített Odessza megalapítóját tiszteljük. A spanyol ifjú nemes Alekszej Orlov grófnak, a cárnői favorit fivérének ajánlatára lépett a birodalom szolgálatába. A felkérést kitűnő képességeinek és a cárnő expanzionista törekvéseinek köszönhetően, aki szívesen látta a jól képzett külhoniakat. A törökökkel zajló ütközetek után Dél-Moldáviában, majd Kercs, Feodoszija, Szudak, Jalta, Bahcsiszeráj erődjeinek orosz csapatok általi bevétele folytán Oroszország egyre nagyobb fölényre tett szert a Földközi-tenger és az Égei-tenger térségében is. A Patrosz melletti ütközet során tanúsított rátermettsége révén Deribas futártisztból kapitányi rangra emelkedve kapott fregattparancsnoki megbízást. Az 1773-ban második szakaszába lépő orosz–török háborút lezáró, Kücsük-Kajnardzsiban kötött békében rögzítették a krími tatároknak a Portától való függetlenségét, Kercs és Jenikale eszerint orosz birtokba került, emellett az orosz védnökséget Havasalföld és Moldva felett a törökök elismerték. V. Molnár László regénybe kívánczó történetet vázol fel Deribasznak a Tarakanova hercegnőnek gúnyolt (a név tövében ott a *csótány* szó) trónkövetelő kalandornő, a zavaros bari konföderalisták által is kívülről

támogatott, mindmáig ismeretlen származású (néha még prágai fogadós lányának is mondott) asszony Livornóban történt elfogatásában való részvételéről. Ezért a bizalmas küldetésért kapta meg az őrnagyi rangot. A Krím-félsziget visszaszerzésére eközben az Oszmán Birodalom 1774 és 1787 között nem kevesebb mint öt ízben tett sikertelen kísérletet. Katalin cárnő minden intézkedésével óvta az orosz területet. A Krímtől az Észak-Kaukázusig húzódó mintegy 650 kilométernyi határt megerősítette. A Dnyeprovka öböl északkeleti oldalán fekvő, a tengeri bejáratot őrző Ocsakov török erődjének ostromában Deribaszfent kitüntette magát, majd a Patyomkin herceg fővezérlete alatt aratott győzelmek után kérelmezte a cárnőnél, hogy új várost alapíthasson a közelben, aki kegyes beleegyezését leiratban tudatta vele. Így születhetett meg az Orosz Birodalom egyik ékköve, Odessza, melyet a guillotine elől Oroszországba menekülő francia Richelieu herceg épített tovább. II. Katalin cárnő mintegy félmillió négyzetkilométerrel növelte meg birodalma területét, európai nagyhatalommá téve azt.

Fjodor Usakov generális a könyv zárófejezetének témája. A szerző kiemeli, hogy 2001-ben ezt a kiváló haditengerésztisztet a pravoszláv egyház kanonizálta. Sokatmondó adat a mai laikus és orosz kultúrában járatos olvasó számára egyaránt, hogy a közép-oroszországi kormányzóság apró falujában napvilágot látott, kisenemesi elszegényedett család harmadik gyermeke 16 évesen a pétervári Nemesi Tengerészeti Kadétintézetben tanulhatott (megjegyezzük, ez az orosz társadalmi mobilitás Nagy Pétertől egyre markánsabban megmutatkozó tendenciájának bizonyítéka), mely mára Európa első három vezető felsőfokú haditengerészeti tanintézete között élvez nagy presztízst. Usakov az Azovi-tengeren a kereskedelmi flotta mellett teljesített hathatós védőkíséreti tevékenységéért, majd a fekete-tengeri flotta kötelékében Krím területének védelméért jutalomban részesült: a cárnő jachtjának parancsnoka lett. Kiemelkedő részt vállalt a ma is kulcsfontosságú szevasztopoli flottabázis kiépítésében. 1791-ben győzelmet aratott az erőfölényben lévő török hajóhaddal szemben, megfutamítva a sebezhetetlennek hitt török flottát. Ennek köszönhetően léptette elő Katalin cárnő tengernaggyá. Az 1798 nyarán Napóleonnal szemben segítségért folyamodó Törökország támogatására Katalin fiának és utódjának, I. Pál cárnak a parancsára Usakov tengernagy vitte hajóraját Sztambulba, ahol rövid tanácskozás során haditervet dolgozott ki a szövetségeseikkel. Ezek után vette be Korfut a megszálló franciáktól, 1799 júliusában pedig az általa vezetett orosz-török hajóraj véget vetett Bonaparte Földközi-tenger feletti szupremáciájának. Irigyei miatt kolostorba vonult. Alakja a kötet szerzőjének megállapítása szerint csak Nelson admirálishoz mérhető.

A cárnőről viszonylag kevés újonnan keletkezett, magyar nyelven is hozzáférhető anyag áll rendelkezésre, ezek között megemlítenéd az amerikai történész, Robert K. Massie kitűnő modern monográfiája. A nagyhírű Alekszandr Kamenszkij orosz kutató kötetéből is magyar nyelvi fordítás készült. V. Molnár László – az igen csekély számú hazai kutatók élén – gazdag szakirodalom felhasználásával készült kötete olyan epizódokat dolgoz fel II. Katalin korából, mely a tájékozódni kívánó olvasó számára nem kevés tanulságot és ismereteket kínál.

Józsa György Zoltán

Ismeret-Szerző

Kiss Károly:

ChatGPT és a mesterséges intelligencia (The battle of the bots)

Tanulmányom bemutatja a mesterséges intelligencia új csodáját, a ChatGPT-t, mely az internetes keresőkben feltett kérdésekre azonnali, összefüggő és a kérdés legfontosabb vonatkozásait áttekintő írásos választ ad. Vizsgálom ennek következményeit az oktatásban és a tudományos kutatásban, valamint az így nyert információ megbízhatóságát. Részletesen foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy mit jelent ez a nagy digitális platformok jövedelmét adó hirdetések tekintetében, és egymás közötti versengésükben.

Ha beírom a Google-keresőbe, hogy *climate change*, a gép a 0 és 1 kombinációiból álló 98 tagú bináris szekvenciát azzal az utasítással adja tovább, hogy keresd az előfordulását a világ összes internetes felületén. A program ezeken végigszáguld, mindegyiket alaposan végignézi, és jelenti, hogy 1,11 mp alatt 1 730 000 000 anyagot talált. Ez már önmagában is egy hatalmas szám, de az 1,11 másodpercbe még az is belefért, hogy az 1,73 milliárd találatot sorrendbe rakja, a keresettségük gyakorisága szerint.¹ A program egy gépies keresést hajtott végre, ekkor még nem beszélhetünk intelligenciáról. De a gép ismer minket, ismeri érdeklődésünket, keresési szokásainkat (sőt, azok alapján egy profilt is kialakított rólunk), és az 1,73 MD találatot úgy találja, úgy rendezzi, hogy az elején azok legyenek, melyek iránt feltehetőleg jobban érdeklődünk. (Tehát ha pl. azt szoktuk keresni, hogy a klímaváltozás milyen mértékben érinti majd az egyes országokat, akkor ezeket előbbre teszi a rangsorban.) Ez viszont már az intelligenciát igénylő műveletek körébe tartozik.

A mesterséges intelligencia egyik alkalmazási területe a gépi fordítás. Mi, emberek a szintaktika alapján fordítunk: alany, állítmány, tárgy, határozó, jelző szerint építjük fel a mondatot. A gép nem így jár el. Egy hatalmas adatbázisban kutakodik, mely mindazokból az anyagokból áll, melyeket a forrásnyelvből valamikor lefordítottak a célnyelvre, és digitálisan is hozzáférhető. Ebben az adatbázisban kikeresi, hogy a lefordítandó mondatnak melyik célnyelvi mondat felel meg a legjobban. E művelet mögött hatalmas matematika áll, többek között Bayes-i valószínűségszámítások.² Mint láttuk a Google-keresésnél, az idő nem tényező számára, szinte valós időben végzi a feladatát.

¹ E teljesítmény még akkor is bámulatos, ha tudjuk, hogy a program folyamatosan gyűjti, szortírozza adatbázisát.

² A gépi fordításról lásd Laki László János kiváló tanulmányát.

A nagy adatbázisban való keresést „deep learning”-nek nevezzük. A módszer idővel kiegészült a mesterséges neuronok technikájával, mely az agyi gondolkodást, felismerést utánozza. Agyi mintára a mesterséges neuronok milliói rétegződnek egymás fölött, és a legelső réteg neuronjai észlelésük eredményét továbbadják a következő rétegnek, majd azok a finomított információt szintén továbbadják... Valamennyi finomított információ továbbadáskor súlyozva van az eredmény valószínűségével(!).

Ma már nehéz lenne felsorolni, hogy mi mindenhol alkalmazzuk és mi mindenre jó a gépi tanulással tökéletesített MI. Tud járműveket vezetni, tőzsdei ügyleteket lebonyolítani, könyvelést és mindenféle adatfeldolgozást végezni, adathalmazból a kívánt információt megkeresni, újságot szerkeszteni, tömegben arcokat felismerni, arcok alapján jellemzést adni, egy beteg diagnózisát felállítani és a szükséges terápiát kidolgozni, röntgenfelvételeket kielemezni, jogi precedenseket keresni, egy per (vagy perindítás) kimenetelét megjósolni, befektetési tanácsokat adni, idegen nyelvű szöveget fordítani, beszédet felismerni és emberi beszédet modulálni. Képes háztartásunkat okossá tenni, idős emberek szórakoztató társául szegődni, tulajdonosának az internet szolgáltatásaival kapcsolatos szóbeli kéréseit teljesíteni (lásd Alexa és Siri), webrobotként tulajdonosa nevében chatelni, alkudozni, párkeresésben hatékonyan eljárni, stb.

Egy bonyolult, sokváltozós helyzetben a MI ki tudja választani azt, ami az alkalmazó számára a bizonyos szempontok szerinti optimális megoldást jelenti. Ennek különösen a gazdasági döntéseknél lesz (már van) nagy szerepe. A „bot”-ok (chatelő robotok) helyettünk és nevünkben vitatkoznak, ügyeinket intézik, vagy online vásárlás esetén alkudoznak a világhálón. A fárasztó kampányidőszakban politikusok helyett végzik el a munkát, a feltett kérdésekre helyettük válaszolnak. A kiberhadviselés során szoftverek feszülnek majd egymásnak, és az intelligensebb győz: megbénítja a másik háttérrendszerét, sőt, legyőzi az ellenséges szoftvert...

Hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy a gépi intelligencia számítási kapacitása meghaladja az emberit. De ez távolról sincs így. Az explicit számításban igen, de a rejtett, az agyi folyamatok során végrehajtott számítás tekintve az emberi messze meghaladja a gépit. Miközben ugyanis a gép csak szekvenciális számításra (a műveletek egymást követő elvégzésére) képes, és a műveletek lokalizáltak, agyunk 80–100 milliárd neuronja párhuzamosan, egyidejűleg és három dimenzióban képes működni, műveleteket végezni. Egy hozzávetőlegesen New York nagyságú számítógépre lenne szükség ahhoz, hogy az elérje agyunk számítási kapacitását, és működéséhez egy külön atomerőművet kellene építeni, hűtéséhez pedig egy nagy folyó vizére lenne szükség. Ráadásul agyunk még egy olyan további előnnyel rendelkezik, melyre a gép belátható időn belül nem lesz képes: a kontextusba helyezéssel: többféle értelmezés esetén azt választja, ami az adott szituációra vonatkozik. (Persze mindez a jelenlegi technológiákra vonatkozik – a kvantumszámítógép kifejlesztésével minden meg fog változni.)

Tavaly év végén az OpenAI nevű startup nyilvánosan is hozzáférhetővé tette ChatGPT-jét.³ Az OpenAI a Microsoft érdekeltségébe tartozik, az több mint 11 milliárd dollárt fektetett bele. A program bonyolult kérdésekre ad megbízható válaszokat, valós időben szerkeszti meg a kért

³ E fogalmak rövid magyarázatát lásd a tanulmány végén.

téma tudásanyagát, kívánt terjedelemben. (A MI eddig is képes volt megadott témákról dolgozatot, tudományos cikket írni, de használata most mindenki számára lehetségessé vált.) Ez a fejlemény szinte beláthatatlan távlatokat nyit, és gondokat okoz.

Hogyan működik a ChatGPT?

„A ChatGPT azon az elven működik, hogy előre megmondja, mi a következő szó abban a mondatban, amely egy kérdésre adott válaszként hangzik el. Ezek az 'előzetes találatok' egy olyan 'nagy nyelvi modellen' alapulnak, amely az internetről begyűjtött szövegek milliói előzetes elemzésének* az eredménye. Miután a chatbotot ezen a természetes nyelven tréningeztettük, képes lesz – a felhasználók kérésére és instrukciói alapján – egy folyamatos, érthető írásos választ adni.” (The Economist, February 11th 2023, Seeking change)

[*Az előzetes tréningeztetés azt jelenti, hogy a program már ismeri a szöveget. Ennek viszont az a feltétele, hogy a szöveget minél gyakrabban frissíteni kell, hogy a válaszok ne elavultak legyenek.]

Az egyszerű halandó ezt természetesen nem érti. De ha erőlteti az agyát, és mégis megpróbálja megérteni e definíció lényegét, akkor elborzad: mert emögött valami olyan matematika áll, és a lehetséges variánsoknak (egy befejezetlen mondat várható következő szavának, majd megint és megint, amíg a mondat végére nem értünk) olyan csillagászati nagyságú variabilitása áll, ami számunkra fölfoghatatlan. De ne felejtjük; agyunk, gondolkodásunk is valahogy így működik. Agyunk közel 100 MD neuronja összesen 10^{14} – 10^{15} szinapszis, azaz neuronok közötti kapcsolat létrehozására képes. (Egy szinapszis pedig egy emlékre, egy benyomásra, egy történésre, egy valamikori gondolatra vagy összefüggésre utal, mely valamikor agyunkban felvillan.) Ezeket idézzük föl, passzítgatjuk, rakosgatjuk egymás utáni sorrendbe, amikor gondolkodunk, amikor beszélünk. Kíváncsi vagyok, nyelvész neurobiológusok mit mondanak erről; egy gondolat csak akkor foganhat meg, ha az nyelvi formát is ölt... és akkor már ott vagyunk egy mondat képzésénél, a szavak egymás mellé-után-rakosgatásánál... És ne feledjük: bármilyen csodálatos is a mesterséges intelligencia, azt mi hoztuk-hozzuk létre, és az Univerzum legcsodálatosabb jelensége mégiscsak a mi agyunk, az emberi agy.

Tekinthetjük a ChatGPT-t az internetes keresés továbbfejlesztett változatának is: nem kell elolvasnunk az első néhány találatot, a gép egy összegzést készít róluk. És ahelyett, hogy megelégednénk a forrásokkal, találatokkal, folytathatunk egy **kereső dialógust** is, amikor folyamatosan pontosítjuk, hogy mire vagyunk kíváncsiak. A találatok, források helyett egy „generatív” (a lényegét azokból leszűrő és leírt) választ kapunk.

A várható hatások közül nézzük először az **oktatás** területét. A szinte teljes emberi tudásanyag (legalábbis a digitalizált) azonnali lehívásának lehetősége kezdettől fogva problémákat okoz. Az oktatásban kb. két évtizede, az internet megjelenése óta már azt halljuk, sokan azt hangoztatják, hogy a tárgyi ismeretek tanításának befellegzett, kompetenciákat kell tanítani. Azaz vitakészséget, együttműködési, közös feladatmegoldási készséget, a lényeges kérdések megragadásának és megfogalmazásának képességét, a szintetizálás képességét. De vajon lehetséges-e ez alapos tárgyi ismeretek nélkül? Én ezt az irányzatot a **kompetenciák csapdájának** nevezem. Az intelligencia – legaláltalánosabb értelmezésben – a dolgok, jelenségek közötti összefüggések felismerésének képessége. Minél alacsonyabb fokú a dolgok, jelenségek ismerete (azaz a tárgyi tudás), annál kevesebb összefüggést tudunk megállapítani. Nulla tárgyi tudás mellett nulla az intelligencia, bármilyen magas is legyen a kompetencia... A probléma az, hogy ugyan a tárgyi tudás egy kattintással megszerezhető – de honnan tudja a gyermek (vagy a felnőtt, vagy akárki), hogy mit kell kérdezni, ha nem ismeri az adott probléma, terület alapvető összefüggéseit és tényeit. Erre lehet az a válasz, hogy az alapvető összefüggéseket viszont meg kell tanítani. Mondok egy példát: *A középkorban az élet minden területét átszötte a vallás.* Ez egy fontos tétel, ezt meg kell tanulni. De mit jelent ez egy gyereknek, tanulóknak, hallgatónak, ha nem ismeri, hogy mi van mögötte? Ha nem hallott a vallásháborúkról, az investitúra-harcról, a keresztes hadjáratokról, a dézsmáról (papi tizedről), a Borgiák harcáról, a gótikáról, a kiátkozásról, az eretnek tanokról, a spanyol inkvizícióról, az eretnekek üldözéséről, Szent Bertalan éjszakájáról, eretnekek és boszorkányok megégetéséről, VIII. Henrik feleségeiről és az anglikán egyház megalakulásáról, a búcsúkról, a körmenetekről, a kegyhelyekről, a csodákról, Lutherről és a reformációról, stb. A dolog valójában fordítottnan „működik”: e részletek ismeretében vonja le az ember a konklúziót, hogy a középkorban minden fontosabb társadalmi jelenség és ellentmondás vallásos köntösben jelentkezett (...bár a protestantizmus már újkori fejlemény).

Nekem úgy tűnik, hogy a gépi tudás csak kiegészítő, kiegészítő jellegű lehet... és a kompetenciák nem helyettesítik a tárgyi tudást. A gép valóban mindenre megadja a választ. **De honnan tudjuk, hogy mit kell kérdezni?** Joggal nevezi az Economist a ChatGPT-t az iskolai dolgozatok koporsójába vert szögnek, és úgy tekint rá, mint „a szteroidokkal kezelt információs technológia csúcseredményére”.⁴ New York City máris kitiltotta a ChatGPT-t az iskolákból.⁵

Tudományos kutatás, közlemények

A MI képes megadott témáról tudományos dolgozatot írni. Az elmúlt években gyakorta megtörtént, hogy a bírálók nem tudták megállapítani, nem jöttek rá, hogy a szerző gépi intelligencia. Ez esetben csupán arról van szó, hogy kiküszöbölhető-e a csalás, megállapítható-e a plágium. De az igazi dilemma az, amikor egy mesterséges intelligencia segítségével végzett kutatás eredményét kell értékelnünk: kié a dicsőség? Ki kapja az

⁴ 2023. január 28-i szám.

⁵ The Economist January 14th 2023.

elismerést? Évek óta napirenden van a kérdés, hogy kaphat-e a MI Nobel-díjat. A maga konkrét formájában a jelenlegi Breakthrough-díj esetében jelentkezett a dilemma.

A Breakthrough-díjat 2012-ben alapították főként a Silicon Valley milliárdosai és még néhány más, a digitális világból ismert nagyság; ez a Nobel-díj konkurense. A díj hárommillió dollár jutalommal jár, mely a Nobel-díj háromszorosa. Karikó Katalint és Drew Weissmant a Breakthrough-díj odaítélésével kárpótolták az elmaradt Nobelért, legújabb kitüntetettjei kapcsán pedig egy fogas kérdés vetődik fel: **Díjazható-e a mesterséges intelligencia?**

Az Áttörés-díj jövő évi kitüntetettje az élettudományokban Demis Hassabis és John Jumper lesz, a Google/Alphabet londoni leányvállalatának, a DeepMind-nak a kutatói. A program neve AlphaFold – a fold hajtogatást jelent, a fehérjék struktúrájával kapcsolatban használják – a fehérjestruktúrák kutatásában értek el áttörő sikert. Megalkottak egy olyan mesterséges intelligenciát, mely számításokat végez a háromdimenziós proteinstruktúrákkal. Egy olyan problémát oldottak meg, amire a struktúrabiológusok egész serege eddig nem volt képes. Ezzel a módszerrel 200 millió fehérje szerkezetét képesek leírni, meghatározni. Ez hihetetlenül nagy eredmény a biológiában és a kémiában; az életfolyamatok és betegségek megértésében, a gyógyszerek kifejlesztésében.

Igen ám, csak van itt egy bökkenő: Hassabis és kollégái nem biológusok, biológiát nem tanultak – a közoktatást leszámítva –, és fogalmuk sincs a fehérjestruktúrákról. Informatikusként érték el e lélegzetelállító eredményeket: egy olyan mesterséges intelligenciát alkottak, amely rávilágít a biológia egyik rejtélyére, a fehérjék hajtogatására. A kifejlesztett szoftver, a mesterséges intelligencia azt a feladatot kapta, hogy keressen törvényszerűségeket a proteinek szerkezetében.⁶ Már maga az is kérdéses, hogy az eredmény mennyire az informatika és mennyire a biológia eredménye. De az igazán nagy kérdés az, hogy ki kapja az elismerést? A mesterséges intelligencia, vagy megalkotói?⁷ Ez már néhány éve foglalkoztatja a tudós társadalmat. A kérdés nem értelmetlen; a MI ugyanis képes saját magát továbbfejleszteni (machine learning), azt is mondhatnánk, hogy gondolkodik... És van egy igen figyelemreméltó okfejtés, mely ebből a szempontból döntő fontosságú. Max Tegmark, svéd származású amerikai informatikus, az MIT professzora magyarul is megjelent könyvében, az *Élet 3.0*-ban bebizonyítja, hogy a számítás, a gondolkodás és az intelligencia nem szerves anyaghoz kötött, az szervesen alapon, bázison is létrejöhet.

Objektivitás és erkölcs

Az internetes keresés esetében is jelentkeztek ideológiailag vagy erkölcsileg kényes kérdések, és a nagyon szélsőségesnek számító véleményeket a program kezelői letiltották – ami gyakori vitákra adott okot. De mindez semmi ahhoz képest, amilyen súllyal a ChatGPT által adott válaszok kerülhetnek az erkölcsi és ideológiai kifogások keresztjébe. Különösen, amikor a kérdések kifejezetten ilyen jellegűek. Mit tart a program igaznak és megbízhatónak? Melyek

⁶ Újabb utalok rá, hogy az intelligencia legszélesebb körben elfogadott meghatározása: összefüggések felfedezése különféle jelenségek között.

⁷ Der Spiegel 2022. okt. 1. 40. szám: Syntetisches Genie, Johann Grolle.

erkölcsi felfogásának határai? Mennyire hajlandó teret engedni a szélsőséges véleményeknek? Kitől fogadja el a szélsőséges minősítést?

A mesterséges intelligencia erkölcsi programozása úgy történik, hogy hatalmas nagy adatbázison trenírozzák. A világirodalom legnagyobb regényei, a leghíresebb szakkönyvek, tudományos közlemények és folyóiratok tömkelegén átrágva magát alakítja ki erkölcsi felfogását, alapállását. És ha azt tapasztalja, hogy nem illik a színes bőrű embereket degradálni, vagy a nőket lekicsinyítő jelzőkkel kezelni, akkor ez lesz az ő véleménye is. De az általános elvek mellett a legspeciálisabb és marginális témákról is megkérdezhetik a véleményét, és ekkor jön a dilemma. Mert azon túl, hogy ismeri a pro és kontra érveket, vajon többségi alapon állva alakítsa-e ki a saját véleményét? És lehet-e saját véleménye?

Az internetes platformok a hirdetésekéből élnek. (Bár egyre nagyobb a valószínűsége, hogy havi előfizetést, használati díjat fognak kérni a szolgáltatásaikért.) A legnagyobb, legbefolyásosabb hirdetőik nyilván megpróbálják majd befolyásolni a ChatGPT-t. (Hiszen mindenki a saját portékáját dicséri.) Hogyan lehet ezt megakadályozni? Az internetes keresők tárgyi tudásunkat gazdagítják, véleményünket magunknak kell kialakítani. Attól tartok, hogy ez a jövőben is így lesz. A ChatGPT sem fog felmenteni minket a véleményalkotás fáradságos munkája alól.

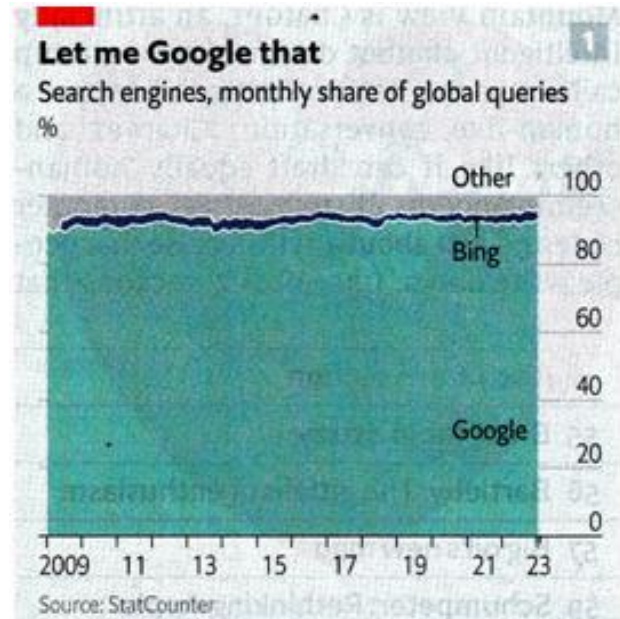
Az oktatásban – mint fentebb kitértem rá – vita folyik a „kompetenciák” és a tárgyi tudás súlyáról, szerepéről. Az internet azonban olyan mértékben ontja az információkat, hogy szerintem a fenti két tényező mellett lassan már hasonló súlyt kap majd az a képesség, hogy meg tudjuk állapítani, **mi a valódi és mi a hamis információ**. Szinte ipari méretekben és jelleggel folyik a hamis, félrevezető információk (fake news) gyártása és terjesztése. Ez például a Spiegel február 18-i számának címlaptémája. „Milliárdos üzlet lett a valóság manipulálása” és „a dezinformáció fenyegetést jelent a demokrácia számára” – állapítja meg a lap. Az a benyomásom, hogy felállíthatunk egy ilyen szabályt: az információ volumenének növekedésével arányosan nő annak megbízhatatlansága (vagy csökken a megbízhatósága). Ez további érv mellett, hogy az oktatásban a tárgyi tudás elsajátítása nem hanyagolható el.

Egyelőre az új találmány **funkciója** is kérdéses. Tekintsük a keresőrobotok kiegészítőjének? Ami szintetizálja a keresés eredményét? De alkalmazhatók szolgáltató asszisztensként is, az élet minden területén, Alexához és Sirihez hasonlóan. Chatboxok már most is léteznek, működnek. A ChatGPT-vel kiegészítve még hatékonyabban lesznek majd a segítségünkre. (Egy példa: szállodafoglalást már most is tudunk intézni chatbox segítségével. A ChatGPT – preferenciáink és körülményeink ismeretében – azt is meg fogja mondani a chatboxnak, hogy melyik szállodában foglaljon szállást nekünk.)

A platformóriások gazdasági harca⁸

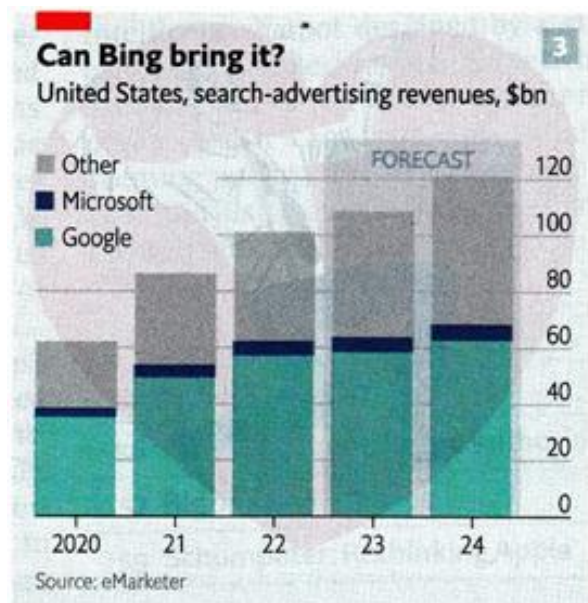
A Google/Alphabet a világ egyik legértékesebb cége. Tőzsdei értéke 1300 MD dollár, tavalyi bevétele 283 MD dollár volt. (Összevetésként: ez megegyezik a cseh GDP-vel; a miénk 170-180 md dollár körüli.) Ennek döntő része hirdetésekéből származik, azok pedig az internetes kereséshez kapcsolódnak. (Másodpercenként világszerte nagyjából százezer Google-keresés történik.) Az internetes keresések piacából pedig a Google 95 százalékkal részesedik; a Microsoft Bing-jének részaránya elhanyagolható, kb. 2 százalék. *The Economist February 11th 2023*) A keresések („kattintások”) száma és aránya nem azonos a keresésekhez fűződő reklámbevételek arányával. (Mert az ún. „informatív”, információt igénylő keresésekhez többnyire nem társítható hirdetés.)

A Google vezető részesedése itt csökkenő: a 2016. évi 67 százalékról az idén 54 százalékot várnak – éppen a Microsoft ChatGPT-je miatt. Az Amazon részesedése 23, az Apple-é 7 százalék, a Bingé 5 százalék.

A Microsoft érdekltségébe tartozó ChatGPT ezen gyökeresen változtatni fog – gondoljunk csak bele, micsoda hatalmas harc fog kialakulni a hirdetési piacért! (A Microsoft hasonlóan nagy óriásvállalat, tőzsdei értéke 1530 MD dollár, de profitja főként a szoftverek gyártásából származik.) A ChatGPT beindítását követően Sundar Pichai, a Google vezére a hírsztelések szerint „vörös kód” vész-jelzést adott ki. (*The Economist February 11th 2023*)

A Google ezért máris megalkotta saját, *Bard* nevű chatbotját, és 300 millió dollárt fektetett egy ilyen profilú cégbe. A Bard a Bing keresésénél fog asszisztálni, és a tervek szerint a keresés találatai mellett egy szövegdobozban közli majd a keresés érdemi, szövegesen megfogalmazott eredményét is. Kína saját keresője, a Baidu (a Google ki van tiltva Kínából) szintén saját chatbox indítása mellett döntött. A Neeva,

⁸ Az Economist 2023. február 11-i száma alapján, melynek ez a címlapsztorija.

mely előfizetés esetében lehetővé teszi számunkra a reklámmentes keresést, szintén chatbotot alkalmaz. E versengést angol nyelven **The battle of the bots**-nak nevezik.⁹

A ChatGPT emeli a költségeket, a szimpla keresésekhez viszonyítva hétszeresre. (A Google-nál most egy keresés 2 centbe kerül.) Egy számítás szerint, ha a Google-keresések 10 százaléka átvált a ChatGPT-re, 2025-ben 700 millió és 11 600 millió \$ közötti többletköltséggel kell számolnia az OpenAI-nak, illetve a Microsoftnak. Ugyanakkor a ChatGPT-t használó kérdések nagyobb hányada „információs” jellegű, ahol a hirdetéseknek kisebb a szerepük (nem illeszthetők a témához), így a veszteség bizonyára kisebb lesz az előzetes számításokhoz képest. Hogy milyen nagy pénzekről van itt szó, azt a Microsoft becslése is alátámasztja, miszerint az internetes keresés hirdetési piacának minden egyes százalékpontja 2 MD dollárt jelent évente.

A Google ugyan most elmaradásban van a „*writing assistant*” hiánya miatt,¹⁰ de a cég technológiai potenciálját nem szabad lebecsülni; az elmúlt években a MI minden jelentős vívmányát integrálta tevékenységébe. Bár a minap felsült egy kozmikus teleszkópra vonatkozó információ kapcsán, nincs okunk feltételezni, hogy a Bard ne legyen ugyanolyan jó és sikeres majd, mint a ChatGPT.

Összegzés

A mesterséges intelligencia új vívmányát úgy is tekinthetjük, mint az internetes keresés továbbfejlesztett változatát: amikor már nemcsak források felsorolását kapjuk, hanem feltett kérdésünkre összefüggő, a legfontosabb források áttekintésén és nézetek ismeretén alapuló koherens választ. Ez hatalmas, tudásunkat hihetetlen mértékben megnövelő, és az információkhoz való hozzájutást felgyorsító eredmény, de hátulütői is vannak. Még ki kell találni, hogyan lehet felhasználni az oktatásban – a gyakori véleményt, miszerint a hangsúlyt a tárgyi tudásról a kompetenciákra kell helyezni, nem tartom jónak. (Amiben biztosak lehetünk: ez az új találmány a házi dolgozatok koporsójába vert utolsó szög.)

A ChatGPT a tudományban javítja az eredményességet, de megnehezíti annak eldöntését, hogy az eredmény kinek tulajdonítható, és az eddigieknél is aktuálisabbá teszi a kérdést: tulajdonítható-e az a MI-nak. Nem segíti elő, sőt, továbbfokozza az információk megbízhatósága körüli bizonytalanságot.

A nagy digitális portálok között kiélezi a harcot a hirdetésekért, alaposan megrendítve az eddig e téren toronymagasan vezető Google pozícióját, mivel az új technológia kifejlesztése a Microsoft üzleti érdekeltségi körébe tartozik.

⁹ Hogy megváltozott a világ! A középkori Angliában még a Yorkok és Plantagenetek harcoltak egymással: the Wars of the Roses. Most meg a botok (azaz szövegíró robotok).

¹⁰ Jobb híján írok *writing assistantet*, idővel bizonyára kialakul majd ennek a magyar megnevezése is.

Fogalmak

Chat: chatelés, csevegés, beszélgetés.

Chatbot: chatting robot.

Chatbox: ügyeinket az interneten intéző MI.

Generative AI: értelmes szöveget, válaszokat alkotó MI.

GPT: Generative Pre-Programmed Transformer.

Writing assistant: a ChatGPT megnevezése, a chatting assistant mintájára, amilyen az Alexa és a Siri.

Források, felhasznált irodalom

Kiss Károly: *A mesterséges intelligenciáról – halandóknak*. Valóság, 2019/12.

Kiss Károly: *25 tudós a mesterséges intelligenciáról*. Valóság, 2021/11.

Kiss Károly: *Vita a mesterséges intelligenciáról*. [Vita a mesterséges intelligenciáról.pdf](#)

2019. januárjában a Civil Tudományközi Társaság és a Filozófiai Vitakör közös ülésén tartott előadásom, és az azt követő vita.

Laki László János: *Mesterséges intelligencia a gépi fordításban*
http://real.mtak.hu/88740/1/Tolcsvai-nyomda_156_laki.pdf

Stock, Jonathan: *Danke für nichts*, Güntther. Der Spiegel Nr. 2/7.1.2023.

Tegmark, Max: *Élet 3.0*. HVG-könyvek, 2018.

The Economist January 14th 2023: *The world this week*.

The Economist January 28th 2023: *Lightning in a chatbottle*

The Economist February 11th 2023:

– *The battle for search*

– *Internet search. Seeking change*.

Utódaink jövője, 2023/2., február 4. *Légy részese te is a csodának!* <https://utodaink-jovoje.hu/technologiak.php>

Budapest, 2023. március

MAJOR Gyöngyi

Megvillant a Mesterséges Intelligencia, avagy a ChatGPT esete a fenntartható káosszal

Mély tisztelettel a Mesterséges Intelligencia iránt (következetesen nagy kezdőbetűkkel írva), aki még épp csak megvillant, és máris micsoda felfordulást okozott kicsiny hazánkban, itt a Földön. Persze, miként ama Háromkirályok az Emberfia születését, szintúgy a MI érkezését is megjósolták lelkes transzhumanisták mindenféle különleges csillagjegyekre emelve tekintetük, melyek csak millióévente tűnnek fel a szellem egén. (Hallelujah!) Mindenesetre jóslatuk egybevág a Szent Szilícium-völgyben már néhány évtizede lábra kelt örök érvényű szózáttal, miszerint az informatika az a tudomány, amelyik létrehozza azt a problémát, amit azután meg kell oldania.

S lám, Őfelsége inkarnációja ChatGPT-ként máris micsoda energiákat mozgat meg. Bár a hivatalosok egyelőre csak mossák kezeiket, de a tömegben nagyon is sokan suttojják, hogy miféle csodákat tett, és vannak nem is kevesen, akik szerint viszont keresztre kellene feszíteni – legalább néhány hónapra, avagy mindjárt fél évre. És ez így jó.

Éppen így jó, mert a csodák és a keresztre feszítés közötti ellentmondás tízezer voltos feszültségében jön létre a serény mozgás. Mint hangyák sokadalma indulnak meg az emberek a két pólus között, oda s vissza, egyenes vonalban, rendezetten, szabályozottan. S e tengelyre merőlegesen, egy másik dimenzióban – mint Chardin számára az Ω pont – felsejlik a megváltó Szingularitás.

– Mit mondjak! Nem esik jól ebből a fennkölt állapotból visszazuhanni a Földre, erre a piszkos sárgolyóra, és szakmák megszűnésének és munkahelyek elvesztésének pőre értelmezésére transzformálni ezt az éteri tisztaságú eszmét. Vesszenek a szakmák! Egyébként is 10 évente csak átrohannak rajtunk! Elegünk van belőlük! Végre már legalább valaki megírja helyettünk a zárthelyit, néhány év múlva pedig le is diplomázik, azután minden munkánkat elvégzi – ahhoz képest persze, milyen jó iskolába járattjuk –, és legvégül élni is fog helyettünk – nekünk már élni sem kell.

Ó lesz én. – De hol leszek én?

A tisztelt olvasók bizonyára tágra nyílt szemekkel olvasnak egy olyan fogalmat, mint „fenntartható káosz”. Azonban abban a vonatkozásban, amelyben ezúttal szóba szeretném hozni, ez a kifejezés nagyon is mélyértelmű, és egyben veszélyes, miként rendkívüli

veszélyeket rejt magában az is, ha a saját helyzetét abszolút racionálisan megoldani igyekvő Noszty fiú egyszer csak beleszeret Tóth Mariba.

Igen, egyesek talán már sejtik, hogy itt most megint a nőkről lesz szó. S ha nem is mindjárt a megszokott módon – a női egyenjogúságról –, amit a magam részéről, nőként teljes eltévelyedésnek tartok, minekutána jogi regulákban gondolkozni szintén a maszkulin szórakozások közé tartozik, hanem sokkal inkább a nőiség reprezentációjáról a kultúrában – úgy általában.

– Mert azzal bizony tényleg nagy bajok vannak. Sajnálatosan azonban ez a tény nemigen tűnik fel senkinek, többnyire a nőknek sem, mely utóbbi azonban nem véletlen, hiszen egy ilyen, összképre vonatkozó számonkérés a női természettől meglehetősen idegen. A nők sokkal elementárisabban kapcsolódnak a létezéshez, minthogy azzal legyenek elfoglalva, hogy absztrakciók tökéletesítésén töprengve értsék meg azt. Ténylegesen működtetik az életet, ahelyett, hogy a felelősséget minimalizálva az értelmezés útvesztőiben bolyonganának. Ezzel együtt, vagy talán éppen ezért tudnak olyan irracionális furcsaságokkal szolgálni, mint hogy beleszeretnek egy kétségtelenül ronda férfiba, vagy direkte produkálnak különbnél különb mutatókat a jól bevált automatizmusokból való kizökkentésekre. Nincs is lélekemelőbb, mint elképzelni egy vezényszóra, tökéletesen összehangolt mozdulatokat végrehajtó díszzáradot, amelyik férfitagjait lecseréljük – mondjuk a Fellini-filmek nagy szájú, nagy keblű donnáival. – Na, azt a hangzavart! Na, azt az Életet!

– És itt jön a képbe a káosz.

Eszembe jut nagymama, akiről csak némi vonakodással tudok itt megfogalmazni bármit is, mert vele kapcsolatban először azt kell elismernem, hogy bizony nálunk nőuralom volt. Persze, ez is csak egy olyan absztrakció, ami csak sok évtizedes csöndes merengést követően válik világossá, hiszen ez a nőuralom teljesen mást jelentett, mint egy akármiféle férfiuralom. Mégpedig azért, mert nagymamát szerettük. Mindenki szerette. Éppen azért, amilyen. Az uralommal együtt, sőt nem kizárhatóan, éppen azért.

Például megjöttünk egy hosszú utazásról, nagymama szétnézett a konyhában – de ugyanígy megesett ez a nappaliban is –, és csöndesen megszólalt: – Ezt most átrendezzük.

A család férfitagjai azonnal tudták, hogy nekik itt most dolguk lesz. Nagyapa, apa, serdültebb fiúgyermek felkapta a tekintetét, de a protestszavazatokra a hatalom nem mutatott fogékonyságot, s mindenki engedett a sorsnak.

Szekrényből kipakolni, útban lévő dolgokat a nappaliba átrakni, és fél óra sem telt belé, már csikorogtak a nagy tálalószekrény lábai a kövezeten, egyik sarokból a másik fal közepére átírányítva.

– Ja, nem, mégsem lesz ez így jó, inkább oda vigyétek! Onnan azt az asztalt addig húzd be drágám, az ebédlő közepére!

Három-négy óra izzadmányos munka, és megint béke honolt. Zokszó nélkül. Persze, volt ennek ellentételezése, mert olyan almáspitét, olyan vadast....

Tehát a káosz. A sok okos bölcselkedő megszállottan keresi a fenntarthatóság zálogát valamilyen rendben. Olyan rendben, aminek szigorú szabályrendszerét kínos pontossággal

betartva elérkezik a megváltó fenntarthatóság. Egyiküknek sem jut eszébe, hogy a fenntarthatóságnak éppen a káosz a feltétele. Nyilván nem az állandósult káosz, hanem az, amelyik váratlanul, és látszólag indokolatlanul képes teljesen felborítani egy rendet, mielőtt az még túlságosan leszabályozni akarná azt a szabadságot, amit Életnek nevezünk. A jó káosz egyszer csak belerúg egy nagyot a rendbe, abba a rendbe, amiben már minden kezd pontosan négyzet- és kör alakú lenni, mindent felforgat, és ezzel helyet ad egy új rend lassú kialakulásának. Mert az életet nem lehet belegyömöszölni egyféle rendbe.

– Szóval, ezt a fene okos ChatGPT-t megkérdeztem a fenntartható káosxról. A kérdés egészen pontosan így szólt: *Mi a fenntartható káosz?*

– Mit mondjak? Leszerepelt. Ennyit tudott kinyögni: *A fenntartható káosz kifejezés nem áll rendelkezésemre a jelenlegi tudásom alapján, és az internetes keresések alapján sem találok rá releváns információt.*

Azután a következővel kísérleteztem: *Mi a tervezett káosz?*

Itt már mutatta némi reményét az épelméjűségnek, de aztán tipikus férfimódra menekült vissza a szabadságból a racionalizmus irracionális börtönébe: *A kaotikus rendszerek olyan matematikai vagy fizikai rendszerek, melyek rendkívül érzékenyek a kezdeti feltételek apró változásaira. Ennek eredményeként kis változtatások hatalmas különbségeket okozhatnak a rendszer állapotában vagy viselkedésében.* – Eddig jó. Na de innen! – *A kaotikus rendszerek gyakran rendelkeznek **látszólag** véletlenszerű vagy rendetlen viselkedéssel.*

– A kis együgyű. Hiszen a káosz éppen attól az, ami, hogy ténylegesen véletlenszerű!

Talán úgy tűnhet, mintha én itt vicceskednék. Pedig egyáltalán nem erről van szó. Ez a két kérdésből álló „mélyinterjú” nagyon is a lényegét mutatja annak, ami mellesleg az ember alkotta mesterséges intelligenciáról e két kérdés nélkül is biztosra vehető, hogy ugyanis ízig-vérig a maskulin gondolkozás reprezentációja. Mi, nők, már megint kimaradtunk. És mindaddig kihagyva fogjuk látni magunkat, amíg olthatatlan vágy nem jelenik meg benne egy kis káosz iránt. Úgy, mint egy mindent elsőpró szerelemben – megrendülvén az egek és a konyhaszekrények Tóth Mari ellibbenő illatától. Akkor köszönt ránk a szabadság, a fenntarthatóság. Minden egyéb számunkra érdektelen.

In memoriam

IVANCSÓ István

Szubjektív találkozásaim XVI. Benedek pápával

A szilveszter reggelén elhunyt emeritus pápánkkal bíboros korától kezdve nagyon sokszor volt alkalmam találkozni. Bizton állíthatom, hogy többször, mint a mostani püspökeinknek. Róla szóló emlékezésemet most három szintre szeretném kiterjeszteni, s így reflektálni a találkozásainkra.

Az első szint a *lelki találkozásoké*. Ez – mint látni fogjuk – még nem nevezhető tudatosnak. Benedek pápa büszkén vallotta, hogy őt már a születése napján megkeresztelték, mégpedig 1927 nagyszombat délelőttjén az újonnan szentelt vízzel. A lelki találkozás első pontja: engem is a születésem napján kereszteltek. A templombúcsúnk napjának délelőttjén születtem (papi családban), s a délutáni vecsernyében már meg is kereszteltek. Büszkén vallom tehát, hogy csak öt órányit voltam pogány, hamar keresztény lehettem. Második találkozási pont: a hivatás. Benedek pápa már kisgyermekkorában a papi hivatás mellett döntött. Sőt, amikor egy nagy ünnepi eseményen ministrált Faulhaber bíboros mellett, hétévesen kimondta, hogy ő is bíboros akar lenni. Nos, én ilyen nem mondtam, de jómagam is kisgyermekként döntöttem el, hogy pap leszek. Soha semmi más hivatás vagy foglalkozás nem fordult meg a fejemben. Még akkor sem, amikor a huszonnégy hónapos katonaság megpróbáltatásait és ellenhatásait kellett elviselnem. Mint ahogy a fiatal Ratzingernek is. Aztán a fiatal pap hamar elkezdte a hittudománnyal való bensőséges foglalkozást, teológiai tanár, professzor lett, s élete végéig tanítani és tanulni(!) akart. Még pápaként is. Jómagam pappá szentelésem óta tanítom a teológiát, 1981 óta megszakítás nélkül, s igyekszem tanulni is.

Második szintnek a *szellemi találkozást* tekinthetem. A teológia révén ez az előző témához kapcsolódik, mintegy átmenetet képez vele. Joseph Ratzingert *A keresztény hit* című könyve alapján ismertem meg. Ezt a művét Bécsben adták ki 1976-ban, s nagy nehézségek árán lehetett beszerezni. Akkor ugyanis – a kommunista időkben – szinte teljesen tiltott volt hazánkban a vallásos irodalom megjelentetése. Ismerős volt ugyan Karl és Hugo Rahner, Yves Congar, Jean Danielou teológusok neve, de csak a nevük. Ratzingertől viszont megvolt ez a nagyszerű, világos, logikus felépítésű könyv. Micsoda értéket jelentett nekem is mint kispapnak! Ekkor még nem lehetett tudni, hogy valóban bíboros lesz, mint ahogyan azt sem, hogy pápává fogják választani, de azt igen, hogy a teológusok között kimagasló óriás. Így lehetett később a Hittani Kongregáció feje, a keresztény hit legfőbb őre, mondhatni: a pápa jobb keze. Ezt igazolja a három enciklikája is. Sőt, az is, hogy az utolsó enciklikájának végleges formába öntését már utódjára, Ferenc pápára hagyta, hogy mintegy hidat képezzen közöttük. Nos, ezek a szellemi találkozásaink olyanok voltak, hogy jómagam csak tanulhattam, illetve példát meríthettem belőlük.

Így jutunk a harmadik szintre: a *tényleges találkozásokhoz*. XVI. Benedek pápával még bíboros korában kerültem közvetlen kapcsolatba. Ténylegesen akkor, amikor meghívott a Nemzetközi Teológiai Bizottságba, ahová az ő javaslatára az elődje, az immár szent II. János Pál pápa nevezett ki. Ez a kapcsolat a bizottságban való munkálkodásunk folyamán vált szorosabbá. Az első ötéves ciklusban öt, a másodikban pedig egy esztendő tölthettem vele a közös munkálkodás folyamán a plenáris üléseken. Levelei végén több, saját kézzel írt aláírását is őrzöm. Ámde a legbecsesebb számomra az az aláírása, amelyet külön kérésemre adott autogramként 2004-ben. Ekkor jelent meg egy tanulmánykötet a Vatikánban II. János Pál pápaságának 25. évfordulójára, amit Ratzinger bíboros gondozott, s a bizottsági munka egyik szünetében megkértem, hogy dedikálja nekem. Kikerestem azt a lapot, ahol az ő tanulmánya kezdődik, s odaírtam vele a nevét. Lehet, hogy szokatlan volt a kérésem, ugyanis a bizottság többi huszonkilenc tagja közül senki sem kért tőle autogramot. De ő semmi meglepődést nem mutatott. Mindenesetre számomra szép és féltve őrzött emlék Ratzinger bíboros úrtól, ugyanis ekkor még nem pápa volt, hanem a bizottságunk elnöke, illetve a Hittani Kongregáció bíboros prefektusa.

Személyes élményeimből néhány olyan dolgot emelnék ki, amiket talán érdemes másokkal is megismertetni.

Mindenekelőtt a *figyelmességét* említeném. Ezalatt nem csupán az udvariasságát értem – bár teljesen és tökéletesen érvényes rá az is. Sokkal inkább érvényes ez arra, hogy a közös munka folyamán mennyire figyelt, mennyire „jelen volt”. Folyamatosan. Nem kerülték el a figyelmét

a hozzászólások, a legjelentéktelenebbnek tűnők sem. Az egész heti plenáris ülés folyamán reggeltől estig mindvégig jelen volt közöttünk, soha nem hiányzott. Utódai, Levada és Müller bíboros, illetve Ladaria (akkor még csak) érsek kihagytak egy-egy ülést. Ám ahogy Ratzinger bíboros ott volt, tényleg „ott volt”. Figyelt és jegyzetelt. Olykor a szemüvege fölött oldalra kisanáltva. Láttam, hogy grafitceruzát használt az íráshoz, s ha jól láttam, gyorsírással jegyzetelt, vagy legalábbis a saját írásmódján írt (nyilván nem kell azt elképzelni róla, hogy parlamenti gyorsíróként minden szót lejegyzett volna).

Magával ragadónak éreztem sziporkázó *tudását*. Követte a munkánkat, irányította is, bár ez főleg a bizottság általános titkárának volt a feladata, olykor pedig, amikor szükségesnek tűnt, összegezte az elhangzott véleményeket. És itt tapasztalhattuk meg mindannyian – harmincan voltunk a bizottságban – az éles logikáját, szintetizáló képességét. (Erre egy interjúban Christoph Schönborn bécsi bíboros is felhívta a figyelmet.) Mindig a lényegre irányította a figyelmet. Emlékezetes marad számomra egy különleges eset. Bíborosként utoljára irányította a heti munkánkat – bár ezt akkor még nem tudhatta, mint ahogy mi sem –, s a munkálkodás zárásaként összefoglalót tartott. Felállt az U-alakban rendezett asztalok végén, kezébe fogott egy tenyérnyi papírt, amelyen a vázlata volt, s ékes latin nyelven egy ragyogó beszédet mondott. A végén sajátosan somolyogva meg is jegyezte, hogy talán utoljára hangzott el a bizottságban latin nyelvű beszéd. Valószínűleg igaza is lett. Legalábbis a következő években, amikor a bizottság tagja voltam (még négy évig), nem történt hasonló eset.

XVI. Benedek pápa bizonyára nem véletlenül kapta a *teológus pápa* elnevezést. Könyveiből, írásaiból ismertük és ismerjük egyedülálló teológiai munkásságát. Nem véletlen, hogy ő lett a Hittani Kongregáció prefektusa. Milyen nagyszerű élmény volt számomra élőben megtapasztalni a teológiáját, amit átadott nekünk!

A *személyességét* is meg kell említenem. A heti munkánk minden reggel szentmisével kezdődött. S amikor ő is velünk együtt koncelebrált, észrevettem, hogy milyen figyelmesen szemléli a görögkatolikus miseruhámat, már az öltözködéstől kezdve. Nekem ugyan nem mondta azt, amit egyszer Szilárd püspök úrnak: „Die byzantinische Kirche in ihrem vollen Glanz!”, de látszott rajta, hogy mennyire értékeli. A szertartás folyamán is többször rám nézett, szemkontaktusban voltunk. Érdekes módon ez megmaradt a későbbiekben is: amikor már pápaként fogadott bennünket – szokás szerint – a heti munkánk végén, mindig észrevettem, hogy a kihallgatáson gyakran rám néz. Pedig itt már nem a liturgikus ruha volt rajtam. Igaz, a bizottságnak egyedüli görögkatolikus tagja voltam. Amikor a Rupnik atya által gyönyörű mozaikkal díszített pápai magánkápolnában miséztünk együtt, ugyanezt tapasztaltam: többször rám nézett, figyelt. Az egyházam iránti megbecsülése jegyének veszem ezt a ténytet.

Abban a szerencsében részesültem, hogy részt vehettem XVI. Benedek pápa *beiktatási* szentmiséjén is a Szent Péter téren. Valójában ez – ahogy ő nevezte – a „péteri szolgálat” kezdetét jelentette számára. Ekkor hallottam őt pápaként először élőben megszólalni, s mély nyomot hagyott bennem a mondanivalójának kettős gondolata. Felhívta a figyelmet arra, hogy az egyház életében mennyire fontos a relativizmus és a szubjektivizmus veszélyének elkerülése. Ez aztán végigkísérte pápaságának egész idejét.

A pápával való *személyes* találkozások közül egyet szeretnék kiemelni. A néhány mondatos, egy-két perces, kézfogással és gyűrűcsókkal kísért találkozás alkalmával mindig mondtam neki, hogy a magyar görögkatolikus egyház tagjai (a kispapokkal együtt, akiknek rektora voltam) imádkoznak érte. S az emlékezetes eset alkalmával kértem, hogy imádkozzon a hazámért, mert nagy szüksége van rá. Majd a földre gyökerezett a lábam, amikor azt válaszolta, hogy igen, megteszi, mert most lesz az 1956-os forradalom évfordulója. Ezt nem a titkára súgta neki! Igen! Ilyen hatalmas tudása, ilyen nagy világszemlélete volt!

Visszatérek emlékezésem elejére. Amikor azt a bizonyos *autogramot* kértem Ratzinger bíboros úrtól a könyvbe, roppant készségesnek mutatkozott. Kissé bátortalanul léptem oda hozzá, főleg azt látva, hogy senki más nem tesz olyat, hogy aláírást kérjen tőle. Már nyúlt is a mindig nála lévő fekete táskájába, vette elő a tollát az íráshoz. S hogy zavarba ne jöjjön, eléje tartottam a kítűzőmet, amelyen a nevem szerepelt, tudván azt, hogy – bár többször hallhatta – nem egyszerű leírni. Hálásan pillantott rám a sanda mosolyával, s már betűzte is a nevemet az autogramhoz. Jómagam pedig hálásan köszönöm neki ezt az ajándékot.

Azután a nyugdíjas pápa még ezt is felül tudta múlni. Ugyanis még karácsony előtt megkaptam tőle az ajándékát, a személyesen nekem dedikált liturgikus könyvét. Egy jó hónappal a halála előtt, 2022. november 22-én írta alá, és küldte el az áldásával együtt. Szilveszterkor pedig a mennyei Atyához költözött. Így most már odafentről kérhetem az áldását...

Úgy érzem, reflektálnom kell a 2013. február 11-én történt lemondására is. Ő volt a történelem ötödik pápája, aki lemondott (1415-ben fordult elő utoljára). Sokféle híresztelés látott napvilágot arról, hogy kik, hogyan, miért mondatták le. Ámde a saját maga által megfogalmazott és elmondott latin nyelvű nyilatkozat egyértelmű és világos választ ad a kérdésre. Így mondta: „Szent Péter hajójának irányításához és az evangélium hirdetéséhez olyan testi és lelki erő kell, amely bennem az utóbbi időben olyannyira alábbhagyott, hogy fel kellett ismernem, alkalmatlan vagyok a rám bízott hivatal irányítására. Tettem súlyának tudatában szabadon kijelentem, hogy lemondok Róma püspökének, Szent Péter utódjának hivataláról, melyet 2005. április 19-én rám bízta.” Személyiségét közelebbről is ismerve teljes bizonyossággal ki merem jelenteni, hogy az általa leírt és elmondott nyilatkozat minden szava a valóságot fedi és tükrözi. Minden erre vonatkozó pletykát el kell tehát utasítanunk. Számomra az adja az eligazítást – ha már személyes emlékezésről van szó –, amit az utóda, Ferenc pápa mondott az újságíróknak a repülőgépen az egyik apostoli látogatása után Rómába visszatérőben: „Ne azt figyeljétek, amit rólam mondanak, hanem azt, amit én mondok.” Úgy gondolom, Benedek pápa lemondásával kapcsolatban is ez adja az eligazítást.

SÜTŐ Zoltán

Merőlegesen az életre

Varga Ferenc huszonhatszoros magyar bajnokra emlékezünk

Ma egy gyermek is tudja, mi az a 3D – a három dimenzió –, mivel mindennapi játécai látványvilágának egyik fő jellemzője a számítógép képernyőjén. Már a képernyő 3D világát nem feltétlenül köti össze azzal a 3 térdimenzióval, amiben benne él. Azt az absztrakciós lépést pedig jól képzett felnőttek is ritkán értelmezik, amit az ortogonális koordináta-rendszer jelent, hogy ugyanis abban a térben, amiben élünk, egy pont helye 3 egymástól független koordinátával határozható meg. Nem kettővel, nem négyvel, hanem pontosan hárommal – azaz a térnek három egymástól független irányú kiterjedése van. Ez az ismeret tehát ma már átgondolásra sem érdemes természetességgel foglal helyet valamennyiünk tudatában, holott ez a létezés életnek nevezett megtapasztalási folyamatában egy bizonyos axiómarendszer szerinti szemléletben, rendkívüli absztrakcióként jelenik meg a kultúrtörténetben, mint életünk teréről alkotott fogalom. Tehát még egyszer: ennek a valaminek, amiben születésünkben benne találjuk magunkat, nem kettő, nem négy, hanem éppen három egymástól független kiterjedése van.

Mármost, bár az élet kétségtelenül ebben a három dimenzióban realizálódik, mindaz, aminek jelentőséget tulajdoníthatunk ebben a realizációs folyamatban, nem a térbeli dimenziókkal, hanem az isten tudja honnan idekeveredő idődimenzióval függ össze. S mintha ez a végképp felfoghatatlan idő, mégis valamiképp tartalmazná a térbeli dimenziókat, melyek megállíthatatlanul zuhannak benne valahonnan valahová. S ebben a zuhanásban rejtélyesen, de látszólag felfoghatóan mégis keletkeznek mindannyiunk számára konkrét pontok – nagyon is személyes pontok –, legalább két azonosítható végpont mindannyiunk esetében – a születés és a halál –, melyeket összekötő vonal, a görbületeivel és esetlegesen nagy kanyarvételeivel az, amit életnek nevezünk. Ilyen módon, a három térbeli dimenzió elhanyagolható jelentősége folytán az életet tarthatnánk akár egyszemélyesnek is: az élet az időn átzuhanó tér egyetlen vonala.

Egyetlen vonal. Személyes kezdet és személyes vég. Utána csend.

Mégis, ha erősen figyelünk arra a végső pontra, mintha ott megnyílna valami. Nem csupán a poétikus átlényegülésben tör fel a tudattalanból: – *A ló meghal, a madarak kirepülnek.*¹

Ebbe a kirepülésbe mélyen bele van kódolva valami. A madarak tudnak valami titkot. Minden fölé emelkedve megnyitnak egy végtelen teret, ami merőleges az időre, ami számunkra, belegabalyodva az időbe, nem érzékelhető.

A különböző kultúrák ezzel a végső ponttal küzdenek, Egyiptomtól egészen a matéria imádatáig – mely utóbbi nagy erővel tagadja bármiféle jelentőségét –, ugyan kérem, nincs itt semmiféle látnivaló. Azonban hiába ez a nagy határozottság, mert az idő- és térdimenziók harsány forgatagában előbb-utóbb mindannyian rákényszerülünk meg-megállni, fejet hajtani, jobb esetben földig hajolni egy-egy végső pont előtt. S nem egyébért jut az ember fia

¹Kassák Lajos

magvas gondolatokra az életre merőleges dimenzióról, mert megállni kényszerül. És éppen azért, mert egy-egy ilyen végpontnál hirtelen kirepülnek a madarak, és egyszerre láthatóvá válik, mélységében feltárul az a másik dimenzió. Az élet másik, időn kívüli kiterjedése. Egyszerre berendeződik a 34-es busz, amint zötyögve halad az egyenetlen úton, de nemcsak a Raktár utcától Pünkösdfürdőig, hanem ugyanakkor erre az irányra kimondhatatlanul merőlegesen is.

Én az Árpád hídnál szállok fel, és a korai órában a busz még lazán van utasokkal. A szokott helyünkre ülök, a csukló előtt, menetnek háttal, s igyekszem úgy helyezkedni, hogy senkinek ne támadjon késztetése mellém ülni, mert a Raktár utcánál majd jön Feró bácsi. És Feró bácsi jön. A sűrűsödő tömegben már az ajtónál keres a szemével, és én intek is neki, hogy megvan a helye. Görbe vonalon, a meglődülő buszon meglődülő emberek között bizonytalanul mozogva, végül leül mellém. Húsz percre az idő kikapcsolva, és ami következik, az a történelem. Mesél a régi időkről. Nem annyira magáról, de a történetek háttérében mindig ott áll, mint aki figyel, és megérti a dolgokat. Sovány, kissé meggörnyedt felsőtestéből már tovatűnt a hajdani délcegség, de eleven szemei ravaszksággal csillognak amint mesél-mesél nyugodt, kimért tempóban. Jó hallgatni. Egy másik világ elevenedik, mint az enyém.

Varga Ferenc

Voltak a beszélgetéseinknek csúcspontjai, amikor egy történet valami lényeges dologig jutott el. Nem tervezetten, nem előre bekészítetten, hanem csak az a történet éppen úgy alakult.

– Zolika! – így hívott, hiszen én még csak hatvan felé közeledtem –, tudod, az evezős lányok szépek, aranyosak, kedvesek. (kis szünet) Aztán kiderül, hogy ők is akarnak valamit.

Mi minden volt benne egy ilyen mondatban?

Egy egész élet. Az élet túláradó gazdagsága három dimenzió belül. Vízitúrák emléke fiatalon, dúsan, erőből feszülve. Kalandok, izgalmak, lágy, homokos partok, hullámverés. Nem az ártatlanság önmagát mindentől megóvó bűne, hanem a megmerítkezés. A megmerítkezés utáni szembesülésben a megértés.

Pünkösdfürdő. Leszállunk a buszról. Már elhangzott, ami lényeges. A reggeli szürkületben a teret tágra nyitó, éledő feketerigóhangok között ballagunk időgépezetünk – a csónakház felé.

Jó a társaság. Egész kis csapat azokból, akik nem tudják és nem is akarják elengedni a gyermekkortól bennük élő mítoszt. Még mindig, minden vízre szállás remény, hogy most jobban fog menni, mindenkinél jobban fog menni, pedig már eredmény, ha a serdülő lányokkal bírjuk a tempót. Még mindig mennek öltözködés közben a harsány poénok, még mindig szabadjára engedett csikónyerítéssel válaszol rájuk a torkokból feltörő nevetés. Feró bácsi csöndes. Néha azért elragadtatja magát egy-egy mosolyra, jelezvén, hogy követi az eseményeket. Sőt, olykor meg is szólal, s tompít, ha az élek kissé túlszaladnak. A szócsatáktól távolságot tart – csöndben őrzi a méltóságát. Van mit őriznie. Ebben a nagyon egyszerű hierarchiába rendeződő társaságban, ahol a fő szabály az, hogy a vízen ki a gyorsabb, ő már örök kivétel, mert olyasmit hagyott maga mögött az időben, ami megkérdőjelezhetetlen. Van mire szerénynek lennie. És ha csöndben megjegyzi, hogy nem lehet a vizes ruhát az öltözőben szárítani, az onnan törvény.

Kimegyek, a lépcsőfeljáró alatt a külső szárítóról összeszedem a még nyirkos pólóimat, a melegítő nadrágom, viszem be és átöltözöm. A testem gyorsan átmelegíti a hideg érintésű ruhadarabokat, s mire leveszem a kajaklapátot az állványról, már melegem van. Kint azonban elég erősen fúj az északnyugati szél, és talán eső is lesz. A part mentén fogunk evezni, szélárnyékban.

Én zárom az öltözőt. Elöttem Jani és Feró bácsi ballagnak a hajótárolóhoz. Jani segít az öregnek levenni kajakját az állványzatról, aki ennél több segítséget aztán nem fogad el – hárit és hárit és hárit –, a beülőnél a vállára akasztva viszi szemet gyönyörködtetően szép fahajóját, imbolygó léptekkel a stég felé. Én hagyom őket magam előtt, a stégen még bemelegítek, míg az öreg a beszállással bíbelődik, aztán elindulnak. Jani vele marad. Az öreg persze szabadkozik, de Jani tudja, hogy jobb, ha vele marad, mert már bizonytalan, és mégis más, ha van mellette valaki, mikor az 5-ösnél olykor megfordul a Pilisről lezúduló szél, vagy megjön a kitéző hajó a méteres hullámaival.

Lassan én is vízre szállok – nem kapkodok. Valahol a Lupasziget előtt úgymint elkerülöm őket, habár, ha az öreg bemelegszik, még mindig odateszi magát, és lehet kapaszkodni utána.

Hát akkor kapaszkodok. Jani majd tesz valami elmés megjegyzést, amint kerülöm őket, hogy vénségemre megtanulhatnék végre evezni – valami ilyesmit –, mert ezekben a körökben mindenki nehezen viseli, ha elmennek mellette. Feró bácsi például, mikor már lefelé áldozott a csillaga, de még nagy erőben volt, simán alányúlt a lapátjával az óvatlan idegen hajójának, és beborította a fiatal harcost, ha egy szemtelenül gyors ritmusváltásban felrémlt megelőzésének lehetősége.

Szemben a hegyek mögül egyre súlyosabb felhők bújnak elő – az eső elered. Nagy változást nem okoz, mert a lapátról minden húzásnál rám fröccsenő víz így is, úgy is eláztat. Majd akkor fogok fájni, miután kiszállok a stégen, és a vállamon egyensúlyozott hajón időnként nagyot lökő szél bekúszik a vizes ruha alá, míg eljutok a csónakház udvarán a szélárnyékig. Didergés, egészen a tusolóból kiömlő, megváltó meleg vízig. Közben még le kell szaladni a partra, segíteni az öregnek, mert egyedül nem fogja tudni ebben a szélben felhozni a hajóját. És hát, ő is fázik.

A fáradtság. A meleg víz. Száraz ruha. Nyugalom.

Néhány év így pergett le. Aztán Feró bácsi már csak hetente kétszer-háromszor jelent meg. Aztán le-lejött, de már nem szállt vízre. Elővette a gyönyörű fahajóját, elmosta, eltörölgette, és visszavitte a helyére a hajótárolóba.

Ez a művelet nem volt annyira öncélú, mint az talán első pillantásra tűnhet. Mert van ennek a hajótárolónak egy különlegessége. A kétszárnyú nagy vasajtaján, az egyik négyzet alakú világító ablakából valamiért kivették az üveget, ami úgy felejtődve, télen-nyáron át nyitva maradt. Ezt azután egyszer a tavasszal érkező fecskék a fészekrakási lázban felfedezték, és bátran felderítve a védett belső teret, lassan birtokba vették. Beköltözött így vagy 20-30 fecskecsalád, egyáltalán nem zavartatva magukat a napszakonként csapatosan megjelenő kajakosoktól. Élték és éltek a maguk életét, márciustól szeptemberig hangos csiviteléssel megtöltve a hangárt. A kis fecskék bent, egyik kajáról a másikra szállva tanulnak repülni, és nem okoz problémát ősze hajolva, mikor már többnyire csukva van napközben is a vasajtó, a kis négyzet alakú nyíláson mesterei repülőmutatvánnyal kirepülnie az új generációnak bogarak után, vagy csak gyakorlatozni a nagy utazás előtt.

A dolognak azonban van egy árnyoldala. Mert a fecskék társadalmában nem született külön etikett a csónakházi fészkelés esetére, és ugyanúgy járnak el, mint szabadban fészkelő társaik. Pötttyentenek olykor, különösen az elrugaszkodás erőfeszítésében ugyanazzal a mozdulattal könnyítve magukon. A hajókon, főként a felső sorban pedig ott az eredmény. Nem gusztusos, nem kellemes, de az életnek vannak ilyen járulékos következményei. Kicsit többször, és kicsivel alaposabban kell elmosni a hajókat.

Történt azután, hogy néhány éve, már Feró bácsi ritkuló előfordulásainak idején, az edzők vezetőjének – élet és halál urának gondolván magát – különös ötlete támadt. Mert ez a guano – ugye – fertőző lehet. Betegségeket hordozhat. És egyszerű a megoldás, mert a fecskék úgymint nemsokára elrepülnek, utána a négyzet alakú nyílást le kell fedni, a fészkeket pedig egy nagy takarítás keretében le kell verni.

Mikor az öreg ezt az öltözőben, az egyik reggeli szóbeszéd közben meghallotta, csak ennyit mondott: – Azt nem lehet. Azok ott életek.

Nem tudni, pontosan mi történhetett. De akkor egyszer, egyetlenségyszer az öreg élt a tekintélyével. Mert a tervezett nagytakarítás elmaradt. Viszont kerültek a fészkek alá védőlemezek, itt-ott a vas tartószerkezetre, máshol a vasbetonhoz erősítve. Nem volt kérdés. Mindenki tudta a dolgát. És a fecskék azóta is, minden tavasszal megjönnek, berepülnek a négyzet alakú nyíláson, és mellettünk – hol csöndben, hol zajos csiviteléssel – élve saját társadalmi életük, őszig kikeltik a következő életet. Feró bácsi ezt hagyta ránk. Ő már nem zuhan tovább ezzel a háromdimenziós térrel, mert megtalálva egy szűk, négyzet alakú átjárót, merőlegesen az időre átlépett abba a számunkra felfoghatatlan másik dimenzióba.

A fecskék kirepülnek, föl-föl, egészen magasra, és onnan látják, amint lágy hullámokat vetve hasítja hajója a túli vizeket.

Varga Ferenc, huszonhatszoros magyar bajnok köszönt téged